

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

КУРЛЯК МАР'ЯН ДМИТРОВИЧ

УДК. 338.439:65.012.8(477)

**ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Спеціальність 21.04.01 – економічна безпека держави

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Науковий керівник

Музика Павло Михайлович

доктор економічних наук, професор

Львів – 2017

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ.....	12
1.1. Теоретичний аналіз змісту поняття «національна продовольча безпека».....	12
1.2. Структурно-функціональна характеристика формування системи національної продовольчої безпеки.....	23
1.3. Джерела та класифікація загроз продовольчій безпеці держави.....	36
Висновки до першого розділу.....	52
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	56
2.1. Аналіз продовольчої системи України.....	56
2.2. Оцінка стану та ефективності функціонування системи національної продовольчої безпеки.....	75
2.3. Діагностична оцінка загроз функціонуванню продовольчої системи України.....	108
Висновки до другого розділу.....	119
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ.....	122
3.1. Концептуально-методичний підхід до вдосконалення системи національної продовольчої безпеки.....	122
3.2. Моделювання системи забезпечення продовольчої безпеки України.....	143
3.3. Науково-методичні рекомендації щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення системи національної продовольчої безпеки.....	166
Висновки до третього розділу.....	188
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	194
ДОДАТКИ.....	219

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АПК – агропромисловий комплекс
- ВВП – валовий внутрішній продукт
- ГМО – генетично модифікований організм
- ЄС – Європейський Союз
- КМУ – Кабінет Міністрів України
- МВС – Міністерство внутрішніх справ України
- МОЗ – Міністерство охорони здоров'я України
- ОАЕ – Об'єднанні Арабські Емірати
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- РНБО – Рада національної безпеки і оборони України
- СЗПБУ – система забезпечення продовольчої безпеки України
- СЗНПБ – система забезпечення національної продовольчої безпеки
- СНД – Співдружність Незалежних Держав
- СОТ – Світова організація торгівлі
- СПБ – система продовольчої безпеки
- США – Сполучені Штати Америки
- ФАО – Продовольча та сільськогосподарська організація ООН
- ФОП – фонд оплати праці

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна продовольча система України функціонує у формі агропромислового комплексу, який продукує близько 9–13 відсотків валової доданої вартості країни, є одним із основних бюджетоутворювальних секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті за останні роки становить в середньому 20 відсотків, а у товарній структурі експорту – понад чверть. Продовольча система України створює умови для розвитку технологічно пов'язаних галузей національної економіки та сільського життя. Водночас на її функціонування та розвиток негативно впливають внутрішні та зовнішні загрози, які відтак знижують рівень продовольчої безпеки України. У цьому аспекті пріоритетним напрямом є розроблення концептуального та методичного підходів до формування системи національної продовольчої безпеки, її діагностики та правового удосконалення.

Проблеми економічної безпеки держави, складовою якої є й продовольча безпека, висвітлено у працях вітчизняних науковців: Г. Аніловської, І. Бінька, З. Варналія, Т. Васильціва, С. Васильчак, О. Власюка, А. Гальчинського, В. Гейця, Л. Гнилицької, Я. Гончарука, Б. Данилишина, М. Єрмошенка, Я. Жаліла, З. Живко, О. Захарова, О. Кириченка, Т. Ковальчука, В. Крутова, С. Лаптева, В. Мунтіяна, Є. Палиги, Г. Пастернак-Таранушенка, В. Предборського, П. Пригунова, І. Ревак, Н. Реверчук, В. Сідака, А. Сухорукова, Р. Тринька, М. Флейчук, В. Франчука, В. Шлемка та ін. Серед зарубіжних економістів доцільно назвати: Л. Абалкіна, В. Богомолова, В. Гамзу, О. Груніна, Г. Мінаєва, Є. Олейнікова, В. Сенгачова, В. Тамбовцева, В. Ярочкіна, які теж досліджували проблеми економічної безпеки.

Вагомий внесок у дослідження проблеми національної продовольчої безпеки зробили такі провідні вчені і практики, як М. Бабієнко,

Є. Бузовський, О. Варченко, О. Гойчук, В. Збарський, І. Кушнір, П. Лайко, Б. Пасхавер, Я. Пушак, П. Руснак, П. Саблук, Р. Тринько та інші.

Однак, незважаючи на значну кількість публікацій, залишаються невирішеними або належать до дискусійних численні проблеми формування системи національної продовольчої безпеки. Зокрема, не сформовано єдиних підходів щодо побудови категоріально-понятійного апарату, потребує удосконалення методика діагностики стану та оцінки ефективності процесу забезпечення національної продовольчої безпеки. Найголовніше – не сформовано концептуально-методичного підходу до вдосконалення системи національної продовольчої безпеки та її правового забезпечення. Все це і зумовило вибір теми дослідження, її актуальність, теоретичну значущість та практичну спрямованість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ і є складовою науково-дослідних тем, зокрема: «Економічна безпека держави та суб'єктів господарювання: стан і механізми забезпечення (номер державної реєстрації 0114U007380); «Стратегія сталого розвитку економіки: теорія і практика» (номер державної реєстрації 0112U007496); «Забезпечення стійкості та безпеки фінансової системи України: теорія та практика» (номер державної реєстрації 0112U007497).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є розроблення теоретико-методичних і організаційних засад та практичних рекомендацій щодо формування системи національної продовольчої безпеки України.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені та вирішені такі *задачі*:

– на основі аналізу сучасних наукових підходів визначити сутність понять, які становлять категоріальний апарат у сфері продовольчої безпеки, вклавши у них безпековий зміст;

– на основі аналізу наукових джерел розширити класифікацію загроз національній продовольчій безпеці;

– розкрити структуру, функціональні зв'язки, основні характеристики діяльності продовольчої системи та визначити її роль у забезпеченні продовольчої безпеки України;

– розробити науково-методичний підхід, на основі якого здійснити оцінку стану національної продовольчої безпеки;

– розробити науково-методичний підхід та інструментарій, у рамках якого оцінити ефективність системи національної продовольчої безпеки;

– запропонувати інструментарій, використовуючи який, провести діагностику загроз продовольчому забезпеченню та національній продовольчій безпеці;

– сформувати концептуально-методичний підхід до вдосконалення системи національної продовольчої безпеки;

– розробити й обґрунтувати теоретичну модель системи забезпечення продовольчої безпеки;

– запропонувати та обґрунтувати науково-методичні рекомендації щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення системи національної продовольчої безпеки.

Об'єктом дослідження є процес забезпечення національної продовольчої безпеки України.

Предметом дослідження є теоретико-методичні підходи та засади формування системи національної продовольчої безпеки України.

Методи дослідження. У дисертаційній роботі застосовано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, а саме: порівняльного аналізу – для оцінки різних наукових підходів щодо з'ясування суті поняття «національна продовольча безпека», а також для визначення методологічних підходів до формування системи національної продовольчої безпеки; статистичного аналізу, синтезу, індукції та дедукції – в процесі дослідження сучасного стану системи продовольчої безпеки;

опитування, класифікації та типології – для ідентифікації загроз та визначення їх рейтингу; економіко-математичні, експертних оцінок та моделювання – для оцінки ефективності процесу забезпечення та діагностики стану системи продовольчої безпеки; системно-структурного аналізу, проектування та моделювання – під час розробки моделі системи забезпечення продовольчої безпеки України; історико-правовий – для розроблення науково-методичних рекомендацій щодо обґрунтування нормативно-правової складової механізмів системи продовольчої безпеки.

Інформаційною базою дослідження слугували законодавчі, нормативно-правові акти органів державної влади та управління, офіційні публікації статистичних органів і відомчі матеріали, інтернет-ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у науковому обґрунтуванні нового підходу до вирішення теоретико-методичних та організаційно-прикладних засад формування системи національної продовольчої безпеки України. До найбільш вагомих результатів, які визначають наукову новизну дисертації, належать такі:

удосконалено:

– концептуально-методичний підхід, що відрізняється від інших, згідно з яким система національної продовольчої безпеки має функціонувати у формі взаємодії відповідних суб'єктів для забезпечення продовольчої безпеки шляхом визначення основних груп продовольства, формування й використання державного продовольчого резерву, а також протидії загрозам у сфері продовольчої безпеки та загрозам, що виникають на кожному етапі продовольчого забезпечення, що дало змогу виокремити у продовольчій системі функцію продовольчої безпеки та досліджувати її у взаємозв'язку з процесами продовольчого забезпечення;

– теоретичну модель системи продовольчої безпеки країни, яка відрізняється з-поміж інших сукупністю основних її елементів (цілі та завдання, суб'єкти, об'єкти, механізми, режим функціонування), їх змістовим

наповненням та взаємозв'язками між ними, що й забезпечує безпекові процеси на мікро- та макрорівнях продовольчої системи;

– правову складову механізмів системи продовольчої безпеки у формі науково-практичних рекомендацій для розробки проекту закону України «Про продовольчу безпеку України», які, на відміну від інших, логічно відображають сутність продовольчої безпеки та процес її забезпечення, а також зв'язок із діючою нормативно-правовою базою, що сприяло системному викладенню й обґрунтуванню основних майбутніх норм до зазначеного проекту закону;

– експертну методику визначення індексу загрозливості того чи іншого фактора продовольчого забезпечення, яка відрізняється від інших тим, що оцінюється лише один параметр – «здатність дестабілізуючого фактора завдати шкоди» – та тим, що містить набір основних її складових: перелік факторів, їх негативні наслідки впливу, шкала оцінювання, яка передбачає якісні та кількісні критерії, порядок оцінювання, формула розрахунку та умови віднесення того чи іншого фактора до загроз, що дає змогу ідентифікувати загрози та впорядкувати їх за рейтингом;

– методику визначення ефективності системи продовольчої безпеки, яка передбачає параметри, кількісні та якісні критерії оцінювання, бальну шкалу і рівні, а також порядок оцінювання, відмінність якої полягає у тому, що оцінюються власне безпекові механізми: інформаційно-оперативні, попереджувально-профілактичні та ліквідаційно-відновлювальні, що уможливорює визначення рівня ефективності попередження, виявлення, ліквідації, а у разі реалізації загроз – відновлення процесів, відшкодування завданих збитків;

дістали подальший розвиток:

– науково-методичний підхід, який передбачає доповнення класифікації загроз загрозами продовольчому забезпеченню, продовольчій безпеці та системними загрозами; на відміну від відомих у науці та практиці, він дозволяє чітко розмежовувати загрози, що у практичній діяльності дає

можливість цілеспрямовано формувати безпекові заходи та відповідні ресурси для їх реалізації;

– науково-методичний підхід до оцінювання стану продовольчої безпеки, складовими якого є індикатори, бальна шкала від 0 до 1, якісні й кількісні критерії та порядок оцінювання, який, на відміну від інших, дозволяє визначати рівень продовольчої безпеки за окремою групою продовольства та загалом, а також відслідковувати ці процеси у динаміці й визначати їх тренд;

– змістова складова основних категорій: «продовольча система», «продовольча безпека», «система продовольчої безпеки», «забезпечення продовольчої безпеки», «загрози продовольчій безпеці», «індикатори продовольчої безпеки», яка, на відміну від інших, сформована на засадах безпекознавства, що забезпечує цілісний підхід до розробки нормативно-правової, методичної та організаційної складової забезпечення продовольчої безпеки країни;

– дослідження продовольчої системи України, яка розглядається як цілісний організм із доволі складною функціональною структурою, що має зв'язки з іншими підсистемами та функціонує завдяки реалізації функцій розвитку, безпеки й управління, результатом чого є формування умов і механізмів забезпечення країни продовольством; перспектива поліпшення системи забезпечення залежить від впровадження аграрних кластерів та продовольчої безпеки, рівень якої до певної міри пов'язаний з ефективністю підсистеми продовольчої безпеки.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наукові положення, висновки та методичні рекомендації дисертаційної роботи доведені до рівня практичних методик і пропозицій, які можуть бути використані для забезпечення національної продовольчої безпеки України в умовах модернізації економіки.

Розроблені у роботі науково-методичні підходи до формування системи національної продовольчої безпеки застосовуються у практичній

діяльності Департаменту агропромислового розвитку Львівської ОДА (довідка № 02-2541 від 29.11.2016 р.) та Західно-Української регіональної агропромислової біржі (довідка № 237/11-16 від 23.11.2016 р.).

Теоретичні узагальнення, наукові розробки та методичні рекомендації автора використовуються в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ під час викладання дисциплін: «Соціально-економічна безпека», «Основи економічної безпеки», «Теорія безпеки соціальних систем» та «Комплексне забезпечення економічної безпеки» (акт впровадження № 21 від 24.05.2016 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібно виконаною науковою працею. Наукові положення, результати, висновки і рекомендації, сформульовані в дисертації, одержані автором особисто та викладені в опублікованих працях. Особистий внесок автора у праці, опублікованій у співавторстві, вказано у списку публікацій.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати наукового дослідження, викладені в дисертації, обговорено і схвалено на засіданнях кафедр, під час роботи круглих столів, оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: III Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи управлінської діяльності суб'єктів господарювання в контексті економічної безпеки» (березень 2015 року, м. Черкаси); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Економічна безпека держави та суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення» (травень 2015 року, м. Львів); Круглому столі «Сучасні виклики продовольчої безпеки» (травень 2015 року, м. Львів); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Інформаційна та економічна безпека» (INFECO-2015) (травень 2015 року, м. Харків); Науково-практичній конференції «Перспективи розвитку національної економіки в умовах посилення глобалізаційних процесів» (травень 2015 року, м. Львів); Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми

правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (жовтень 2015 року, м. Львів); IV Міжнародній науково-практичній інтернет конференції «Інноваційний розвиток і транскордонна безпека: економічні, екологічні, правові та соціокультурні аспекти» (грудень 2015 року, м. Чернігів); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Економічна безпека держави та суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення» (квітень 2016 року, м. Львів).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 16 наукових праць, серед яких одна стаття – у провідному зарубіжному виданні (періодичному виданні, яке включено до міжнародних наукометричних баз), 8 статей – у фахових виданнях України, 7 публікацій – в інших виданнях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Теоретичний аналіз змісту поняття «національна продовольча безпека»

У сучасних умовах рівень розвитку будь-якої країни визначається рівнем добробуту її населення, а рівень її безпеки – ступенем захищеності її громадян. У підсвідомості людини потреба безпеки існує від часу її появи на Землі. Відомі американські психологи Х. Муррей та А. Маслоу безпеку визначили як відносно самостійну потребу, котра виникає щоразу, коли людина задовольняє свої головні фізіологічні потреби.

Поняття «безпека» як категорія виникло з появою людини, а забезпечення безпеки стало передумовою прогресивного розвитку людини. Слово «безпека» у перекладі з грецької означає «володіти ситуацією». Безпекою вважають певний стан дійсності, за якого відсутні будь-які загрози. Термін-поняття «безпека» – предмет зацікавлення суспільних, природничих, медичних, технічних наук. З одного боку, безпеку розглядають як тенденцію розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його інститутів, які визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та іншими) та за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне функціонування, а з іншого – як певну захищеність такого функціонування від потенційних і реальних загроз [136, с. 7–8].

Так, ст. 3 Конституції України зазначає: «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а ст. 17 передбачає, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та

інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [66].

У наукових публікаціях наводять різні визначення поняття «безпека». Цікавою є думка, що для успішного управління безпекою необхідно керуватися такими положеннями: безпека – це наука, яку потрібно вивчати і розвивати; це мистецтво, яке треба осягнути; безпека – це культура, яку слід виховувати у бізнесмена; будь-який бізнес лише тоді чогось вартує, коли він надійно захищений; небезпеку легше попередити, ніж з нею боротися; основа успіху в бізнесі – своєчасно отримана, правильно витлумачена і вміло використана інформація; хто не застосовує нових методів боротьби із загрозами, той повинен очікувати нових невдач [162, с. 10].

Поняття «безпека» значною мірою пов'язане з поняттям «національна безпека», зміст якого зацікавив іще філософів античних часів. У філософських і політико-правових ученнях античні мислителі розглядали гарантування безпеки громадян як засіб досягнення загального блага. Ще Арістотель у своїх роздумах оперував критерієм безпеки громадян [5, с. 509]. Відомий мислитель середньовіччя Бенедикт Спіноза головною метою створення «громадянського суспільства» вважав «мир та безпеку життя» [187, с. 311].

У науці сформувалися два підходи до визначення поняття «національна безпека». Згідно з першим, національна безпека розглядається через призму національних інтересів (С. Браун, Б. Броді, Дж. Коллінз, С. Хоффман), згідно з другим – відповідно до базових цінностей суспільства (К. Норр, Ф. Трегер, А. Архарія).

Вітчизняні науковці О.М. Гончаренко, Є.М. Лисицин, В.Б. Ваганів вважають, що національна безпека – категорія, яка характеризує ступінь захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави [32, с. 39–46]. Закон України «Про основи національної безпеки

України» поняття «національна безпека» окреслює як захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам [150].

Становлення системи національної безпеки Української держави має певні етапи [39, с. 15]. Вони пов'язані зі зміною концептуального підґрунтя та ідеологічної орієнтації (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Етапи розвитку системи національної безпеки України

№ з/п	Етап	Головна функція
1	до 1991 р.	забезпечення воєнного протистояння з НАТО
2	1991 – 2004 рр.	створення незалежної держави
3	2005 – 2015 рр.	розбудова громадянського суспільства
4	після 2015 р.	забезпечення безпеки життєдіяльності людини

Джерело: [58, с. 11].

Розглянемо ці етапи більш докладно. Перший етап (до 1991 р.). Наша держава отримала у спадок фрагмент системи національної безпеки Радянського Союзу, за якої національна безпека переважно стосувалася питань воєнної і державної безпеки. Сфера воєнної безпеки мала пріоритетне значення, оскільки, відповідно до пануючої ідеології, забезпечувала силове протистояння між Сходом і Заходом. Державна безпека орієнтувалася на забезпечення інформаційного впливу у сфері зовнішніх відносин та інформаційно-силового впливу всередині держави. Її функції спрямовувалися переважним чином на підтримання ізоляваності суспільства і нейтралізацію будь-яких впливів західних країн. Наприкінці періоду посилювалися глобальні тенденції інтенсивної й екстенсивної інформатизації людства, що спонукало до відкритості українського суспільства. На зміну проблематики вплинула Чорнобильська катастрофа, яка активізувала діяльність у напрямі захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного і природного

характеру. Згодом це призвело до радикальної зміни розуміння засад національної безпеки.

Другий етап (1991 – 2004 рр.). Зі створенням Української держави постало найважливіше завдання – сформуванню новий державний організм. Система національної безпеки зазнала ґрунтовних змін. Пріоритет від воєнної сфери перемістився до незалежності, суверенітету і недоторканості кордонів України. Окрім воєнної, до складу національної безпеки ввійшли й інші сфери: внутрішньополітична, економічна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна тощо. Було створено Раду національної безпеки і оборони (РНБО), яка мала координувати і контролювати діяльність основних державних інститутів.

Розбудова системи національної безпеки відбувалася одночасно з процесом демонополізації ідеологічної сфери, а саме: формуванням багатопартійної системи, створенням незалежної преси, недержавних аналітичних центрів, громадських організацій. Конституція України від 28 червня 1996 року проголосила державу правовою, соціальною і демократичною. Відбулася докорінна трансформація економіки: запроваджувалися ринкові засади, приватизувалися підприємства, виник клас власників, середнє та мале підприємництво, формувалися ринкові інфраструктури у банківській та фінансовій сферах. Однак сформована система національної безпеки була не в змозі забезпечити гармонізацію ринкових перетворень і демократизацію держави. В українському суспільстві загострилися внутрішні суперечності. Набув розвитку конфлікт між жорсткою внутрішньою державною політикою і молодими інституціями громадянського суспільства. Це призвело до протистояння під час виборів президента 2004 року.

Третій етап (2005 – 2015 рр.). Започатковано розвиток громадянського суспільства. Дедалі значущими стають соціальні, екологічні, економічні, політичні, морально-етичні та інші принципи. Це висуває нові вимоги до національної безпеки з боку несилових структур. Гармонізація нових

суспільних відносин, безумовно, потребує відповідної зміни засад національної безпеки. Причому у концепції національної безпеки мають знайти повноцінне відображення всі напрями діяльності, що впливають на безпеку громадянського суспільства. Першим кроком у цьому напрямі було створення при РНБО у 2005 році експертно-громадської ради, що мала активно впливати на розбудову стабільних і безпечних суспільних відносин. Громадянський рух над усіма суб'єктами системи національної безпеки на сьогодні розглядається як обов'язковий елемент соціально-економічної системи, що визначає рівень демократизації держави та суспільства загалом.

Четвертий етап (мав розпочатися після 2015 року). На думку аналітиків, саме на цьому етапі повинні бути вирішені ключові стратегічні питання державної політики. Сучасні гуманістичні тенденції спрямовують розвиток системи національної безпеки в напрямі безпеки людини, адже людське життя визнано Конституцією України найвищою цінністю. Ступінь досконалості громадянського суспільства і всіх державних інституцій залежить від того, наскільки це життя забезпечене і захищене. Відтак, національна безпека України повинна максимально відображати проблеми безпеки життєдіяльності людини.

Отже, національна безпека – багатогранне поняття, яке охоплює різні види безпеки, зокрема: економічну, інформаційну, військову, екологічну, політичну, соціальну, продовольчу та інші види безпеки. Вони взаємопов'язані між собою таким чином, що кожна з них відіграє важливу роль у забезпеченні національної безпеки. Однак у цьому дослідженні ми хочемо більше приділити уваги національній продовольчій безпеці та визначити її вплив на загальнонаціональну безпеку.

В умовах світової фінансової кризи важливе значення має продовольча безпека, оскільки надійне забезпечення країни продовольством має стратегічне значення, від якого залежить не лише продовольча, але й національна безпека. Колишній міністр сільського господарства США Ерл Батц ще у 1975 році висловив думку, що «в сучасному світі є лише два

справжні види влади: влада нафти та влада продовольства. Причому влада продовольства ще більш могутня, ніж влада нафти». І далі він продовжив: «Саме тому найважливішим засобом нашого спілкування з 2/3 населення планети стане продовольство» [56, с. 221].

Проблема забезпечення продовольством країн, регіонів, домогосподарств, пересічних громадян стояла перед людством з давніх-давен, а досягнення певного рівня продовольчої безпеки було завжди основним завданням суспільства загалом і конкретної особистості зокрема. Необхідність продовольчої безпеки є нагальною ще й тому, що її підґрунтям є інстинкт самозбереження, на якому базується вся людська діяльність [136, с. 11]. Тож забезпечення країни продовольством має стратегічне значення, від якого залежить не лише продовольча, але й національна безпека.

Вперше поняття «продовольча безпека» з'явилося в документах Світового Співтовариства у 1940 році у зв'язку зі створенням ФАО (Міжнародної продовольчої організації). Про забезпечення продовольчої безпеки найчастіше йшлося стосовно країн, що розвиваються. У документах ФАО й ООН декларувалося «природне право людини на свободу від голоду», там вперше були введені поняття фізичної й економічної доступності їжі [113].

Світову продовольчу проблему називають однією з головних невирішених проблем ХХ ст. Хоч за останні 50 років у виробництві продовольства є позитивні зрушення – чисельність людей, що недоїдають і голодують, скоротилася майже вдвічі, – значна частина населення планети дотепер відчуває дефіцит продуктів харчування. Зокрема, кількість людей, які відчувають нестачу продовольства, перевищує 800 млн. осіб, тобто абсолютну не достачу продовольства (за калорійним підрахунком) відчуває на собі кожен сьомий [136, с. 33–34].

Глобальна продовольча проблема – чи не найдавніша і найсерйозніша з усіх глобальних проблем людства. Голод як її кульмінаційний прояв і величезне соціальне лихо охоплював маси людей і в стародавні часи, і в

періоди Середньовіччя, Нової доби та новітньої історії. Найпоширенішим лихом він був у стародавні часи. Так, у міфології індіанців Центральної Америки навіть існувало окреме божество голоду. У Середньовіччі через неврожаї населення окремих держав, регіонів та територій було на межі вимирання або й перетинало її. Відомий французький історик Фернан Бродель писав: «Протягом багатьох віків голод повертався з такою настирливістю, що став елементом біологічного режиму людей, однією з структур їх буденного життя» [19]. За словами Жозуе де Кастро, у XVIII ст. Європа перебувала у перманентному стані «хронічного голодування». Ще один трагічний факт: голод у Бенгалії забрав життя 10 млн. осіб, тобто загинула третина населення країни. У XIX ст. Європа також не раз переживала великий голод через неврожай картоплі. В Індії в останню чверть цього ж століття від голоду померло не менше 15 млн. осіб [64]. В Україні є ще багато людей, які на собі, своїй родині відчували голодомор у радянську добу. Подібних фактів можна навести багато. Вони ж ще раз підтверджують, наскільки гострою і важливою для людства є продовольча безпека.

Визначення поняття «продовольча безпека» упродовж останніх чотирьох десятиріч поступово змінювалося. У 70-ті рр. XX ст. головний акцент робили на обсязі й стабільності постачання харчів. Саме це було основним в ухваленій 1974 р. ООН «Декларації про ліквідацію голоду і недоїдання». У 80-ті рр. додалося положення про доступ для всіх людей до достатку продуктів для активного та здорового життя.

У 1996 р. на Всесвітньому продовольчому саміті було сформульовано таке визначення: «Продовольча безпека – це коли людина постійно має фізичний, соціальний і економічний доступ до достатніх, безпечних та корисних продуктів, які забезпечують її потреби й харчові пристрасті для активного і здорового життя» [173, с. 3].

Відомий економіст Б. Пасхавер продовольчу безпеку країни визначає як забезпечення доступності і достатності продовольчого споживання всім

верствам населення переважно за рахунок вітчизняного агропродовольчого виробництва [126, с. 80].

О.В. Кочетков та Р.В. Марков продовольчу безпеку трактують як наявність на продовольчому ринку достатньої кількості продуктів харчування та їх доступність для всіх верств населення, стверджуючи, що наявність продовольства визначається пропозицією, а доступність продуктів харчування – попитом [73, с. 43–44].

На думку професора О.І. Гойчук, продовольча безпека – це структуризована та системна категорія, що характеризує економічні відносини стосовно продовольчого споживання та якості харчування на різних рівнях людської спільноти; продовольча безпека в широкому розумінні – це суспільне благо, а тому її забезпечення потребує державної підтримки [31, с. 146].

Академік Р.І. Тринько визначає продовольчу безпеку «як спроможність держави за будь-яких обставин гарантувати і забезпечувати потреби населення в екологічно чистому продовольстві на рівні науково обґрунтованого споживання при платоспроможності за умов, коли третина доходу витрачається на харчування» [202, с. 252].

За визначенням професора В.В. Немченка, «продовольча безпека держави – це здатність задовольняти потреби населення у продовольстві в умовах обмежених фінансових, екологічних можливостей держави згідно з науково обґрунтованими нормами, індивідуальними особливостями людини і її платоспроможності рівнем цін» [117, с. 180].

У методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки держави від 29 жовтня 2013 року продовольчу безпеку визначено як «стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства» [139].

Сутність продовольчої безпеки, на думку професора М.Й. Хорунжого, – це спроможність держави за будь яких обставин гарантувати і забезпечувати потреби населення в продовольстві на рівні науково обґрунтованих норм споживання та відповідно до його платоспроможності й за цінами, що складаються на ринку продовольства [217, с. 217]. Варто погодитися з думкою цього науковця про те, що продовольча безпека має стати фундаментом формування соціальної політики, прожиткового мінімуму як основи мінімальної заробітної плати і пенсії, інших індикаторів, що характеризують соціально-економічний стан в країні [216, с. 9–16].

У науковій літературі сформувався положення про те, що забезпечення продовольчої безпеки залежить від різних чинників та умов. Зокрема, основними факторами є:

- рівень розвитку аграрного сектора, у тому числі особистих підсобних господарств;
- розвиток харчової промисловості;
- рівень експортно-імпортних операцій;
- рівень купівельної спроможності та культури населення;
- можливості використання інноваційних технологій;
- фінансові можливості підприємств;
- матеріально-технічне забезпечення та інвестиційна привабливість підприємств АПК;
- підтримка держави в наданні підприємствам АПК пільг та ефективної фіскальної політики [117, с. 179].

Найважливішими умовами досягнення продовольчої безпеки є:

- потенційна фізична доступність харчових продуктів для кожної людини;
- економічна можливість придбання продовольства всіма соціальними групами населення, у тому числі соціально незахищеними, що досягається шляхом підвищення життєвого рівня або реалізації необхідних заходів соціального захисту;

– споживання продуктів високої якості в кількості, достатній для раціонального харчування [164, с. 12].

Із наведених визначень поняття продовольча безпека держави випливає, що все зводиться до забезпечення країни продовольством. На нашу думку, продовольче забезпечення має власний предмет і за своєю сутністю є економічною, виробничою та технологічною діяльністю, яка передбачає безпекові процеси. Для їх дослідження необхідно відокремлювати види діяльності, тобто виробничі та безпекові, і говорити про діяльність у сфері продовольчого забезпечення або забезпечення продовольчої безпеки. Цей вид діяльності має власний предмет, методи та засоби, які потрібно досліджувати. Тому, формуючи визначення поняття «національна продовольча безпека», необхідно вкладати в нього не економічний, а безпековий зміст.

Таким чином, національна продовольча безпека – це стан фізичної забезпеченості країни основними групами продовольства відповідного рівня якості й безпечності та сформованості державного продовольчого резерву не нижче офіційно встановлених граничних норм, а також безпекова діяльність (або діяльність із забезпечення продовольчої безпеки) суб'єктів і сил продовольчої безпеки, спрямована на протидію загрозам, а також створення умов для реалізації національних безпекових інтересів у продовольчій сфері.

Розглядаючи поняття продовольчої безпеки, вчені прийшли до висновку, що воно має багаторівневу ієрархічну структуру, в основі якої – суб'єкт, що вирішує продовольчу проблему, та його функції. У центрі проблеми продовольчої безпеки перебуває людина з потребами у харчуванні, без задоволення яких неможливо здійснювати продуктивну діяльність й відтворюватися (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Структура продовольчої безпеки

Рівень	Суб'єкт, що вирішує проблеми	Функції суб'єкта
Глобальний	ООН, спеціалізовані органи (ФАО, СОТ, Комітет з продовольчої безпеки, Всесвітній банк та ін.)	Сприяння стабільному економічному розвитку держав, довгострокові програми забезпечення продовольством, створення запасів продовольства

Міжнаціональний (міждержавний)	ЄС, СНД та ін. (утворені шляхом укладання угод у сфері торгівлі, цінової політики, стандартизації продовольства)	Сприяння стабільному економічному розвитку й формуванню державних та міждержавних продовольчих фондів, поліпшенню якісних параметрів продовольства
Національний (державний)	Законодавчі та виконавчі органи державної влади	Сприяння економічному розвитку, формування державних продовольчих фондів, баланс попиту та пропозиції
Регіональний	Регіональні органи державної влади (область, регіон)	Сприяння економічному розвитку, формування регіональних продовольчих фондів
Місцевий	Місцеві органи управління (муніципалітет, район)	Створення умов для одержання доходів від домашніх господарств, постачання продуктів й контроль за якістю
Сімейний	Домашні господарства	Харчування та використання продуктів харчування та ін.

Джерело: [164, с. 12–13].

Умовно кажучи, крім вертикального структурування поняття продовольчої безпеки можна розглядати й у горизонтальній площині. Ідеться про взаємозв'язок продовольчої з іншими видами національної безпеки, де вона відіграє значну роль (рис 1.1).

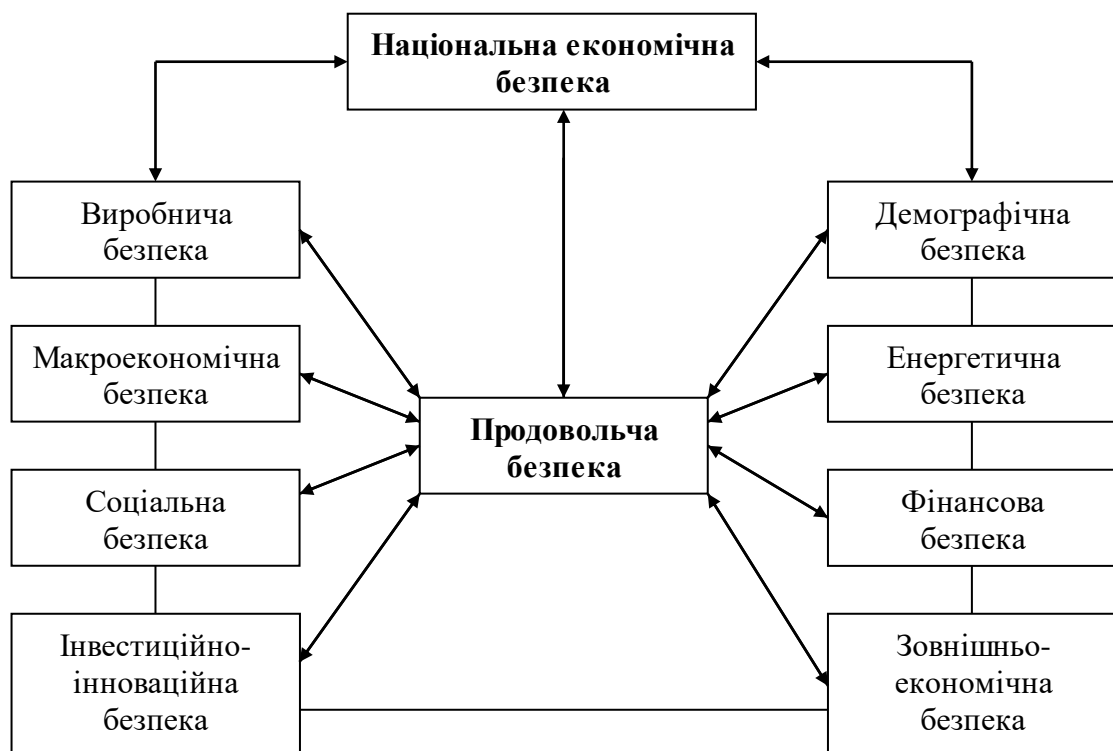

Рис. 1.1. Місце продовольчої безпеки в системі національної економічної безпеки

Джерело: [136, с. 48].

Таким чином, розуміючи безпекову сутність категорії «національна продовольча безпека», ієрархічну залежність між різними її рівнями та зв'язок з іншими підсистемами національної безпеки, можна вчасно усувати проблеми у функціонуванні однієї з ланок, а також протидіяти тим чи іншим загрозам. Це є невід'ємна складова діяльності державних органів, яка повинна ґрунтуватися на комплексному й системному підході, що передбачає розгляд та аналіз усіх її елементів у сукупності, цілісності та єдності.

1.2. Структурно-функціональна характеристика формування системи національної продовольчої безпеки

У сучасній науковій думці фактично немає єдиного підходу до формування системи національної продовольчої безпеки. Відсутність системності призводить до того, що на практиці національну продовольчу безпеку не вдається забезпечити в повному обсязі з точки зору необхідності й достатності. Інакше функціонування всієї системи не буде ефективним з огляду на досягнення цілей. Крім того, наукові дослідження, присвячені формуванню системи національної продовольчої безпеки, в яких досліджувалися б саме безпекові процеси та аспекти, практично не проводилися.

Для аналізу системи національної продовольчої безпеки держави, на нашу думку, необхідно визначити, що ж таке система, які види системи існують та за якими ознаками їх класифікують.

Термін «система» часто вживають як у науковій літературі, так і в повсякденному житті. Система (з давньогрецької мови – «сполучення», «ціле», «з'єднання») – це множина взаємопов'язаних елементів, що взаємодіє з середовищем як єдине ціле і водночас відокремлена від нього [128]. Цей

термін використовується у тих випадках, коли «треба охарактеризувати об'єкт, який досліджується або проектується як дещо ціле, складне, і про який неможливо одразу мати просте уявлення» [193, с. 129].

У тлумачному словнику В. Даля (середина XIX століття) систему визначено як «план, порядок розташування частин цілого, визначене улаштування, хід чого-небудь у послідовному, докладному порядку» [199]. Словник Webster's Revised Unabridged Dictionary (1913) містить визначення системи як «сукупності об'єктів, підпорядкованих чітко або за якимось особливим порядком, як правило, логічним або науковим; єдине ціле об'єктів, пов'язаних якимось спільним законом, принципом, або метою; постійне об'єднання принципів або елементів, які становлять єдине ціле» [231]. У тому ж словнику 1928 року видання систему окреслено як «сукупність чогось, упорядкована як ціле; план або схема, яка складається з багатьох частин, об'єднаних таким чином, щоб створити ланцюг взаємозалежностей; постійне об'єднання принципів або елементів, які становлять єдине ціле» [231].

За словником Д. Ушакова (перша половина XX століття), системою є «будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин» [222]. На думку С. Ожегова та Н. Шведової (друга половина XX століття), система – це «щось ціле, що становить єдність частин, які закономірно розташовані і знаходяться у взаємному зв'язку» [200]. У словнику Merriam-Webster's Collegiate Dictionary система трактується як :

- 1) щось, що складається з багатьох взаємозалежних або пов'язаних між собою частин;
- 2) постійно взаємодіючі або взаємозалежні елементи групи, які формують єдине ціле;
- 3) організаційно впорядкована сукупність доктрин, ідей чи поглядів, які зазвичай обґрунтовують механізм функціонування системного цілого» [230].

Як зазначає В.М. Сагатівський [174], система – це скінченна множина функціональних елементів й відношень між ними, виокремлена з середовища відповідно до певної мети в межах визначеного часового інтервалу. На думку Ю.І. Черняка [220, 221], система – це відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів та їх відношень у вирішенні завдання дослідження, пізнання. Якщо проаналізувати визначення цих двох авторів, видається, що кожне з них не є довершеним, оскільки В. Сагатівський вказує на множину елементів, які функціонують до досягнення певної мети та визначеного часу, однак не додає, як Ю. Черняк, що вони функціонують для вирішення поставлених завдань.

Також доцільно розглянути, як визначається поняття «система» в різних енциклопедіях. Велика Радянська Енциклопедія (друга половина ХХ ст., автор статті – В. Садовський) трактує систему як «сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність» [18]. Великий тлумачний словник сучасної української мови подає таке розуміння: «...3) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; ... 5) будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин» [23]. Словопедія окреслює систему так: це «внутрішньовпорядкована структура елементів, яка становить цілісність» [205]. Нова філософська енциклопедія характеризує її як «сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним та утворюють певну цілісність, єдність» [119].

Отже, основними поняттями, що характеризують будову та функціонування системи, є її елементи. Зокрема, елементом системи називають найпростішу складову системи, яку умовно розглядають як неподільну. Поняття неподільності є умовним та визначається залежно від конкретних завдань [178].

Слушною вважаємо думку про те, що метою системи називають її бажаний майбутній стан. Залежно від стадії пізнання об'єкта, етапу

системного аналізу у цей термін вкладають різний зміст – від ідеальних устремлінь, що виражають активну свідомість окремих осіб або соціальних систем, до конкретних цілей-результатів. У першому випадку можуть формулюватися цілі, досягнення яких є неможливим, але до яких можна безупинно наближатися. У другому цілі мають бути досяжними в межах певного інтервалу часу і формулюються іноді навіть у термінах кінцевого продукту діяльності. Часто розрізняють суб'єктивні та об'єктивні цілі. Суб'єктивна мета – це суб'єктивний погляд дослідника (керівника, власника) на бажаний майбутній стан системи. Об'єктивна – це майбутній реальний стан системи, тобто стан, до якого буде переходити система за заданих зовнішніх умов і керівних впливів. Суб'єктивні й об'єктивні цілі системи можуть розрізнятися. Зокрема, вони не збігаються, якщо система є погано дослідженою або якщо суб'єкт, який визначає цілі, недостатньо обізнаний із закономірностями функціонування системи чи ігнорує їх [178].

Систему, не можна вивчати, залишаючи без уваги її структуру, яка охоплює сукупність необхідних і достатніх для досягнення цілей відношень (зв'язків) між її компонентами [178]. В складних системах структура відображає не всі елементи та зв'язки між ними, а лише найістотніші, які мало змінюються в процесі поточного функціонування системи й забезпечують існування системи та її основних властивостей. Структура характеризує організованість системи, стійку впорядкованість її елементів і зв'язків. Структурні зв'язки є відносно незалежними від елементів і можуть становити інваріант при переході від однієї системи до іншої, переносячи закономірності, виявлені й відображені у структурі однієї з них, на інші.

Аналіз наведених словникових та енциклопедичних статей дає можливість виокремити головні загальні риси категорії «система»: цілісність, єдність елементів, комплексність (сукупність елементів), упорядкованість розташування та взаємопов'язаність її складових частин [193, с. 131].

Підтвердження цих слів знаходимо у дослідженні Б. Колоса [63, с. 122–123], який у своїй праці «Управління державою III тисячоліття, або Стратегія

і тактика побудови Української національної держави» стверджує, що функціонування і розвиток системи підпорядковано глобальній цілі, а її складові (підсистеми, елементи) мають локальні завдання, задля розв'язання яких вони створені й завдяки яким вони існують.

На нашу думку, таке розуміння функціонування системи стосується лише створених людиною систем, які повинні виконувати чітко окреслені людиною завдання.

Системою Б. Колос вважає – певну стійку сукупність або комбінацію гармонійно взаємопов'язаних і взаємодіючих складових (підсистем, елементів, явищ, процесів), які утворюють єдине ціле, підпорядковане одній меті й здатне досягати поставлених цілей. Водночас додає, що не кожна система може бути системою управління, оскільки для цього вона повинна відповідати певним вимогам і характеризуватися сукупністю ознак і властивостей, основними з яких є:

1. Цілісність і єдність системи, оскільки без цього неможливе управління. Дія всіх елементів системи підпорядкована досягненню спільної мети, зумовленої об'єктивними факторами. Створюючи якусь систему, необхідно передбачати всі елементи, котрі б забезпечували чітку взаємодію і додатковий зв'язок між її головними блоками (підсистемами). Відсутність найменшої деталі, яка повинна виконувати певну мікрофункцію, призведе до збоїв у роботі всієї системи.

2. Підпорядкованість. Для полегшення управління кожна система поділяється на підсистеми та елементи. Кожна жива система має ієрархічний устрій, а це є ознакою й умовою організованості. Підпорядкованість означає, що кожна система становить підсистему для вищої системи, до складу якої вона входить. Виняток – суперсистема Всесвіт, яка є найвищою і не належить до жодної іншої системи. Підпорядкованість елементів полягає у зв'язку елементів між собою.

Вища система завжди є більш довершеною, ніж нижча. Системі властиві такі складові, як вихід, вхід, процес, цілі, зворотний зв'язок, обмеження та інше.

3. Сумісність. Для високоефективного функціонування будь-якої системи повинна бути забезпечена абсолютна сумісність її підсистем, тобто на них повинні бути накладені певні обмеження. Наприклад, у телевізорі блоки живлення, розгортки кольору, звуку без повної сумісності й узгодження параметрів між собою не можуть забезпечити високу якість зображення на екрані. Аналогічно некваліфікований працівник не зможе управляти надзвичайно складним верстатом. Якщо ланки однієї системи починають конкурувати одна з одною, незважаючи на центр, то система розпадається. Коли виникає між ними конфлікт, то врешті-решт перемагає та сторона, яка живе і діє за законами Всесвіту, тобто Божими законами [63, с. 122–123].

Таким чином, проаналізувавши визначення поняття «система», можна зробити висновок, що у наукових джерелах це поняття переважно пов'язують з поняттями «сукупність», «ціле», «елемент», «зв'язок», «єдність», «структура» та інші. Більшість дослідників, з якими варто погодитися, розглядають систему як сукупність взаємопов'язаних елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним для виконання певних завдань. Крім того зазначені вище властивості соціальних систем, такі як цілісність, підпорядкованість, сумісність, також притаманні продовольчій системі України та системі національної продовольчої безпеки.

Розкриваючи сутність та структуру поняття «система» варто сказати про наявність різних їх видів залежно від ознак класифікації (рис 1.2).

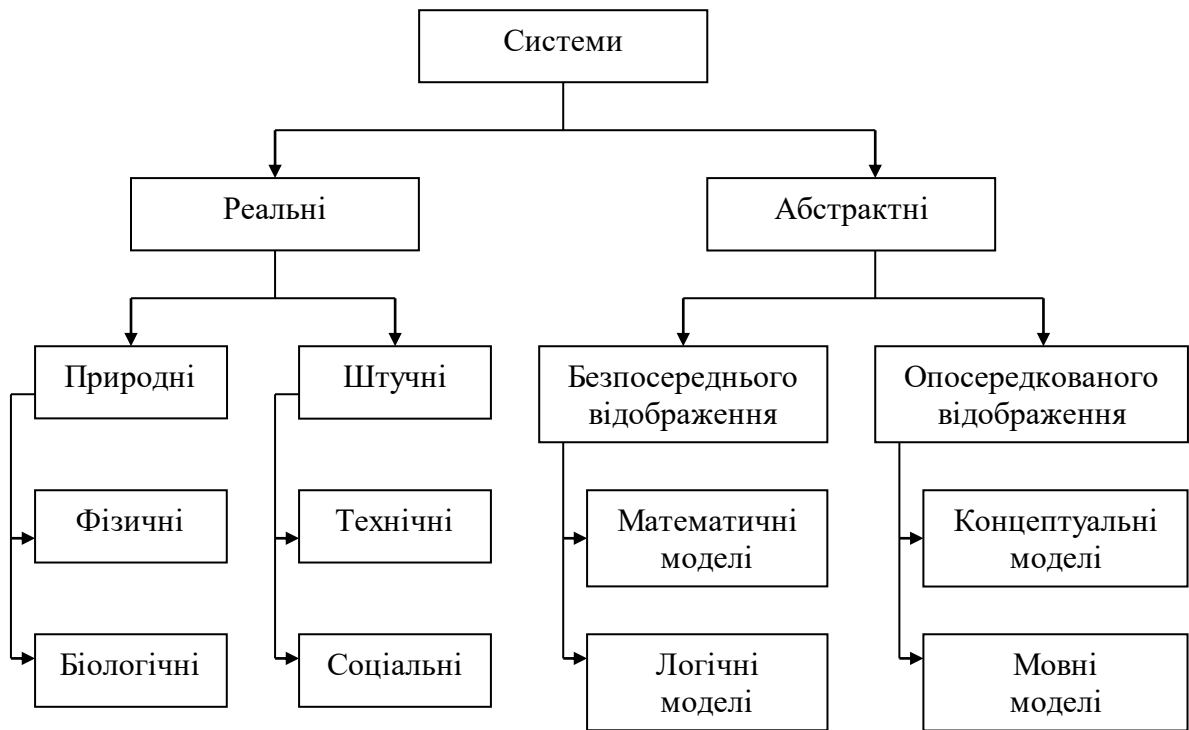

Рис. 1.2. Види систем

Джерело: [60].

Формуючи систему продовольчої безпеки, необхідно виходити з ознак класифікації, що дозволить виокремити найголовніші її елементи, які можуть безпосередньо впливати на її функціонування у майбутньому.

Аналіз наукових джерел показав, що за своїм функціональним призначенням є різні види систем. Зокрема, це система економічної безпеки держави, система продовольчої безпеки, система економічної безпеки підприємств тощо. Загальних визначень поняття «система безпеки» є багато, наприклад: система безпеки – це сукупність заходів та процедур, спрямованих на уникнення ризиків, нівелювання негативного впливу чинників внутрішнього та зовнішнього середовища, структуризацію інтересів з метою забезпечення сталого розвитку об'єкта (системи) [14], або «сукупність організаційних, управлінських, технічних, правових та інших дій і заходів, сукупність сил і засобів, спрямованих на забезпечення безпеки об'єкта» [176, с. 144]. Наведені визначення можна адаптувати й до поняття «система продовольчої безпеки». На жаль визначення поняття «система національної продовольчої безпеки» яке б дозволяло вирішувати основні

завдання цього дослідження, немає. Незважаючи на відсутність визначення вказаного терміна, у наукових джерелах подається перелік чинників, які необхідно враховувати в процесі формування систем безпеки для будь-якого об'єкта, зокрема й для продовольчого забезпечення. Так на думку, В. Бойка основними з них мають бути:

- 1) необхідність забезпечення сталого розвитку об'єкта;
- 2) ймовірність виникнення конфліктних ситуацій;
- 3) постійна дія внутрішнього та зовнішнього середовища;
- 4) можливі ризики;
- 5) ймовірність виникнення форс-мажорних обставин;
- 6) психологічний чинник (за наявності ефективної системи безпеки людина почувається впевненіше, у підсумку, є більше передумов для досягнення поставлених цілей) [14].

Заслуговує на увагу думка О. Дяченко, який висвітлює систему у вигляді концептуальної моделі, що надає можливість описати зв'язки між елементами, а перетворення інформації в елементах системи здійснюється шляхом використання математичних методів і моделей. Значущість цього підходу зумовлена його основним завданням – аналізом системи з позиції можливості досягнення поставленої мети. Для розробки окресленої моделі слід дотримуватися таких етапів: визначити завдання моделювання; визначити вимоги щодо первинної інформації та способів її отримання; сформулювати гіпотези і припущення; визначити параметри та змінні моделі; обґрунтувати вибір показників і критеріїв ефективності системи; скласти змістовний опис моделей [40].

У науковій літературі пропонуються підходи, щодо формування систем безпеки шляхом побудови моделі. Нею вважають «спеціально створений об'єкт, на якому відтворюються певні характеристики досліджуваного явища», а моделювання – це конкретне відтворення цих характеристик, що дає змогу вивчати можливу поведінку явища без проведення експериментів над ним» [204, с. 11]. Застосування моделювання як наукового методу

пізнання дозволяє розкрити системний характер забезпечення продовольчої безпеки у формі моделі.

У науці моделюють відображення будь-яким способом процесів, які відбуваються в реальному об'єкті [79], або зразок, макет конструкції чого-небудь, відтворений у зменшеному або збільшеному вигляді [50].

Проте в більшості випадків, незалежно від обраного методу, моделювання системи продовольчої безпеки передбачає три етапи: побудову моделі безпеки або процедуру моделювання, модельний експеримент та інтерпретацію отриманих результатів. Як правило, перший і найголовніший етап складається з послідовності таких операцій: аналіз вхідної, початкової інформації про об'єкт; прогнозування результатів моделювання; визначення пріоритетів та найбільш важливих інтересів підприємства; розробка критеріїв безпеки об'єкта; опис структури моделі і формування принципів забезпечення безпеки; оцінка результатів побудови моделі безпеки і визначення сфер її практичного використання [61, с. 122].

Вибір моделювання як методу дослідження механізму формування і функціонування системи безпеки обумовлений здатністю моделі розкрити системний характер організації, а також можливість включення в модель широкого кола об'єктів системи забезпечення національної продовольчої безпеки держави.

Так, З. Живко у своєму дослідженні систему продовольчої безпеки держави представляє у вигляді логічної моделі (рис. 1.3). Функціональна підсистема охоплює виробництво продовольства, формування і розподіл продовольчих ресурсів. Вона пов'язана з підсистемами земельних ресурсів, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного, кадрового та наукового забезпечення. Цільова підсистема реалізує головну мету продовольчої безпеки – споживання продуктів харчування. Система індикаторів продовольчої безпеки є підсистемою, що контролює, в системі формування національної продовольчої безпеки. Підсистема управління охоплює як ринкові механізми регулювання

системи, так і заходи державного управління, які регулюють дію ринкових важелів відповідно до стану продовольчої безпеки згідно з показниками контролюючої підсистеми.

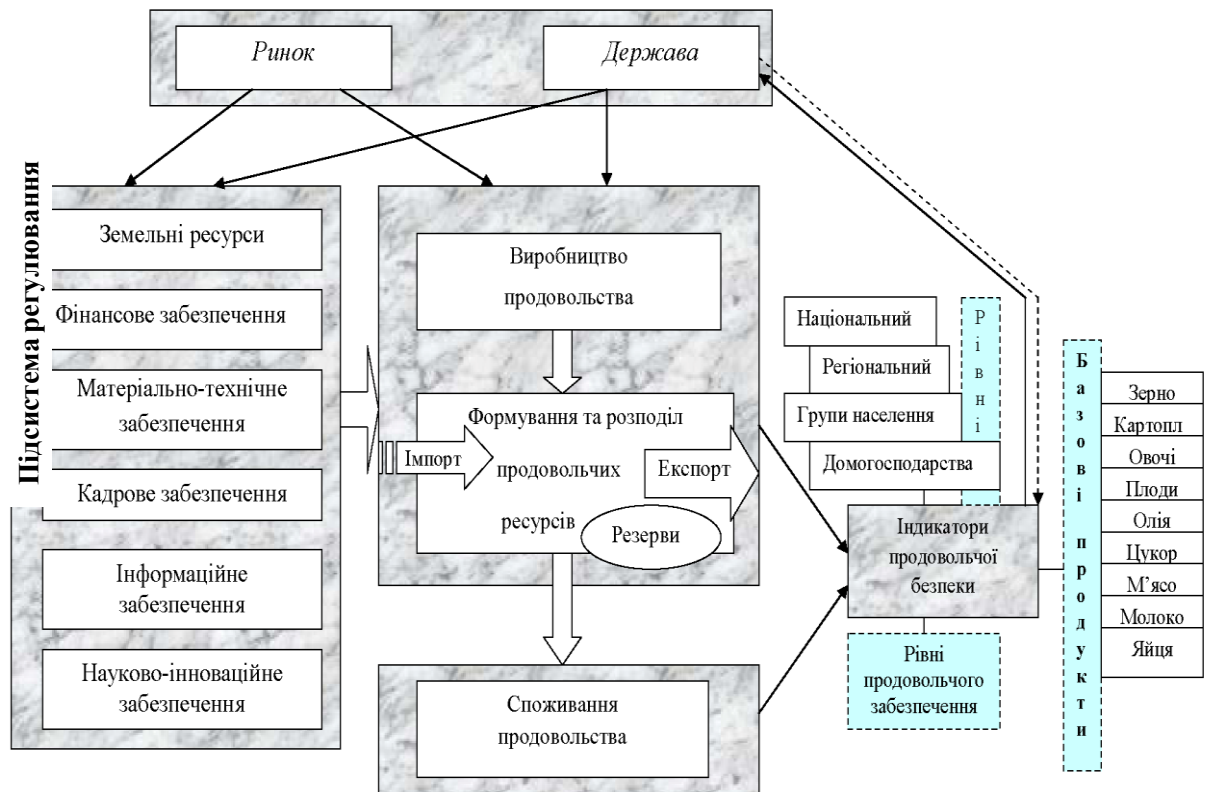

Рис. 1.3. Модель формування системи національної продовольчої безпеки

Джерело: [136, с. 49].

Із запропонованої моделі видно, що це скоріше модель системи продовольчого забезпечення, ніж системи продовольчої безпеки. Оскільки, на нашу думку, виробництво продовольства, формування та розподіл продовольчих ресурсів, яке здійснюється на продовольчому ринку, його споживання є складовими технологічного процесу продовольчого забезпечення.

Проаналізувавши підходи до формування різного роду систем, обґрунтованим та логічним нам видається моделювання системи продовольчої безпеки України на методологічних засадах теорії безпеки соціальних систем та системного підходу. У підсумку в системі продовольчої безпеки України повинні функціонувати механізми:

- попередження та своєчасного виявлення потенційних та реальних загроз агропромислому комплексу, які сприяють нанесенню фінансового, матеріального і морального збитку, порушенню його нормального функціонування і розвитку;

- реагування на загрози продовольчій безпеці і прояви негативних тенденцій у функціонуванні агропромислових підприємств;

- збереження фінансових, матеріальних та інформаційних ресурсів агропромислових підприємств.

На таких засадах професор В. Франчук розробив теоретичну модель системи економічної безпеки акціонерних товариств [210, с. 136–137]. Цей підхід є універсальним, відтак ми застосували його у дослідженні під час розробки моделі системи продовольчої безпеки України.

Ефективне функціонування системи національної продовольчої безпеки країни значною мірою залежить від вибору відповідної стратегії, яку визначають як раціонально вибудований загальний напрям розвитку системи продовольчої безпеки відповідно до її призначення. Стратегія передбачає визначення довготривалих цілей та розробку шляхів їх реалізації. Вона охоплює цілі, завдання, принципи, заходи досягнення головної стратегічної мети системи, необхідні для цього засоби, терміни та етапи її реалізації [136, с. 231–232].

Процес вибору стратегії забезпечення продовольчої безпеки можна здійснити у три послідовні стадії: розробка, доведення та оцінювання. Однак на практиці їх розділити досить важко, оскільки вони являють собою різні рівні аналізу та синтезу і на кожному з них застосовуються різні методологічні принципи і підходи. На стадії розробки створюється загальний алгоритм досягнення визначених цілей. Наступна стадія передбачає його доопрацювання до рівня, що адекватно відображає цілі у всій їх різноманітності і складності. Оцінювання є кульмінаційним моментом відбору стратегії, коли одержані альтернативи старанно

аналізуються і порівнюються за рівнем їх придатності для досягнення поставлених цілей. Процес її розробки відтворено схематично на рис. 1.4.

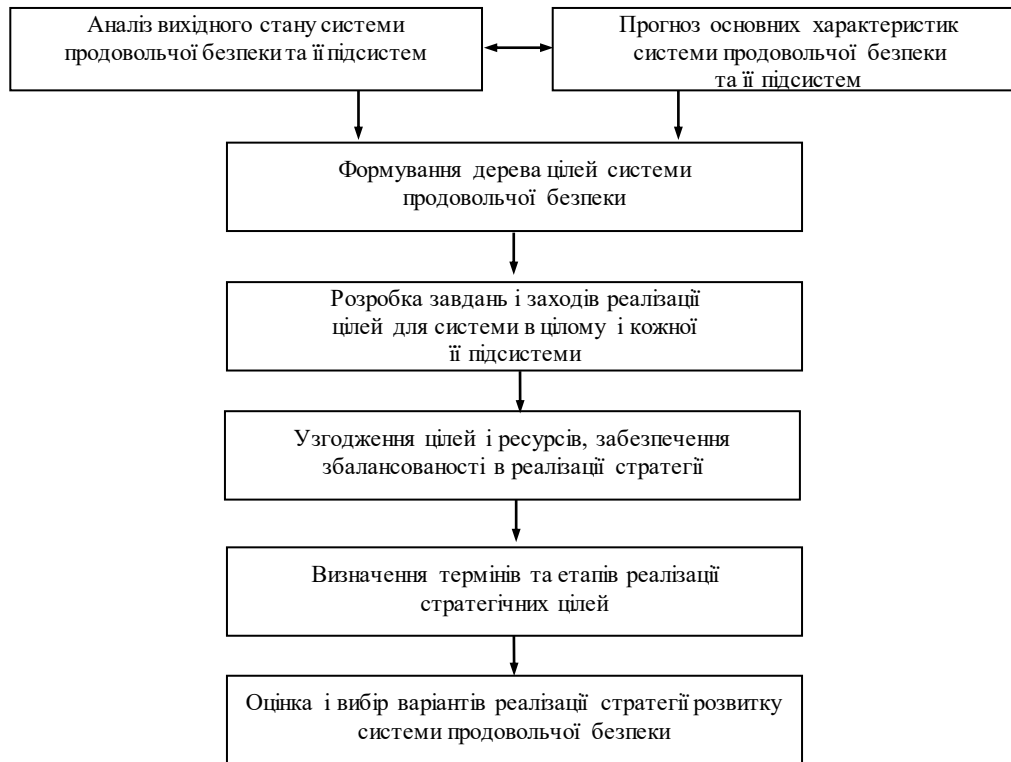

Рис. 1.4. Формування стратегії розвитку системи продовольчої безпеки
Джерело: [31, с. 187].

Аналіз нормативно-правових документів з питань продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки України показав, що в Україні немає офіційно розробленої та затвердженої національної стратегії продовольчої безпеки. У затвердженій Стратегії національної безпеки України окреслюються лише загальні проблеми та напрями забезпечення продовольчої безпеки, вона не містить заходів та механізмів стратегічного характеру протидії загрозам продовольчій безпеці. З аналізу також випливає, що в Україні відповідними суб'єктами не сформовано концептуального бачення забезпечення продовольчої безпеки держави. Їхня діяльність, зокрема й з питань нормотворення, спрямована на удосконалення продовольчого забезпечення, не містить чіткого розмежування видів діяльності, спрямованих на забезпечення продовольством країни та забезпечення продовольчої безпеки країни.

Стратегія продовольчої безпеки держави повинна охоплювати відповідні механізми її забезпечення.

Механізм забезпечення продовольчої безпеки країни – це система організаційно-економічних та правових заходів щодо попередження загроз.

До них належать:

- моніторинг економіки з метою виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз продовольчої безпеки;
- створення нормативно-правової бази безпеки АПК;
- кредитування та підтримка державою національного виробника харчових продуктів, забезпечення його конкурентоздатності;
- партнерство та кооперація виробників харчових продуктів;
- високий рівень захисту здоров'я та життя споживачів харчових продуктів;
- збалансованість харчових продуктів різних вікових та професійних груп населення [117, с. 182].

Важливо також, що система продовольчої безпеки повинна базуватися на таких принципах:

- 1) самозабезпеченості – здатність держави (регіону) за рахунок власних потужностей забезпечити продовольчі потреби більшої частини населення відповідного регіону;
- 2) стабільності – підтримання безпечного рівня перехідних запасів продовольства;
- 3) незалежності – відсутність залежності від імпорتنих продовольчих поставок;
- 4) доступності – забезпечити доступ кожній людині до продовольчих ресурсів в кількості, якості та асортименті, що відповідають науково обґрунтованим нормам споживання;
- 5) якості – досягнення повноцінного і збалансованого рівня харчування населення за рахунок споживання високоякісних та екологічно безпечних продуктів харчування;

б) збалансованості – споживання високоякісних продуктів для раціонального харчування;

7) достатності – доступ до продовольчих ресурсів усіх верств населення за рахунок наявного платоспроможного попиту [102, с. 29].

Отже, розглядаючи поняття «система», зокрема й «система продовольчої безпеки» дослідники вкладають у ці поняття різний зміст, що призводить до того, що в одних немає виразного механізму реалізації, а в інших відсутні чітко визначені елементи, за рахунок яких система має досягати своєї мети. Має місце розмаїття думок і щодо її формування. Зокрема, одні пропонують це зробити шляхом побудови певного алгоритму, інші – за допомогою розробки різних математичних моделей. На нашу думку, найбільш вдалим є формування системи національної продовольчої безпеки у вигляді теоретичної моделі, яка повинна базуватися на методологічних засадах теорії безпеки соціальних систем та системного підходу.

Науково обґрунтована та впроваджена в практику система продовольчої безпеки України повинна мати усі необхідні механізми протидії тим чи іншим загрозам у сфері продовольчої безпеки.

1.3. Джерела та класифікація загроз продовольчій безпеці держави

Держава, як і інші суб'єкти господарської діяльності в Україні, в процесі свого функціонування стикається з різноманітними дестабілізуючими факторами. Вони можуть потенційно або реально загрожувати безпеці держави. Зазначені фактори у науковій літературі розглядаються як виклики і загрози існуванню того чи іншого об'єкта. Водночас одностайної думки у науковців щодо визначення наведених термінів немає.

У монографії О. С. Бодрука виклик визначається як проблема, що отримала з певних причин на якомусь відрізку часу сильне звучання і загострено сприймається політичною елітою, має важливе, пріоритетне значення для національної безпеки і національних інтересів держави [17, с. 18].

На думку Я. І. Тимківа, частина явищ має характер не стільки загроз, скільки викликів для політики безпеки держав, тобто нових ситуацій, в котрих виникає потреба, що вимагає адекватної відповіді і початку відповідних дій. Виклики, щодо яких не буде відповідної реакції, можуть тоді трансформуватися у загрози для безпеки народів та держав, і отже, мати в майбутньому негативний вплив на формування безпеки [195, с. 177].

У сфері національної безпеки виклик – це те, що спонукає до змагання, суперечки, боротьби. Своєю чергою, загроза – це можливість чи неминучість виникнення соціальних, природних або техногенних явищ із прогнозованими, але неконтрольованими небажаними подіями, що можуть статись у певний момент часу в межах даної території, спричинити смерть людей чи завдати шкоди їхньому здоров'ю, призвести до матеріальних і фінансових збитків [34, с. 14].

П. М. Копка вважає, що перш ніж досягти свого граничного рівня, небезпека проходить кілька фаз. Перша з них – «виклик». Поняття «виклик» можна ідентифікувати як явище, що постійно існує у всіх сферах життєдіяльності людини, нації чи держави. У звичних умовах виклик розглядається як потенційний, і його можна позиціонувати навіть як своєрідний каталізатор прогресу тієї чи іншої сфери [68, с. 15].

А. П. Смелянцев, аналізуючи зміст і співвідношення понять «виклик», «небезпека» і «загроза», доводить, що воєнно-політичний виклик є початковою фазою ескалації воєнно-політичної напруженості, яка проявляється у прагненні однієї зі сторін воєнно-політичних відносин до протидії іншій стороні у здійсненні інтересів національної безпеки [185, с. 13].

Польський дослідник Р. Зємба вважає, що межа між викликом і загрозою є плинною, бо залежить від визначення цінностей, котрі належить оберігати, а також індивідуальної вразливості суб'єкта, що досліджується [232, с. 29].

Поняття «виклики економічної діяльності» В. В. Крутов трактує як умови, ситуації та фактори, що створюються в процесі суспільного розвитку під впливом властивих цьому процесу закономірностей, або ж в результаті можливої реалізації альтернативних планів конкурентних структур, що обумовлюють необхідність відповідної перебудови діяльності підприємств для ефективної роботи в перспективі [58, с. 32].

На думку дослідників, виклики вітчизняному бізнесу впливають із рівня економічної безпеки держави [43, с. 77–78]. Ця теза цілком справедлива й для агробізнесу. Загалом проведений аналіз свідчить про те, що потреба у безпеці виникає не тоді, коли мають місце виклики, а коли виникають загрози.

Аналіз літературних джерел свідчить про те, що існують різні підходи до розуміння поняття «загроза», його сутності та змісту. Так, Г. Ю. Дарнопих зазначає, що рівень економічної безпеки є інтегральним показником, який відображає співвідношення сукупності всіх загроз і потенціалу захисту від них. Загрози мають відповідну структуру: об'єкти і суб'єкти взаємовідносин з приводу загрози; джерело загрози; склад та напрямок загрози; мету, спосіб і засоби здійснення загрозового спрямування; умови, в яких виникла загроза; сприйняття суб'єктом (об'єктом) впливу загрози. Для створення ефективного механізму захисту економічної системи треба чітко з'ясувати, що саме загрожує продовольчій безпеці, де знаходиться джерело виникнення небезпеки, яким чином конкретні загрози впливають на стан економічних відносин. Загроза як можлива небезпека завжди ушкоджує, руйнує свій конкретний об'єкт [37, с. 4].

Однією з основних характеристик категорії «загроза» економісти у своїх дослідженнях визначають її динамізм та розглядають як кінцевий стан негативного розгортання дії внутрішніх чи зовнішніх чинників. Зокрема,

Т. В. Хайлова, формуючи структуру економічної безпеки, визначає такі стадії розвитку системи загроз:

- 1) ситуація небезпеки;
- 2) ознаки, що характеризують потенційну загрозу;
- 3) знак;
- 4) криза [213, с. 6].

Н. Й. Реверчук визначає загрозу як один із видів небезпеки, її найвищий прояв. Наприклад, за величиною можливих наслідків науковець вирізняє наступні види небезпеки:

– попередження – сукупність обставин, не обов'язково загрозового характеру, які потребують реакції на них. За відсутності реакції підприємства попередження переростає в ризик;

– ризик – це можливість відхилення результатів конкретних дій чи рішень від запланованих. Ці відхилення можуть бути пов'язаними як із додатковими доходами, так і з додатковими втратами. Ризик виникає там, де є як мінімум два сценарії розвитку подій, відповідно два і більше можливих альтернативних результати [162, с. 29].

На думку М. І. Камлика, характерними ознаками загрози підприємству є:

– по-перше, наявність факторів ризику, небезпеки, загроз та інших деструктивних обставин, що можуть спричинити підприємству негативні наслідки;

– по-друге, не можна вважати загрозою економічній безпеці підприємства будь-яку дію, що має негативні наслідки;

– по-третє, потенційні чи реальні дії, які можуть кваліфікуватися як загрози, свідомо спрямовані на незаконне одержання певної вигоди від економічної і корпоративної дестабілізації та нанесення збитку суб'єктові підприємництва;

– по-четверте, загрози припускають порушення чинного законодавства, що регулює різні сфери діяльності і, як правило, мають протиправний і корисливий характер тощо [54, с. 41–42].

До найзагальніших ознак, притаманних усім видам загроз, слід також віднести такі, як конкретність, реальність, дійсність, створення економічної небезпеки [41, с. 31–32].

П. М. Копка розглядає загрозу як потенційну можливість реалізації небезпеки, що виникає в результаті впливу окремих чинників або їхньої сукупності. Потенційна загроза відрізняється від реальної не стільки очевидністю намірів заподіяти шкоду (збитки) життєво важливим національним інтересам, як на це вказують деякі автори, скільки реальністю їх переходу до фази потенційної небезпеки [68, с. 15].

У словниках сучасної української мови поняття «загроза» визначається як «залякування, обіцянка заподіяти кому-небудь неприємність, зло», «обіцянка заподіяти зло, неприємність», «намір завдати фізичної, матеріальної чи іншої шкоди суспільним інтересам, а також окремим особам або їх інтересам». Таким чином, в узагальненому вигляді загрозою називають явище, яке містить намір заподіяти кому-небудь або чому-небудь збитки чи шкоду у тій чи іншій формі. При цьому збитками прийнято вважати втрати, а шкодою – псування.

Ж. С. Костюк трактує загрозу як частину ризику і конкретну форму небезпеки, яка виникає у разі негативного наслідку прийнятого рішення чи невиправданого ризику [71, с. 145].

Багато науковців термін «загроза», вживають як синонім терміна «ризик». І.П. Мойсеєнко, та О.М.Марченко відзначають, що економічний ризик – об'єктивно-суб'єктивна категорія, пов'язана з подоланням невизначеності й конфліктності в ситуації неминучого вибору, яка відображає міру досягнення очікуваного результату, відхилення від цілей з урахуванням впливу контрольованих і неконтрольованих чинників. Тобто

обов'язковими елементами ризику є необхідність прийняття рішення (неминучість вибору) та наявність альтернатив.

Зрозуміло, що за такого трактування поняття «ризик» відрізняється від поняття «загроза», але зберігає з ним зв'язок. Якщо існує загроза впливу контрольованих та неконтрольованих чинників, то під час прийняття управлінських рішень виникає ризик відхилення результатів від запланованих. А отже, коли йдеться про захищеність від загроз (що і передбачає поняття безпеки), то це означає і захищеність від ризиків [114, с. 31].

Є.М. Рудніченко відзначає, що майже всі вчені одностайні в такому: загрози – це події, зміни або дії, тобто загрозам притаманна динаміка; вони спричиняють шкоду або порушують нормальне функціонування суб'єкта господарювання, що є причиною збитків та втрат; загрози виникають під дією певних чинників (зовнішніх та внутрішніх), і тому потребують комплексу заходів з боку суб'єкта господарювання для їх нейтралізації та усунення [167, с. 189].

З погляду Н. А. Цікановської, загроза виникає у тому випадку, коли відбувається безпосередня дія негативних факторів впливу на стан безпеки досліджуваного об'єкта, що порушує його рівновагу [218, с. 111].

О. О. Мельник вважає, що загроза – це реальна можливість впливу дії навмисного чи ненавмисного характеру, що порушує стійкість функціонування суб'єкта господарювання, наносить матеріальну та нематеріальну шкоду, яка призводить до відхилень від стратегії [104, с. 98].

В. І. Франчук наголошує, що загроза – це дія дестабілізуючих природних і (або) суб'єктивних чинників, пов'язаних з недобросовісною конкуренцією, порушенням законів і норм, які можуть спричинити потенційні або реальні втрати, що здатні викликати небезпеку для корпоративної системи [209, с.150].

Розмежовують поняття ризику і загрози й науковці І. П. Мігус та С. М. Лаптев. Їхній підхід базується на визначенні загрози як певної події, що

впливає на діяльність суб'єктів господарювання, тоді як ризик є результатом впливу загроз на господарську діяльність суб'єктів господарювання [109].

М. І. Копитко відзначає, що загроза – це вплив зовнішнього середовища, його суб'єктів чи внутрішніх елементів системи, що може призвести до потенційних втрат [67, с. 14].

В. В. Лойко у своїх дослідженнях зазначає, що загрозами економічній безпеці суб'єкта господарювання слід вважати наявні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможлиблюють реалізацію економічних інтересів підприємства і створюють небезпеку для господарської діяльності та життєзабезпечення колективу [98].

На думку Г. Ю. Ткачук, загрози, маючи динамічний характер, можуть бути викликані як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, і здатні порушити нормальний фінансово-економічний стан суб'єкта господарювання, що у підсумку негативно впливає на його стійкість, і для запобігання та усунення цих чинників, потрібно застосовувати систему виважених заходів [198].

Т. В. Семенютіна своєю чергою, пропонує небезпеки та загрози розглядати як фактори ризику, тобто причини можливого негативного відхилення фактичних результатів від запланованих. Пріоритетними факторами ризику вона вважає загрози, оскільки, на відміну від небезпек, вони відображають не просто потенційну можливість, а конкретні наміри здійснення негативного впливу на діяльність суб'єкта господарювання [175, с. 112].

На думку Н. В. Суханової, загроза – це причини, явища, події, умови, які можуть перешкоджати досягненню цілей та завдань суб'єктів господарювання [189].

І. А. Маркіна визначає загрозу як результат негативної дії внутрішніх і зовнішніх чинників на суб'єкт господарської діяльності, що пов'язані зокрема із недобросовісною конкуренцією та порушенням законів і норм, що може спричинити потенційні або реальні втрати [103, с. 138].

Погоджуємось із А. О. Новіковим, який за результати аналізу існуючих теоретичних підходів до визначення поняття «загроза» зауважує, що більшість науковців загрозу окреслюють як вид, спосіб дестабілізуючого впливу, або ж як наслідки такого впливу [120, с. 139]. Т. М. Завора підкреслює, що узагальнення існуючих підходів дозволяє припустити, що загроза – це зовнішній чинник, який несе з собою негативні фактори та може завдавати значних збитків суб'єкту господарювання і сприяти погіршенню його фінансово-економічної безпеки [45, с. 119].

Згідно з проектом закону України «Про продовольчу безпеку» загрози продовольчій безпеці – це будь-які негативні зміни факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, які знижують рівень продовольчої безпеки [134].

На думку В. Онегіної [124, с. 55], сучасними загрозами продовольчій безпеці в Україні є:

- нестабільність фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарських виробників;
- політична нестабільність; нерегульованість прав власності на землю та низький рівень їх захисту;
- висока залежність від природних чинників та низький рівень впровадження інновацій у сільськогосподарське виробництво;
- неефективне регулювання умов зовнішньої торгівлі;
- низький рівень заробітної плати та значне розшарування населення;
- відсутність дієвої системи контролю якості продовольства.

Для протидії загрозам продовольчій безпеці необхідно спочатку їх класифікувати. У наукових джерелах запропоновано різні підходи та ознаки класифікації загроз, один з яких подано на рис.1.5.

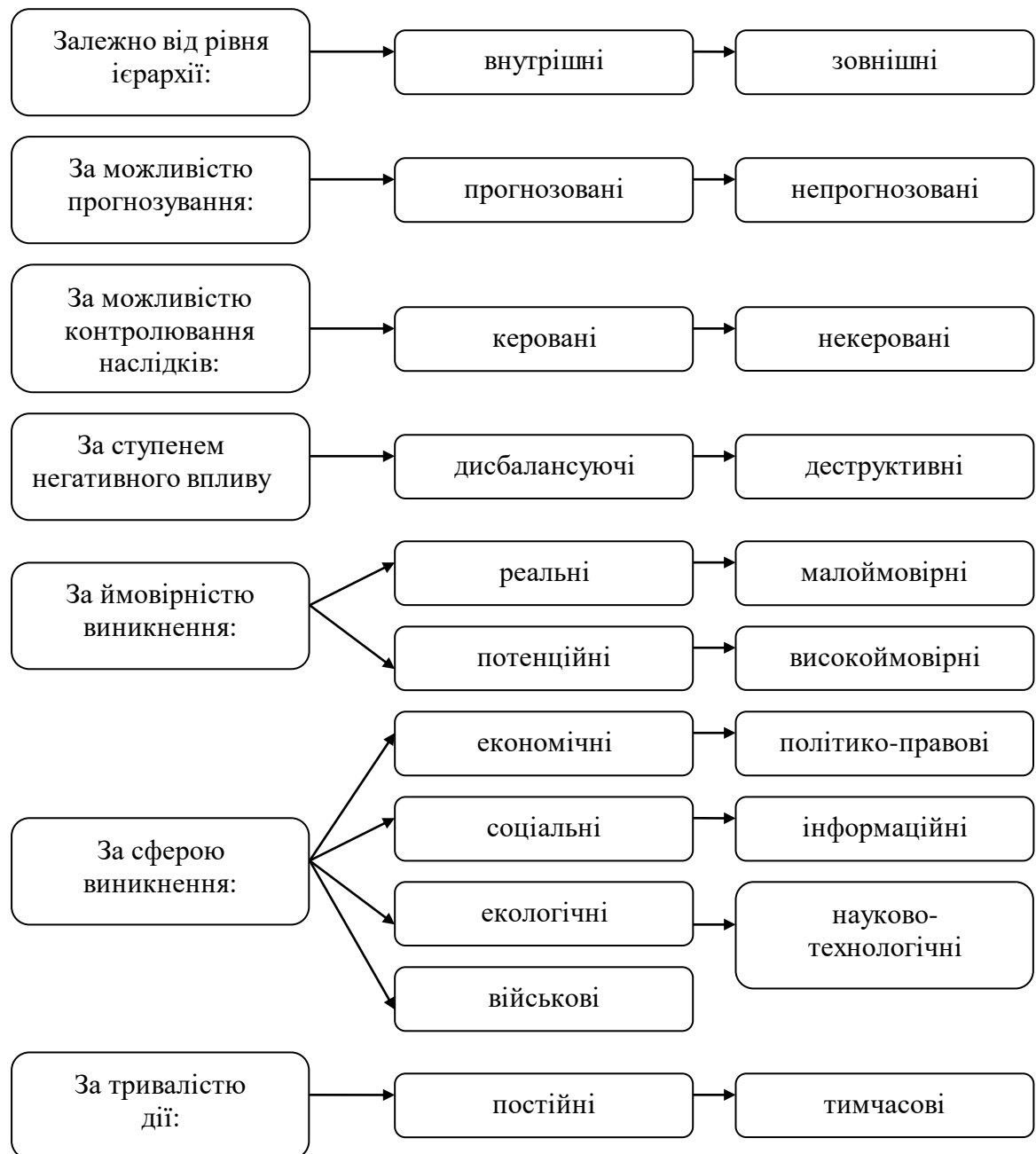

Рис. 1.5. Система класифікації загроз продовольчій безпеці
Джерело: [102, с. 30].

Загроза є найвищим ступенем перетворення небезпеки з можливості на дійсність, висловленим наміром одних суб'єктів завдати шкоди іншим, демонстрацією готовності здійснити насилля для завдання шкоди [10, с. 55–56].

Тому з метою гарантування продовольчої безпеки агропродовольча політика повинна бути спрямована на запобігання, профілактику та припинення дії загроз, де запобігання слід розуміти як діяльність,

спрямовану на недопущення здійснення підготовлених загроз. Метою профілактики є впровадження системи заходів щодо виявлення, нейтралізації чи усунення причин загроз. Припинення дії передбачає діяльність спрямовану на недопущення реалізації загроз, що вже активізувались [223, с. 9].

Аналіз структури наведених вище та інших визначень поняття «загроза» дозволяє зробити висновок про те, що загрози, які реалізуються, завдають збитків. Своєю чергою, збитки можуть стати на перешкоді реалізації корпоративних економічних інтересів та спричиняти економічну небезпеку для агропромислових підприємств. Отже загрозою продовольчій системі, ми вважаємо дестабілізуючу діяльність людини і (або) дії природних чинників, що завдають збитків продовольчій системі країни. З цього визначення чітко простежуються дві основні загальні ознаки загрози:

- 1) наявність дестабілізуючого впливу, наслідками якого є матеріальні або моральні збитки;
- 2) наявність джерела загрози (природа і (або) людина).

Знаючи джерело загрози й можливу силу його дестабілізуючого впливу, можна попередити нанесення збитків. З цього однозначно випливає, що загроза – це негативна дія, вплив на об'єкт, а небезпека – це деструктивні зміни, що відбуваються чи відбулися внаслідок впливу загрози, тобто небезпека є кризовим станом економічної системи.

Для забезпечення продовольчої безпеки держави необхідно протидіяти саме загрозам, оскільки у протилежному випадку виникне продовольча небезпека, подолати яку буде значно важче.

Питання продовольчої безпеки необхідно пов'язувати з дією як внутрішніх, так і зовнішніх загроз. У цьому разі руйнівний вплив внутрішніх факторів, які викликали економічну кризу в Україні в цілому й у вітчизняному агропродовольчому комплексі зокрема, виявився більш масштабним, ніж зовнішній, до того ж дія цих внутрішніх факторів продовжує підсилюватися.

Світові глобалізаційні процеси є не тільки джерелом можливих зовнішніх загроз для національної продовольчої безпеки, але й механізмом її зміцнення, єдина умова при цьому – зміна вектора міжнародного співробітництва з торговельного на інвестиційний.

Залучення іноземних інвестицій у сферу виробництва й переробки сільськогосподарської продукції повинно не просто збільшити обсяги її виробництва, а модернізувати виробничу базу і технології виробництва, привести в українську економіку закордонний досвід виробництва й стандарти якості. Основними чинниками, що залучають інвесторів в Україну, є порівняно низькі витрати на виробництва [164, с. 27].

Близькими за змістом до поняття «загрози продовольчій безпеці» науковці вбачають такі поняття:

– хронічна продовольча залежність – дефіцит продовольства за наявності фінансових ресурсів або наявність продовольства в умовах дефіциту коштів, коли споживання харчових продуктів виявляється недостатнім постійно впродовж року через неможливість придбати чи виробити необхідну кількість продовольства;

– тимчасова продовольча залежність – періодичне порушення стабільності в доступності продовольства через ріст цін на продукти харчування, неврожаї чи падіння рівня доходів;

– потенційна продовольча залежність – чутливість держави до зовнішніх криз і потрясінь, що викликають погіршення кон'юнктури продовольчих ринків, торгові війни світових конкурентів і т.п. [51, с. 70].

До основних причин продовольчої залежності країни відносять:

1) дефіцит продовольства і низький рівень платоспроможного попиту, що обумовлюють незбалансованість внутрішнього продовольчого ринку за попитом і пропозицією;

2) залежність внутрішнього ринку від імпортних поставок продовольства, неконкурентоспроможність національного агропромислового комплексу;

3) низька конкурентоздатність продукції за якістю та/або ціною за умови достатності продовольства власного виробництва;

4) нерозвиненість зовнішньоекономічних зв'язків, замкнутість внутрішнього продовольчого ринку;

5) низька ефективність діяльності господарюючих суб'єктів в АПК;

6) перетворення експорту продовольчої продукції на самоціль розвитку агропромислового комплексу;

7) зростання зобов'язань із покриття зовнішнього боргу за нестабільного курсу національної валюти [51, с. 71].

Також однією із загроз продовольчій безпеці, на думку В. Руликівського, є якість продовольства, яке постачається на споживчий ринок, особливо з огляду на те, що значні території України постраждали від різних техногенних забруднень. Зниження рівня продовольчого споживання в кількісному і якісному вимірах є однією з причин зменшення природного приросту населення, тривалості його життя, погіршення інших показників життєдіяльності населення як головної продуктивної сили. Потребує вирішення проблема контрабанди продовольства, яка несе загрозу не тільки економіці країни, а й здоров'ю населення [168].

Згідно зі статтею 7 Закону України «Про основи національної безпеки України», основними загрозами національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері, у тому числі й продовольчій, є:

1) критичний стан основних виробничих фондів у агропромисловому комплексі;

2) критичний стан з продовольчим забезпеченням населення.

Крім прямих загроз, у цій статті наведено й непрямі, які негативно впливають у цілому на економіку України, у тому числі й на продовольче забезпечення:

1) недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

2) критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

3) нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомаю вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

4) неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці.

Аналіз звітів Міністерства економічного розвитку і торгівлі України про стан продовольчої безпеки України за 2010–2015 рр. [171] засвідчує наявність таких основних загроз продовольчій безпеці держави:

- незбалансоване споживання продуктів харчування населенням;
- низький рівень споживання продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення;
- висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їхніх загальних витрат;
- зниження ємності внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування;
- імпортозалежність країни за окремим продуктом;
- висока диференціація вартості харчування за соціальними групами;
- зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку;
- повільне впровадження міжнародних стандартів та систем якості продуктів харчування.

Також, на думку академіка Р. І. Тринька, значною загрозою продовольчій безпеці держави є зростання бідності. Відношення різних видів доходів до прожиткового мінімуму підтверджує її незначний розмір. Загалом за міжнародними стандартами соціально бідними вважаються країни, в яких доход на одну людину в день становить менше 1 долара США. В Україні за межею такого доходу знаходиться близько 50% населення. А за стандартами

Євросоюзу, де бідність визначається з розрахунку 4 дол. США доходу на одну людину в день, бідними слід вважати понад 90% українських сімей [201, с. 55].

Крім зазначених загроз продовольчій безпеці наявні й загрози продовольчому забезпеченню. Так, однією з головних загроз продовольчій системі є те, що у населення немає стимулів займатися сільським господарством. Через великий термін окупності (не менше п'яти років) знищено економічний інтерес фермерів до молочного тваринництва. Відтак відгодівля рогатої худоби на забій зменшується. Хоча існують програми підтримки сільськогосподарських виробників. Для відновлення родючості землі, маточного поголів'я тварин, матеріально-технічної озброєності праці навіть за найкращих умов подальшого розвитку економіки, оптимальних змін у міжгалузевих пропорціях і забезпечення ресурсами потрібно буде щонайменше 10–15 років [136, с. 20–21].

Іншою, не менш значною загрозою є суттєве відставання зростання продуктивності сільського господарства від чисельності населення планети. Ця загроза має міжнародний характер, тому негативно впливає на продовольче забезпечення України. Так, за прогнозами ООН, чисельність людства до 2050 р. зросте до 9,3 млрд. осіб, тоді як продуктивність рослинницької продукції – тільки на 15%, а вміст білка зменшиться на 20%. Тож виникає першочергове завдання для вчених-аграріїв світу: як забезпечити продуктами харчування людство і як підвищити продуктивність сільського господарства не на шкоду якості продукції [96, с. 125].

Аналіз динаміки загальноекономічних показників стану аграрної економіки за останнє десятиріччя показує, що у продовольчому забезпеченні існують і такі загрози, як:

- 1) скорочення виробничого потенціалу АПК;
- 2) недосконалість організаційно-економічних механізмів;

3) згортання обсягів виробництва в галузях агропромислового комплексу;

4) зниження до критичної межі життєвого рівня селян [201, с. 54].

Ще однією суттєвою загрозою є відсутність в Україні системи контролю за якістю і станом екологічної безпеки продовольства. В країнах Євросоюзу та США суттєвого впливу зазначена загроза не має, оскільки там запроваджено відповідні механізми протидії. Зокрема, у цих країнах діє ринок збуту екологічно чистих продуктів харчування, що сприяє розвитку біологічного (органічного) землеробства. У США розроблена система контролю за якістю і станом екологічної безпеки продовольства, витрати на яку становлять понад 1 млрд. доларів на рік. Це дозволяє своєчасно виявити й усунути з ринку неякісну продукцію, що загрожує здоров'ю споживачів [78].

Значний негативний вплив на продовольче забезпечення має й така загроза, яка реалізується у формі малоефективного державного регулювання і підтримки сільськогосподарського виробництва. У розвинутих країнах світу – основних експортерах продовольства – для протидії такій потенційній загрозі здійснюється аграрна політика державного регулювання і підтримки сільськогосподарського виробництва з наданням кредитів, позик, дотацій тощо. Наприклад, у США діють 16 федеральних продовольчих програм, які підтримують купівельну спроможність населення з низькими доходами і забезпечують тим, хто потребує, мінімальний рівень харчування. За оцінкою Міністерства сільського господарства США, 31 млн. осіб (11% населення) належать до уразливої щодо голоду і недоїдання соціальної групи. Крім населення з низькими доходами, за продовольчими програмами забезпечують шкільні сніданки та обіди майже для 24 млн. школярів, 50% немовлят і 25% дітей у віці 1–4 років [29, с. 133].

На думку І. Мішиної [113], для збалансованого й безпечного розвитку продовольчої системи України слід усунути три основні проблеми: бідність, здоров'я й освіта. За межею бідності знаходиться половина сільського

населення, різниця в доходах з городянами повернулася до рівня 70-х років ХХ ст., склалася критична структура споживання (68% всіх витрат іде на харчування), що веде до подальшого зниження якості біологічного потенціалу села. Новий підхід до соціального розвитку означає, що в сільській місцевості повинні бути створені гідні умови життя, за якісним змістом близькі до міських. Сільські жителі повинні мати однаковий з міськими жителями доступ до сфер охорони здоров'я, освіти, торгівлі, побутового обслуговування. А доходи повинні відображати не тільки продуктивність і ринкову кон'юнктуру сільської праці, але й виконувати компенсаційну функцію. У міському житті є ряд позитивних аспектів, які в принципі не можуть бути створені в сільській місцевості (доступ до установ культури, широкий діапазон вибору сфер застосування праці або самореалізації). Компенсаційна функція доходів жителів села повинна враховуватися під час розподілу бюджетних коштів на всіх рівнях. Особливо важливим є створення системи підтримки мінімального рівня доходів товаровиробників у відносно несприятливих ситуаціях шляхом прямих платежів на гектар посіву й одну голову худоби за умови досягнення встановлених границь врожайності та продуктивності.

Таким чином, загрози можуть бути різноманітними, тому для ефективної протидії їм є потреба у їх систематизації. Для цього науковці пропонують їх класифікувати за певними ознаками. Вище були наведені різні класифікації загроз, проаналізувавши які вважаємо доцільним поділити їх на:

1) загрози системного характеру, тобто ті, які негативно впливають практично на всі види економічної діяльності;

2) загрози, що дестабілізують процес продовольчого забезпечення на кожному його етапі (виробництва, імпорту, логістики, обміну (ринку) й споживання);

3) загрози продовольчій безпеці.

Доповнення класифікації загроз за ознакою «за напрямом впливу» дозволить суб'єктам продовольчої безпеки сформулювати безпекових заходів

значно конкретніше й більш цілеспрямовано. Проте такі наукові дослідження не проводилися. У зв'язку з цим є потреба у проведенні наукових досліджень, на підставі яких доповнити вже існуючі класифікації загроз у сфері продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки. Класифікація загроз – це свого роду інструмент збору інформації про загрози, структура якої й закладена саме в класифікації. У підсумку ми отримаємо відповіді на питання про джерело загрози, її місце та ймовірність виникнення, у якій формі вона може реалізуватися та на який об'єкт спрямована, а також про її наслідки.

З огляду на забезпечення продовольчої безпеки необхідно знати не тільки природу виникнення загроз, а й можливі їх види на кожному етапі забезпечення країни основними групами продовольства та безпосередні види загроз продовольчій безпеці. Реалізуючись, вони дестабілізують діяльність, порушують цілісність технологічних процесів чи систем, завдаючи збитків суб'єктам господарювання й державі, а найголовніше – стають на перешкоді в реалізації первинної потреби людини у їжі та забезпеченні національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення. Для відбору з численної кількості факторів потенційних чи реальних загроз необхідні відповідні методики. Це питання розглядається у підрозділі 2.3 роботи.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз сутності національної продовольчої безпеки показав, що існують різні підходи, у межах яких існує значна кількість визначень цього поняття. Ми обґрунтували авторське трактування поняття національної продовольчої безпеки, яким пропонуємо вважати стан фізичної забезпеченості країни основними групами продовольства відповідного рівня якості й безпечності та сформованості державного продовольчого резерву не

нижче офіційно встановлених граничних норм, а також безпекова діяльність (або діяльність із забезпечення продовольчої безпеки) суб'єктів і сил продовольчої безпеки, спрямована на протидію загрозам, а також створення умов для реалізації національних безпекових інтересів у продовольчій сфері.

Водночас у нормативних документах та наукових джерелах не сформовано чіткого концептуального бачення проблеми забезпечення продовольчої безпеки України, що призводить до підміни поняття «продовольча безпека» поняттям «продовольче забезпечення» і навпаки.

Забезпечення продовольчої безпеки України буде значно ефективнішим, якщо буде здійснюватися на засадах системності. На основі критичного аналізу літературних джерел встановлено, що більшість дослідників поняття «система» пов'язують з поняттями: «сукупність», «ціле», «елемент», «зв'язок», «єдність», «структура» та іншими. Саме через них і розкривається сутність поняття «система», зокрема й «система продовольчої безпеки України». Науковці переважно розглядають систему як сукупність взаємопов'язаних елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним для вирішення певних завдань.

Також з'ясовано, що незалежно від рівня та ієрархії підпорядкування класично будь-яка соціальна система складається з певних елементів, обов'язковими з яких є: об'єкт безпеки – все те, на що спрямовані зусилля щодо забезпечення безпеки; суб'єкт безпеки – це особи, підрозділи, служби, органи, відомства, установи, які безпосередньо займаються забезпеченням безпеки; механізм забезпечення економічної безпеки, який є сукупністю пов'язаних між собою технологічних та загальнозабезпечувальних складових цього процесу, спрямованого на досягнення системних цілей. Однак чіткої структури системи продовольчої безпеки України та механізмів її функціонування у наукових джерелах та нормативних документах не викладено.

Призначення системи продовольчої безпеки України – це насамперед протидія загрозам. На основі критичного аналізу змісту та структури

наведених вище та інших визначень поняття «загроза» пропонуємо розглядати поняття «загроза продовольчій системі чи загроза продовольчій безпеці» як дестабілізуючу діяльність людини і (або) дії природних чинників, що завдають збитків продовольчій системі країни та знижують рівень її безпеки. З цього визначення чітко простежуються дві основні загальні ознаки загрози:

1) наявність дестабілізуючого впливу, наслідками якого є матеріальні або моральні збитки;

2) наявність джерела загрози (природа і (або) людина).

Основними загрозами продовольчій безпеці України науковці вважають такі: незбалансоване споживання продуктів харчування населенням; низький рівень споживання продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення; висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їхніх загальних витрат; зниження ємності внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування; імпортозалежність країни за окремим продуктом; висока диференціація вартості харчування за соціальними групами; зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку; повільне впровадження міжнародних стандартів та систем якості продуктів харчування.

Загрози можуть бути різноманітними, тому є потреба у їх систематизації. Для цього науковці пропонують їх класифікувати за певними ознаками. Наведені у цьому розділі класифікації загроз дають підстави стверджувати, що доцільно їх поділяти на:

1) загрози системного характеру, тобто ті, які негативно впливають практично на всі види економічної діяльності;

2) загрози, що дестабілізують процес продовольчого забезпечення на кожному його етапі (виробництва, імпорту, логістики, обміну (ринку) й споживання);

3) загрози продовольчій безпеці.

Доповнення класифікації загроз за ознакою «за напрямом впливу» дозволить суб'єктам продовольчої безпеки сформувати систему безпекових заходів значно конкретніше й більш цілеспрямовано. Проте такі наукові дослідження не проводилися. Тому результати нашої розвідки викладено у підрозділах 2.2 та 3.1 цієї дисертаційної роботи.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях [81, 84, 87, 89, 92].

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИКА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

2.1. Аналіз продовольчої системи України

Сучасні вимоги, до організації виробництва, обміну, розподілу та споживання продовольства, пов'язані з імплементацією вимог ЄС. А це своєю чергою потребує перегляду зв'язків між розвитком сільського господарства, харчової промисловості, функціонуванням ринків продовольства, дотриманням продовольчої безпеки, безпечності та якості продовольства. У нинішньому розумінні ці поняття виходять за межі таких традиційних для вітчизняної науки категорій, як «агропромисловий комплекс», «продовольчий комплекс» чи «агропродовольча сфера». Тому назріла необхідність введення в науковий обіг категорії «продовольча система». Цей термін активно вживають у європейській та американській економічній науці для дослідження всього спектру проблем, пов'язаних з циклом виробництва і споживання продовольства [181].

У світовій практиці поняття «продовольча система» розуміють як сукупність основних елементів, які забезпечують цілісність процесів, пов'язаних з виробництвом, обміном, розподілом та споживанням продовольства. Продовольча система охоплює всі процеси, пов'язані з вирощуванням, збором, переробкою, пакуванням, транспортуванням, маркетингом, споживанням та утилізацією харчових продуктів і упаковки. Однак це не просто пов'язані між собою процеси. Це цілісна система, в якій виробництво продовольства, переробка, розподіл і споживання інтегровані для підвищення їх екологічної, економічної, соціальної ефективності. Становлення і функціонування продовольчої системи залежить від соціальних, політичних, економічних і природних умов, людських ресурсів

(їх навичок та кваліфікації), а також від рівня освіти та наукових розробок. Суб'єктами підтримки продовольчої системи є ті, хто формує продовольчу політику: державні агенції, надавачі технічного обслуговування, освітяни та дослідники, інвестори та кредитори, торговельні асоціації, громадські організації. Організаційно-економічний механізм продовольчої системи забезпечується шляхом функціонування різних інститутів, застосування правових, економічних, фінансово-кредитних важелів, що мають вплив на зростання обсягів виробництва продовольства та продовольчу безпеку, ефективне використання природних та виробничих ресурсів, підготовку кадрів, інноваційний розвиток, формування культури споживання та уявлень про здорове харчування, захист навколишнього середовища, безпечність та якість харчових продуктів [181].

Розвиваючи думку щодо застосування терміна «продовольча система» та формування цієї системи в межах нашої держави, варто зважати на те, що продовольча система України має певні характеристики. Основні з них подані на рис. 2.1.

Досліджуючи продовольчу систему України, необхідно розглядати її як цілісний організм, що має тісні зв'язки з іншими системами. Її функціональна структура достатньо складна, оскільки в процесах виробництва, транспортування, торгівлі, обслуговування й супроводження цих процесів задіяна величезна кількість різних структур та державних і недержавних інституцій, створюється й використовується з метою дотримання законності велика кількість різних нормативно-правових документів.

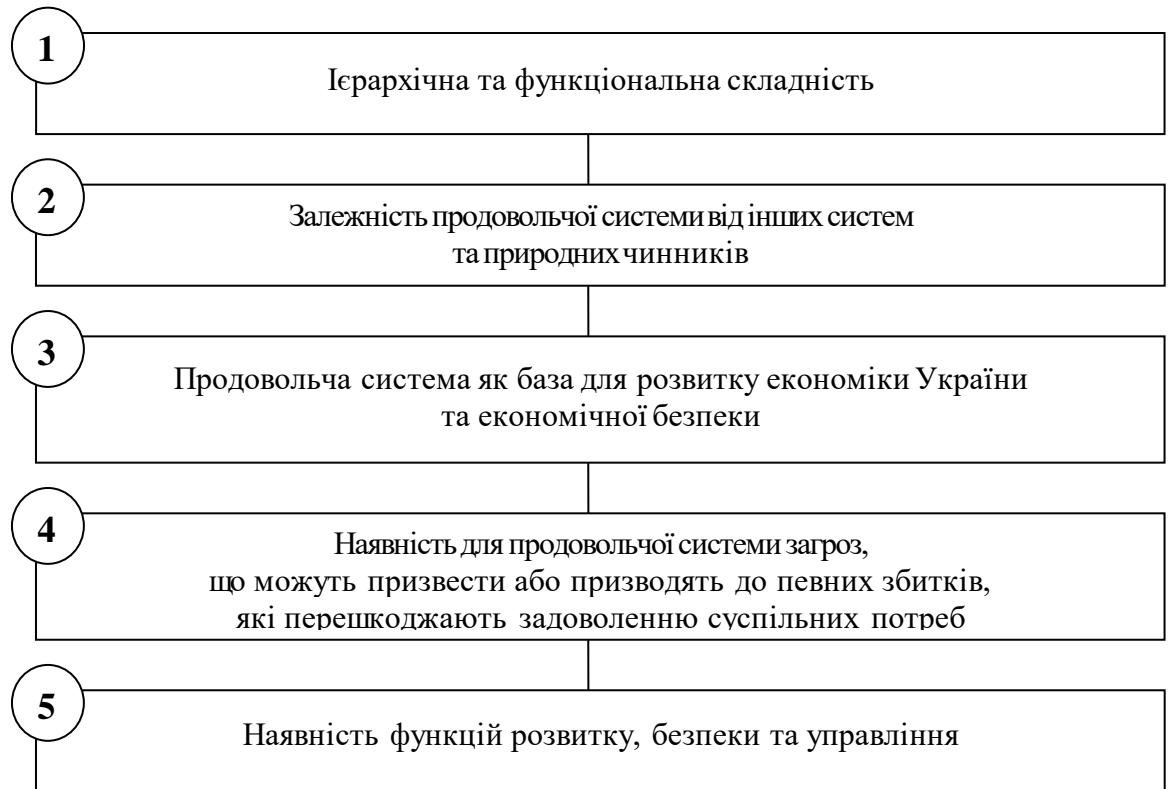

Рис 2.1. Основні характерні ознаки продовольчої системи України
Авторська розробка.

У процесі виробництва, розподілу й обміну продовольчої продукції вкладено значні фінансові ресурси. Продовольча система є базовою для економіки України та її громадян, оскільки задовольняє первинні потреби людини у їжі, а також формує ринок праці, є певним ринком збуту для інших галузей економіки та створює умови для їх розвитку. Вона забезпечує відповідними продуктами ринок, завдяки організації виробництва, логістики, торговельної мережі, що передбачає відповідні види діяльності, які усувають, нейтралізують чи пом'якшують дестабілізуючий, а подекуди й руйнівний вплив загроз на кожному етапі забезпечення країни продовольством. Усе це пов'язується у логічний ланцюг та створює систему шляхом застосування функцій розвитку, безпеки й державного управління. У підсумку формуються умови й механізми для забезпечення країни продовольством та продовольчої безпеки.

Аналіз наукових джерел показав, що продовольча система має певну ієрархію. Вирізняють продовольчі системи місцевого, національного та

глобального рівня. Продовольча система залежно від рівня, на якому функціонує, виконує певні завдання [181]. Основні з них подано у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Рівні та завдання продовольчої системи*

№ з/п	Рівень	Основні завдання
1	Продовольча система глобального рівня	Виробництво здорової їжі з високою поживною цінністю; безпека харчових продуктів; скорочення бідності в сільській місцевості; управління використанням природних ресурсів на засадах сталості; визначення принципів та завдань у сфері виробництва продовольства; встановлення правил обміну на глобальному ринку продовольства, регулювання споживання задля пом'якшення глобальних проблем; вплив на формування організаційно-економічного механізму національних продовольчих систем
2	Продовольча система національного рівня	Формування планів, визначення та вирішення завдань у сфері забезпечення продовольчої безпеки; вдосконалення функціонування внутрішнього та регіональних ринків продовольства; забезпечення доступу національним виробникам до міжнародних ринків; формування політики у сфері підвищення безпеки продовольства, зокрема й з урахуванням міжнародних стандартів; заохочення споживання продуктів, особливо місцевого виробництва
3	Продовольча система локального рівня	Продовольче забезпечення максимально за рахунок місцевих ресурсів, мінімізація негативного впливу на навколишнє середовище; підтримка місцевої економіки

* Джерело: [181].

Знання особливостей функціонування продовольчих систем різного рівня є основою для обґрунтованого розподілу компетенцій і повноважень між різними гілками та органами влади різного рівня у розв'язанні широкого кола проблем, пов'язаних із функціонуванням продовольчої системи.

Продовольча система України функціонує задля формування продовольчого ринку. Своєю чергою, він не розвивається стихійно, а потребує, як і будь-який інший ринок, державного регулювання, яке здійснюється за допомогою відповідних методів, аналіз яких у науково-нормативних джерелах показав, що їх є багато, у зв'язку з чим назріла потреба у їх класифікації.

На думку Г.О. Пухтаєвич, з якою варто погодитися, методи державного регулювання ринку продовольчих товарів доцільно класифікувати таким чином: (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Класифікація методів державного регулювання ринку продовольчих товарів*

За формами впливу	Важелі (інструменти, регулятори) впливу	За засобами впливу
Прямий вплив	Стратегічні плани та програми; цільові програми; сертифікати; ліцензії; квоти; ліміти; митні податки та збори; державні інвестиції; централізовано встановлені ціни (фіксовані ціни)	адміністративні
	державні замовлення та держконтракти; нормативи та стандарти; державні закупівлі; дотації та санкції	адміністративно-економічні
Непряий вплив	ціни; субсидії; податки; пільги; кредити; страхування; інвестування; фіскальна політика; податкова політика; бюджетна політика; грошово-кредитна політика; бюджетне фінансування	економічні
	укази, декрети Президента України; закони Верховної Ради України; постанови та рішення Кабінету Міністрів України; нормативні акти органів місцевого самоврядування	правові

* Джерело: [160, с. 69].

Запроваджуючи у науковий обіг термін «продовольча система», необхідно виходити з того, що науковці змушені тимчасово досліджувати кількісну характеристику продовольчої системи на основі агропромислового комплексу. Практично продовольча система України функціонує у формі АПК.

АПК – це другий після індустріального виробництва структурний підрозділ господарства України. На галузі, що входять до АПК держави (у т. ч. забезпечення його засобами виробництва), припадає майже 40% валового суспільного продукту, майже чверть основних виробничих фондів і

чисельності зайнятих працівників [2]. АПК дає близько 9–13% валової доданої вартості країни, є одним з основних бюджетоутворювальних секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить в середньому 20 відсотків, а у товарній структурі експорту – понад чверть, забезпечуючи перше місце на світовому ринку олії соняшникової, друге місце – за експортом зернових (без рису). Проте майже половина валової продукції сільського господарства сьогодні виробляється в господарствах населення [158].

До АПК входять підприємства й організації, пов'язані з випуском і переробкою сільськогосподарської продукції, її зберіганням, перевезенням і реалізацією, випуском основних виробничих фондів і ремонтом машин та устаткування, проведенням дослідницької роботи і втіленням результатів у практику землеробства і тваринництва тощо. Структура АПК подана на рисунку 2.2.

Проаналізувавши структуру АПК, можна стверджувати, що вона є достатньо складною з численними функціональними зв'язками. Для глибшого розуміння ролі АПК у соціально-економічній системі України необхідно більш докладно його охарактеризувати. Площа сільськогосподарських угідь в Україні становить 41,9 млн. гектарів, у тому числі ріллі – 33,3 млн. гектарів. У розрахунку на одного жителя в Україні припадає 0,81 гектара сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,64 гектара ріллі, тоді як у середньому по Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 гектара. Однак ефективність використання земель в Україні значно нижча, ніж у середньому в Європі. Не може не викликати стурбованості значна розораність сільськогосподарських угідь, яка сягнула 80 % і значно перевищує цей показник у США та західноєвропейських країнах. Понад 3,5 млн. гектарів сільськогосподарських угідь забруднено радіонуклідами, і майже 65 тис. гектарів взагалі виведено із землекористування. Щорічно з розораних схилів з кожного гектара змивається 30–40 тонн ґрунту, а з земель під просапними культурами – 100–200 тонн.

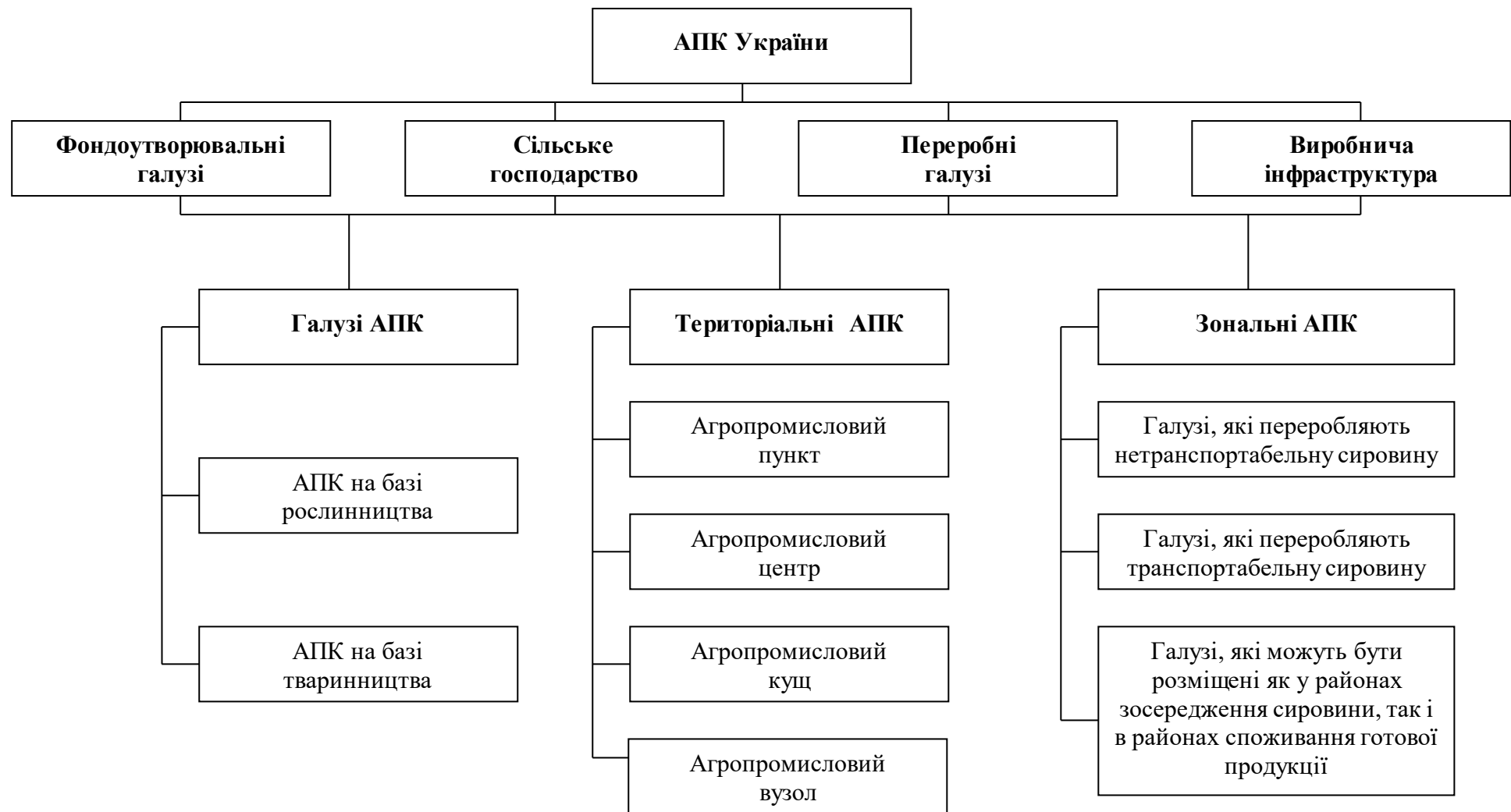

Рис 2.2. Функціональна структура АПК України*

* Авторська розробка.

Таким чином, щорічно з ґрунтом виноситься 11 млн. тонн гумусу, 0,4 млн. тонн фосфору, 7 млн. тонн калію, що в 2,3 рази більше, ніж вноситься з добривами. За 100 років (1882–1991) ґрунти України втратили майже 25 % гумусу, в тому числі протягом останніх 30 років (1961–1991 роки) – більше 8 %. Нині ерозією уражено 18 % території України. За 30 років (1961–1991 роки) площі еродованих ґрунтів збільшилися на 30 % (питома вага у складі розораних земель – 32 %). Щорічно площа еродованих земель збільшується на 80–100 тис. гектарів, а збитки від ерозії становлять близько 7 млрд. гривень. У деяких районах зрошення спостерігається підтоплення і засолення ґрунтів [133].

У сільськогосподарському виробництві є території, на які постійно впливають небезпечні стихійні явища (посухи, підтоплення, зсуви, селі тощо), внаслідок чого аграрії зазнають значних матеріальних збитків. Втрати врожайності в окремих господарствах можуть сягати 50 відсотків, а в разі поєднання кількох несприятливих чинників – до 70 відсотків. Сезонність сільськогосподарського виробництва обумовлює необхідність залучення запозичених коштів у значних обсягах (понад 100 млрд. грн. на рік), у структурі кредитного портфеля банків 75 відсотків припадає на коротко- та середньострокові кредити та взагалі відсутні довгострокове кредитування з терміном користування 10–15 років. Рівень забезпечення сільського господарства тракторами, комбайнами та іншою технікою становить 45–50 відсотків потреби. Понад 90 відсотків технічних засобів потребують негайної заміни внаслідок їх зношеності. Сьогодні з різних суб'єктивних та об'єктивних причин АПК неспроможний у достатній кількості виробляти такі продукти харчування, як молоко, м'ясо, рибна продукція, плоди, виноград у свіжому вигляді та столові вина. Також відчувається недостатність обсягів виготовлення високобілкових консервованих продуктів на основі м'яса та риби, а також продуктів для лікувально-профілактичного харчування дітей з поширеними в Україні захворюваннями. Конкурентні позиції вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках не є

стабільними внаслідок незавершеності процесів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності харчових продуктів, значних коливань цін на світовому ринку, нестійкості торговельних відносин з країнами-імпортерами [158].

Аналіз наведених кількісних показників стану АПК України показує, що мають місце негативні тенденції, основними з яких є:

- 1) руйнація земельних ресурсів у силу різних суб'єктивних та об'єктивних чинників;
- 2) негативний вплив на сільськогосподарське виробництво стихійних явищ;
- 3) низький рівень (45–50% від потреби) забезпеченості сільськогосподарською технікою;
- 4) критичний рівень (90%) зношеності технічних засобів;
- 5) відсутність довгострокового кредитування.

Такий стан продовольчої системи суттєво знижує її потенціал, а відтак негативно впливає на рівень національної продовольчої безпеки.

Характеризуючи кількісні результати функціонування продовольчої системи у формі АПК, варто сказати про виробництво органічної сільськогосподарської продукції.

У світі вже сформовані повноцінні ринки органічної продукції в таких сегментах, як овочі та фрукти, дитяче харчування, сільськогосподарська сировина для переробки (зерно), молочні продукти. Статистика світового органічного ринку свідчить, що сьогодні країни розвивають органічне сільське господарство на 43 млн. га земель. Європейський ринок органічної продукції зростає на 5–10% щороку [229].

В нашій країні органічне виробництво сільської продукції перебуває тільки на стадії розвитку. Так, площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних під вирощування різноманітної органічної продукції, становить уже понад триста тисяч гектарів, а наша держава посідає почесне двадцяте місце серед світових країн-лідерів органічного

руху. Частка сертифікованих органічних площ серед загальної площі сільськогосподарських угідь України складає близько 0,9%. При цьому Україна займає перше місце в східноєвропейському регіоні щодо сертифікованої площі органічної ріллі, спеціалізуючись переважно на виробництві зернових, зернобобових та олійних культур [123].

Україна входить до двадцятки виробників органічної сільськогосподарської продукції та має всі шанси в майбутньому стати одним із лідерів світового ринку органіки. В останні роки спостерігається тенденція активного наповнення внутрішнього ринку власною органічною продукцією за рахунок налагодження власної переробки органічної сировини. Зокрема, це крупи, соки, сиропи, повидло, мед, м'ясні та молочні вироби.

Більшість українських органічних господарств розташовані в Одеській, Херсонській, Київській, Полтавській, Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Житомирській областях. Українські сертифіковані органічні господарства мають різні розміри – від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до декількох тисяч гектарів ріллі.

Дослідження Федерації органічного руху України свідчать, що сучасний внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні почав розвиватися з початку 2000-х років, склавши: у 2007 р. – 500 тис. євро, в 2008 р. – 600 тис. євро, у 2009 р. – 1,2 млн. євро, у 2010 р. – 2,4 млн. євро; 2011 року цей показник зріс до 5,1 млн. євро, 2012 р. – до 7,9 млн. євро, 2013 р. – до 12,2 млн. євро, 2014 р. – до 14,5 млн. євро, а 2015 р. – до 17 млн. євро [123].

За статистикою, лише 10–15% українців можуть собі дозволити купувати продукцію органічного походження вітчизняного чи імпортного виробництва. Рівень споживання органічних продуктів в Україні на душу населення становить лише 0,10 євро на рік. Тим часом, за даними Федерації органічного руху, у Нідерландах це 35,80 євро, Швеції – 75,40, Данії – 138,60, Німеччині – 70,70 євро. Внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в

Україні не перевищує 12,2 млн. євро, тоді як у Франції, наприклад, він становить 4,17 млрд. євро, а в Німеччині – 7,04 млрд. євро. Серед світових лідерів органічного руху Україна посідає лише 21 місце, зайнявши тим часом почесне перше місце за площею сертифікованої органічної ріллі (зернобобові та олійні культури) у східноєвропейському регіоні, хоча ця площа становить лише 0,7 загального обсягу сільськогосподарських угідь [20].

Головними країнами, до яких експортується органічна продукція з України, є Нідерланди, Німеччина, Швейцарія, Чеська Республіка, Польща, США, Канада, Італія, Греція, Ізраїль, Молдова та Норвегія.

В Україні є також органічне тваринництво, а саме свині, кози та птиця. Найбільш динамічно розвивається виробництво органічного молока з подальшою переробкою сировини для виготовлення молочних продуктів. Перспективним в Україні вважається напрямок органічного птахівництва (кури, качки, гуси).

Дуже стрімко розвивається напрямок органічної переробки, де орієнтир встановлено саме на внутрішній ринок споживання. Щороку з'являються нові продукти в асортименті. Київська область посіла перше місце в Україні з переробки органічної продукції. Переваги органічного сільського господарства в Україні є значними для економічного зростання, захисту навколишнього середовища, якості та безпеки харчових продуктів, запобігання зміні клімату та соціальної справедливості. Органічне сільське господарство суттєво зменшує застосування агрохімічних засобів захисту рослин за рахунок поєднання традиційних і сучасних методів для природного контролю шкідників та хвороб. Впровадження органічного сільського господарства може також підвищити врожайність та опір хворобам. Воно покращує структуру ґрунту, захищає водні ресурси, мінімізує фактори, що спричиняють зміну клімату, та підтримує біорізноманіття [203].

Україна належить до країн світового співтовариства з надзвичайно сприятливими природно-економічними умовами та потенціалом, насамперед земельним, щодо розвитку виробництва основних сільськогосподарських

культур, у тому числі й високоенергетичних, як біосировини для виготовлення біопалив. Понад половину енергетичного потенціалу біомаси виробляють у сільському господарстві: солома зернових культур (23%), стебла, качани кукурудзи на зерно (10%), стебла та лушпиння соняшника (10%), біогаз із гною (7%), біодизель, біоетанол (9%) [55].

За оцінками вітчизняних експертів, біомаса (без частки, яку використовують інші сектори економіки) може забезпечити близько 8–10% загальної потреби в первинній енергії. Використання такої кількості біомаси еквівалентне збільшенню вітчизняного видобутку палива на 20%. Так, за відповідних зусиль до 2030 р. 9–12% загального споживання первинних енергоносіїв в Україні можливо покрити завдяки енергії з біомаси. Держава зацікавлена в тому, щоб цей ресурс більшою мірою використовувався у сфері виробництва теплової енергії, а це своєю чергою сприятиме скороченню обсягів імпортованого природного газу [177].

Характеризуючи економічний стан АПК України, варто взяти до уваги й соціальну ситуацію пов'язану з ним. Сьогодні соціальні чинники негативно впливають на функціонування продовольчої системи (АПК). До таких належать:

1. Знецінення вартості сільської праці та надання великими агропідприємствами переваги екстенсивному землеробству. Земля є національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (Конституція України, Ст. 14). Усунення держави від управління перерозподілом державної і спільної власності на селі спричинило суттєву диференціацію населення за рівнями доходів, володінням землею і майном. Землі фактично сконцентровані в руках незначної кількості власників [186, с. 14], знизилася ефективність використання угідь, впала рентабельність малих і середніх господарств. Надмірна концентрація землеволодінь обертається монополізацією аграрного ринку та зниженням ефективності землекористування, застосуванням екстенсивних технологій і застарілих форм організації праці, роблячи агросектор України

неефективним, а зайнятість в ньому непрестижною [105, с. 9]. Орієнтація великих господарств на експорт, збільшення обсягів вирощування швидкоокупних і менш трудомістких технічних культур, монополізація в регіонах заготівлі призводить не лише до зростання цін на продовольство й недостатнього забезпечення внутрішнього ринку певними продуктами харчування, а і до постійного вивільнення зайнятих у сільському господарстві громадян і зниження їхніх доходів [132]. Агрохолдинги активно скорочують чисельність найманих працівників (забезпечуючи зайнятість лише п'ятої частини працездатного сільського населення) і знижують витрати на оплату праці. Частка річного ФОП у собівартості продукції с/г підприємств – 9,7 % (якщо рентабельність не менша за 50 % – 4,7 %) [130, с. 114].

2. Недооцінка ролі особистих сільських господарств. Заробітна плата не є основним джерелом коштів селян. Для 55% сільського населення головним способом самозабезпечення залишається господарювання на присадибних ділянках [105].

3. Тінізація праці на сільських територіях. Низька продуктивність сільських господарств обумовлена не лише недостатнім рівнем застосування агротехнологій, а й значною тінізацією етапів виробничо-збутового ланцюга: через заниження показників продуктивності третина торговельного обороту перебуває у тіні [115]. Тінізація визначає і зайнятість сільського населення: у віковій групі 15–49 років рівень зайнятості селян у неформальному секторі в 3,5 рази, а в групі 50–70 років – у 5 разів перевищує відповідний показник для мешканців міст. Ідеться й про незареєстровані виробничі одиниці домогосподарств, і про фізичних та юридичних осіб, що працюють без укладання трудових договорів, і про неліцензовану діяльність у сфері заготівлі й продажу ягід, грибів, деревини, риби тощо.

4. Занепад соціальної сфери села. Ефективне управління трудовим потенціалом села вимагає покращення умов життя, праці, побуту, дозвілля населення; оздоровлення демографічної ситуації; посилення стимулюючої і

відтворювальної функції оплати праці; створення умов для ефективного поєднання сімейних та трудових обов'язків [27]. Актуальним є вирівнювання внутрішньо- та міжрегіональних дисбалансів (у т. ч. між міськими та сільськими територіями), але цей напрям потребує значних фінансових, управлінських та інституціональних ресурсів.

5. Зниження рівня зайнятості, відсутність якісних робочих місць, руйнація неаграрних секторів та низькі можливості альтернативної зайнятості на селі. В Україні політика зайнятості реалізується шляхом впровадження державних та регіональних програм, що орієнтовані на підтримку вразливих груп населення (особи з інвалідністю, молодь, жінки, особи старшого віку), проте пропоновані заходи здебільшого спрямовані на адаптацію ринку праці до наявних економічних реалій, і питання ефективної зайнятості населення вони не розв'язують.

6. Міграція сільського населення. Через низький рівень зарплати в сільському господарстві жителі села намагаються працевлаштуватися в інших сферах економіки (лише 60 % селян працюють за місцем проживання) [122]. Найбільш характерно це для молоді, що впливає на зниження народжуваності на селі, старіння населення, зменшення кількості працюючих та погіршення якості трудового потенціалу села. Стрімке ж зростання частки осіб непрацездатного віку в загальній чисельності селян збільшує економічне навантаження на працездатне населення. Зменшення чисельності сільських мешканців в Україні нібито лежить в руслі світових тенденцій, але не відбувається перерозподілу робочих місць до суміжних секторів, що є сервісними для безпосереднього виробництва аграрної продукції (постачання засобів виробництва, виробничо-технічне обслуговування; заготівля, переробка, зберігання, транспортування та реалізація продукції; дорожньо-транспортне господарство, зв'язок тощо).

Важливе значення для розвитку сукупного потенціалу АПК має створення аграрних кластерів, котрі сприятимуть підвищенню сукупного потенціалу АПК за рахунок формування й розвитку високотехнологічного,

інноваційного виробництва, результатом якого буде не лише виготовлення конкурентоспроможної продукції з високою доданою вартістю, а й створення наукоємних робочих місць, будівництво сучасних інфраструктурних об'єктів виробничого й соціального призначення на сільських територіях [122].

На думку О. М. Одінцова [121, с. 12], агропродовольчий кластер – це цілеспрямована група підприємств, яка функціонує на основі таких центрів: генерації наукових знань і бізнесових розробок, підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Сучасні аграрні кластери є надскладними відкритими системами, пов'язаними інтенсивною динамічною взаємодією й обміном ресурсами, інформацією тощо. Зв'язки в цих системах є нелінійними, багатовимірними, зі складними процесами, критичними та хаотичними режимами. Регулювання таких динамічних систем, якими є кластери, методами централізованого зовнішнього впливу є неможливим навіть на теоретичному рівні. Важливе завдання державного управління полягає в розробці та використанні цільового впливу на процеси самоорганізації у складних динамічних системах координуванням внутрішніх важелів взаємодії. І чим складніша кластерна система, тим вищий рівень процесів її регулювання.

Проаналізувавши досвід формування дієвих кластерних структур, можемо сказати, що об'єднання групи компаній та організацій в аграрний кластер дозволяє виявити сприятливі можливості для координації дій та інтеграції у площині загальних інтересів, оскільки аграрний кластер забезпечує можливість ведення конструктивного й ефективного діалогу між спорідненими компаніями та постачальниками, а також використання інфраструктури загального призначення. Більше того, інвестиції, спрямовані на поліпшення умов функціонування аграрного кластера, мають синергетичний вплив практично на всіх його учасників.

Також у процесі аналізу було з'ясовано, що учасниками можуть бути: аграрні підприємства; підприємства машинобудування; переробні підприємства харчової індустрії; аграрні інтегровані комплекси;

консалтингові організації; наукові інститути, освітні установи; законодавчі інститути; органи влади; фінансові інститути тощо.

Динамічний та ефективний розвиток аграрних кластерів має стати не лише загальноекономічною передумовою успішного розв'язання більшості виробничих, фінансових, соціальних проблем в аграрній сфері, а й засобом побудови досконалого конкурентного середовища, підвищення продовольчої безпеки країни, зростання заробітної плати у сільській місцевості, підвищення рівня споживання основних видів аграрної продукції, екологічної безпеки, зміцнення позицій України на світовому аграрному ринку, зниження рівня безробіття, створення умов для поліпшення якості життя населення, тобто має сприяти успішній реалізації всього комплексу цілей соціально-економічного розвитку країни. Як свідчить світова практика, об'єднуватись у кластери доцільно тим, хто працює на створення кінцевого продукту. У сучасних вертикально інтегрованих формуваннях, зокрема у сфері аграрного виробництва, основна маса прибутку залишається на стадії виходу кінцевої продукції (переробка, посередники, торгівля). Кластерний підхід забезпечує формування такого механізму взаємовідносин, який дає можливість одержувати еквівалентний витратам прибуток не тільки тим, хто виробляє або реалізує кінцевий продукт, а й усім учасникам аграрного кластера. У цьому полягає одна з істотних відмінностей аграрного кластера від сформованих інтегрованих структур, у тому числі агрохолдингів, агрофірм, агрокомбінатів, фінансово-промислових груп та інших структур, в яких найменший прибуток одержують саме аграрні підприємства.

Успішний багаторічний досвід країн світу підтверджує життєздатність та практичну цінність кластерної теорії М. Портера, згідно з якою групи компаній супутніх галузей та інститутів, котрі співпрацюють і взаємодоповнюють одне одного, здатні суттєво посилити національну й регіональну конкурентоспроможність на світовому ринку [131]. Численні емпіричні дослідження показали, що середній рівень заробітної плати та рівень зайнятості в кластеризованих регіонах помітно перевищують

аналогічні показники територій, де такі утворення відсутні. В результаті кластеризація економіки перетворилась на глобальну тенденцію, що охопила розвинені країни (США, Канада, країни ЄС), нові індустріальні країни (Китай, Індія, Мексика, Індонезія), та країни з перехідним типом економіки (Угорщина, Словенія, Росія, Казахстан та ін.).

Конкретними прикладами успішного застосування кластерного підходу для нарощування й підвищення рівня реалізації потенціалу АПК є діяльність кластерних об'єднань в Канаді. Останнім трендом у цій країні є активне утворення кластерів, котрі поєднують традиційні для агропромислового комплексу структури з підприємствами, які спеціалізуються на туризмі, інформаційно-комунікаційних технологіях, виробництві відновлювальних джерел енергії, нанотехнологіях тощо. Наразі діє одинадцять подібних локацій, в тому числі: біофармацевтичний кластер у Монреалі; сільськогосподарський біотехнологічний кластер в Саскатуні; агротуристичний кластер Альберти; кластер природних технологій оздоровлення в Онтаріо та ін. На державному рівні підтримка таких ініціатив передбачає: створення спеціалізованої дослідницької інфраструктури, забезпечення висококваліфікованими кадрами, організаційну підтримку створення нових фірм та їх розширення, сприяння розвитку зовнішніх зв'язків, часткове ресурсне забезпечення [227].

Всесвітньовідомими є також кластерні утворення агропромислового спрямування у Польщі (плодоовочеві та агротуристичні), сироробні кластери Еквадору, Перу та Мексики, горіховий кластер у Бразилії, виноробний кластер у Південному Вашингтоні, кластер з виробництва різноманітних продуктів харчування у Південно-східному Огайо, сироробний кластер у Вермонті, птахівничий біотехнологічний кластер (США), квітникарський кластер у Голландії, олійно-насіньвий кластер Аргентини та ін.

Нині в Україні ініціаторами створення кластерів є здебільшого дрібні товаровиробники, котрі не мають достатніх можливостей для розвитку процесів кластеризації на перелічених вище засадах. Хоча в окремих

областях України (Донецькій, Чернігівській, Херсонській, Волинській, Закарпатській, Запорізькій) в рамках стратегій регіонального розвитку передбачено завдання з формування й підтримки агропромислових кластерів, фактичний рівень їх розвитку залишається вкрай низьким.

Вітчизняні аналітики пояснюють це впливом таких чинників:

- недосконалість законодавчої бази функціонування кластерів і, як наслідок, відсутність підтримки кластерних ініціатив аграрних підприємств з боку держави;

- брак довіри між органами державної влади і бізнесом, а також між окремими компаніями, небажання компаній ділитися внутрішньою інформацією через можливість зловживань та виникнення залежності від потужніших партнерів;

- слабкість діючих аграрних кластерів через низький рівень конкуренції на внутрішньому ринку, відсутність «агресивних» постачальників та вимогливих споживачів;

- ризик втратити право на одержання аграрним підприємством пільг та дотацій у разі будь-яких організаційних чи виробничих змін (у т. ч. в разі входження до кластеру);

- «відірваність» науки та освіти від аграрного виробництва (сільгосп підприємства не є замовниками наукової та інноваційної продукції, а продукція науково-дослідних установ не знаходить свого покупця серед товаровиробників);

- брак іноземних інвестицій та венчурного капіталу, які є важливим джерелом розвитку кластерів у розвинених країнах;

- відсутність єдиної систематизованої інформаційної бази щодо існуючих та потенційних кластерів. Це перешкоджає створенню у суспільстві розуміння переваг кластерних об'єднань, а також цілісної картини функціонування та результатів діяльності вже існуючих в Україні аграрних кластерів [122].

Кластерний підхід у продовольчій сфері відіграє розвивальну роль, а саме:

- 1) сприяє впровадженню безпечних технологій для сільськогосподарського землекористування та залучення інвестицій;
- 2) активізує інноваційно-інвестиційний характер сільськогосподарського землекористування, що посилює його конкурентоспроможність на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- 3) покращує бізнес-клімат у господарській діяльності;
- 4) заохочує органи місцевої влади і самоврядування до підтримки діяльності кластерів.

Отже, аналіз стану продовольчої системи України дозволяє зробити такий висновок: продовольча система України функціонує у формі АПК та є одним із основних бюджетоутворювальних секторів української економіки, має резерви для розширення сукупного потенціалу країни, розвитку інших видів діяльності, які постачають засоби виробництва чи споживають продукцію сільського господарства як сировину; її структура є складною, потенціал за усіма видами ресурсів знижується, проте є до певної міри достатнім, особливо за природними ресурсами для забезпечення країни продовольством, за винятком таких основних груп продуктів харчування, які входять до продовольчого кошика, як молоко, м'ясо, рибна продукція, плоди, виноград у свіжому вигляді; започатковано виробництво органічної сільськогосподарської продукції, яке має перспективи розвитку, насамперед за рахунок наявності родючих ґрунтів; створюються агропродовольчі кластери, проте сьогодні ініціаторами їх організації здебільшого є дрібні товаровиробники, котрі не мають достатніх можливостей для розвитку процесів кластеризації.

2.2. Оцінка стану та ефективності функціонування системи національної продовольчої безпеки

Продовольче забезпечення та продовольча безпека – це дві підсистеми продовольчої системи України, інформація про стан яких важлива для нас з огляду на розкриття теми дослідження. Стан системи – це сукупність значень її параметрів (властивостей) у певний момент часу. Його визначають або через вхідні впливи й вихідні сигнали (результати), або через макропараметри, макрвластивості системи (тиск, швидкість, температура, уставний фонд і т. д.) [178]. Що стосується оцінки стану продовольчої системи, особливо підсистеми продовольчої безпеки, то для цього необхідно створити відповідні індикатори та сформувані методичні підходи й методики оцінювання.

З цього приводу академік Р. І. Тринько висловив слушну думку, що розв'язання проблем продовольчої безпеки неможливе без адекватної оцінки її стану, яка має не лише інформаційно-пізнавальне, а й практичне значення. Знаючи реальний стан продовольчої проблеми та її розвитку в часі, можна виробити стиль поведінки суспільства і розробити конкретні заходи, спрямовані на попередження та максимальне зниження дії негативних факторів впливу на погіршення продовольчого забезпечення [201, с. 49].

Сьогодні у науковій літературі й господарській практиці сформувалося чимало методичних підходів до визначення рівня продовольчої безпеки. Основні з них ми розглянемо нижче. Оцінка стану продовольчої безпеки передбачає насамперед визначення критеріїв оцінювання.

На думку О. І. Гойчук [30, с. 42–43], основними критеріями продовольчої безпеки держави є:

- 1) рівень задоволення фізіологічних потреб населення в енергії та харчових продуктах відповідно до вимог збалансованого раціону харчування людини та мінімізації в продуктах харчування шкідливих для здоров'я

речовин. Мінімальним споживчим кошиком вважаються норми споживання, які відображають мінімально допустимий рівень харчування населення за кількістю та асортиментом продуктів харчування, вмістом у них харчових речовин та їх енергетичною достатністю;

2) рівень фізичної та економічної доступності продуктів харчування різних соціальних груп населення на основі підвищення доходів та стабільності цін на продовольчому ринку. Стійкість вітчизняного ринку продовольства визначається обсягами запасів сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, рівнем закупівельних і роздрібних цін на них. Відсутність у продуктах харчування шкідливих для здоров'я людини речовин або їх вміст не повинен перевищувати гранично допустимі рівні концентрації, встановлені нормативними документами;

3) рівень незалежності забезпечення громадян продуктами харчування і ресурсного забезпечення АПК від імпорту. Допустима частка імпорту продовольчих товарів та матеріально-технічних ресурсів для їх виробництва має бути диференційована залежно від можливостей їх виробництва в Україні;

4) рівень і темпи розвитку галузей АПК та можливості забезпечення їх розширеного відтворення;

5) розміри стратегічного продовольчого резерву держави та оперативних продовольчих резервів. Достатність стратегічного продовольчого резерву визначається можливістю забезпечення населення продуктами харчування в розмірах мінімального споживчого кошика в умовах надзвичайних ситуацій. Оперативні державні та регіональні продовольчі резерви створюються для підтримки балансу попиту і пропозиції та кон'юнктури цін на продовольчому ринку.

Деякі вчені [42, с. 65] висувають інші критерії:

1) достатність продовольчого споживання – відношення фактичного рівня споживання основних харчових продуктів на одну особу до науково обґрунтованих норм здорового харчування;

2) доступність продовольчого споживання – відношення вартості річного набору харчових продуктів на одну особу, що відповідає науково обґрунтованим нормам здорового харчування, до річного розміру доходу на одну особу;

3) продовольча незалежність – частка продовольчого імпорту в загальному обсязі продовольчого споживання.

Дещо інший підхід до формування критеріїв оцінювання рівня продовольчої безпеки пропонує О. С. Резнікова. Зокрема, найважливішими вона вважає такі:

- 1) стабільність забезпечення населення продовольством;
- 2) наявність достатньої кількості продовольства;
- 3) фізична та економічна доступність продовольства;
- 4) біологічна цінність одержаного населенням харчування [164, с. 21].

Усі зазначені критерії є основою для оцінки рівня продовольчої безпеки України. Але водночас існують також індикатори фактичного визначення окреслених вище критеріїв. Індикатори продовольчої безпеки – це кількісні та якісні характеристики стану, динаміки і перспектив

- 1) фізичної та економічної доступності харчових продуктів для всіх соціальних і демографічних груп населення;
- 2) рівня та структури їх споживання;
- 3) якості й безпеки продовольства;
- 4) стійкості та ступеня незалежності внутрішнього продовольчого ринку;
- 5) рівня розвитку аграрного сектору і пов'язаних із ним галузей економіки;
- 6) ефективності використання аграрного природно-ресурсного потенціалу [116, с. 7].

О. І. Гойчук [31, с. 111–113] розробила систему базових індикаторів продовольчої безпеки та методику їх вимірювання, які дозволяють оцінити рівень продовольчої безпеки з точки зору самозабезпечення, незалежності, доступності, збалансованості і якості харчування (рис. 2.3). Система запропонованих індикаторів дозволяє всебічно характеризувати стан кожної з підсистем продовольчої системи, а саме: виробництво продовольства,

формування і розподіл продовольчих ресурсів, споживання продовольства [31, с. 24–25].

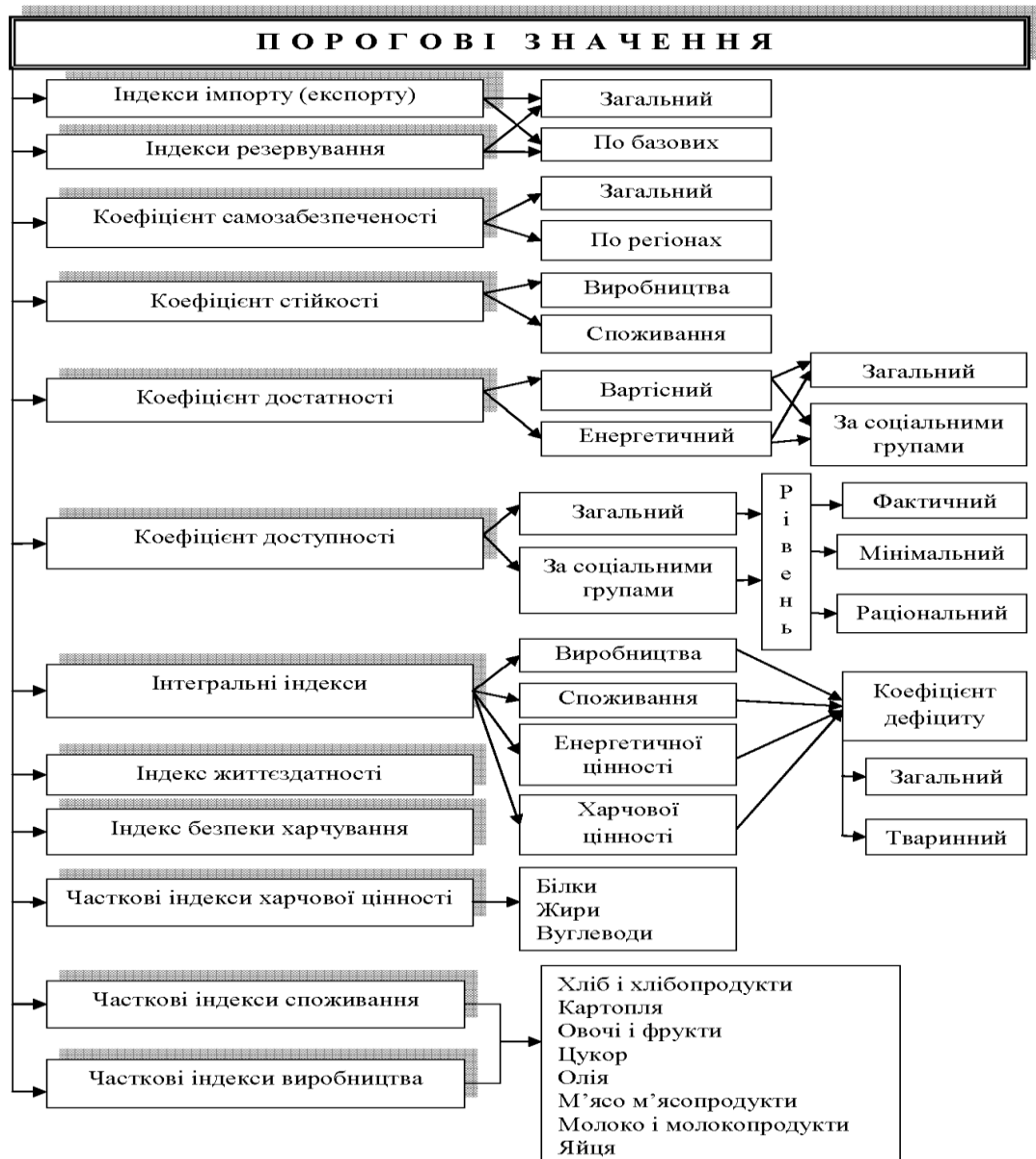

Рис. 2.3. Система індикаторів продовольчої безпеки

Досліджуючи продовольчу безпеку, О. С. Резнікова [164, с. 14–15] розробила систему моніторингу економічної доступності продовольства, який передбачає певні етапи та відповідні механізми, а також методика оцінювання рівня продовольчої безпеки на основі аналізу стану системи продовольчого забезпечення (табл. 2.3).

Градація оцінок стану продовольчої безпеки України*

Стан продовольчої безпеки	Межі виміру рівня	Оцінка стану
Стале продовольче забезпечення	Продовольчі ресурси країни формуються за рахунок власного виробництва, країна має можливості для вивозу продовольства на світові ринки	Високий
Припустимий рівень продовольчої залежності	Продовольчі ресурси країни формуються на основі балансу: власне виробництво – в межах 80–85%, вивіз продовольства (у т. ч. експорт) – 15–20%, ввіз продовольства (у т. ч. імпорт) – 15–20%	Нормальний
Мінімально припустиме продовольче забезпечення	Рівень, за якого власне виробництво забезпечує понад 60%, але менше 80% споживаного продовольства	Низький
Передкризовий стан продовольчого забезпечення	Рівень, нижче якого настає залежність від імпорту, потреби населення в продовольстві задовольняються за рахунок власного виробництва менш ніж на 60%	Загрозливий
Кризовий стан продовольчого забезпечення	Повна залежність від імпорту	Критичний

* Джерело: [164, с. 15].

Дослідниця побудувала інтегральну модель динамічної системи національної продовольчої безпеки на основі відповідних індикаторів (рис. 2.4).

Серед методичних підходів до оцінки рівня продовольчої безпеки України чільне місце займають методики, які офіційно затверджені урядом. Зокрема, Постановою КМУ «Про деякі питання продовольчої безпеки» [38] визначено основні індикатори продовольчої безпеки, їх мінімальні межі та методику оцінювання продовольчої безпеки. За зазначеною методикою нижче проведено аналіз та оцінку стану продовольчої безпеки України.

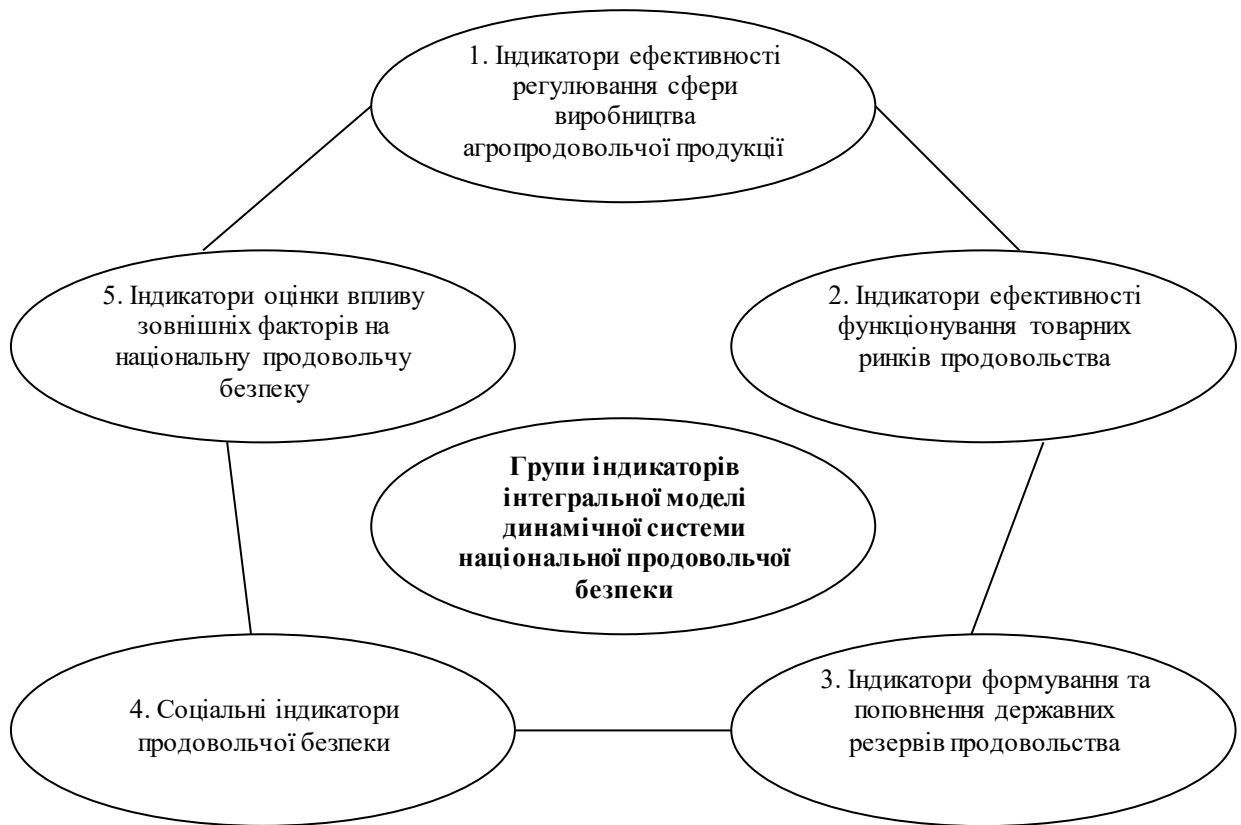

Рис. 2.4. Групи індикаторів інтегральної моделі динамічної системи національної продовольчої безпеки

Джерело: [164, с. 31–32].

Згідно з цією методикою основними індикаторам, за якими здійснюється оцінка стану продовольчої безпеки держави (регіону), є:

- 1) добова енергетична цінність раціону людини;
- 2) індикатор достатності споживання окремого продукту;
- 3) індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами;
- 4) індикатор економічної доступності продуктів;
- 5) індикатор диференціації вартості харчування;
- 6) ємність внутрішнього ринку окремих продуктів;
- 7) продовольча незалежність за окремим продуктом.

Розраховується та аналізується стан продовольчої безпеки за такими основними групами харчових продуктів: хліб і хлібопродукти; картопля; овочі, баштанні; фрукти, ягоди і виноград; цукор; олія; м'ясо і м'ясопродукти; молоко і молокопродукти; риба і рибопродукти; яйця.

Одним із основних індикаторів рівня продовольчої безпеки є добова енергетична цінність раціону людини, що визначається як сума добутків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності за формулою:

$$P = \sum M_i \times C_i, \text{ де} \quad (2.1)$$

P – енергетична цінність добового раціону людини;

i – вид продукту харчування;

M_i – маса i -го продукту, спожитого однією особою;

C_i – енергетична цінність одиниці маси i -го продукту.

Цей індикатор характеризує рівень задоволення фізіологічних потреб населення в енергії та харчових речовинах відповідно до вимог збалансованого раціону харчування людини. Гранична (порогова) величина цього індикатора становить 2500 ккал на добу, що значно менше мінімального фізіологічного нормативу Всесвітньої організації охорони здоров'я, який дорівнює 3000 ккал. При цьому 55 відсотків добового раціону має забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населення України у розрахунку на одну особу подано на рис. 2.5.

За даними Державної служби статистики у 1990 р. середньодобова калорійність спожитих продуктів харчування в розрахунку на 1 особу в Україні становила 3597 ккал, у 2000 р. – 2661 ккал, у 2008 р. – 2998 ккал, у 2014 р. – 2939 ккал. [125]. Слід зазначити, що у розвинених країнах світу норма споживання, нижче якої починається процес голодування, становить 2800–3000 ккал на день [52]. У 2015 році в середньому українці споживали 2799 ккал на добу, або на 140 ккал менше, ніж роком раніше. Основну частину калорій українці споживали разом із продукцією рослинного походження – 72% (рис. 2.5), натомість 28% середньодобового раціону забезпечувалося за рахунок споживання продукції тваринного походження, що майже у 2 рази нижче за встановлений граничний критерій (55 %).

Порівняно з 2014 роком кількість калорій, яку споживало населення у вигляді харчових продуктів тваринного походження, зменшилася на 3,9%.

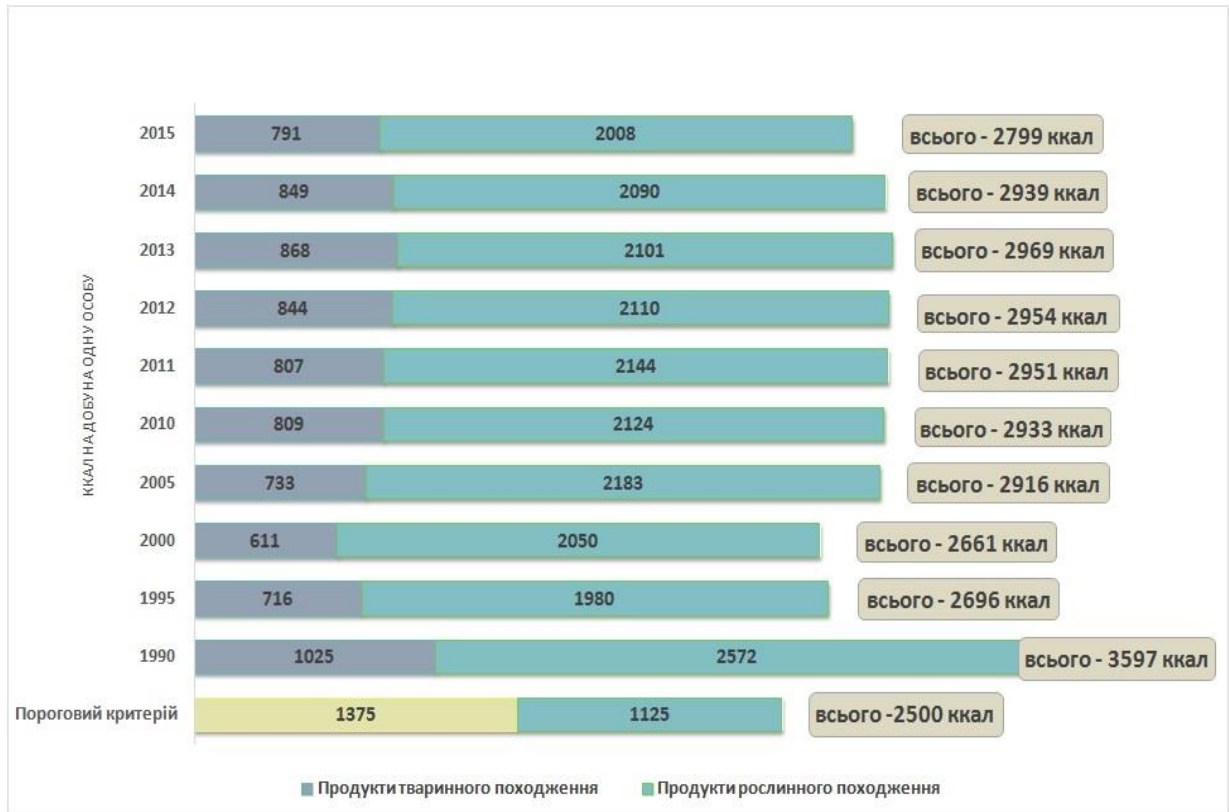

Рис. 2.5. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням України у розрахунку на одну особу
Джерело: [125].

За зазначеним індикатором продовольчої безпеки О. І. Гойчук розробила класифікацію рівнів продовольчого споживання, що охоплюють кількісні та якісні показники споживання і характеризують його стан:

I рівень – катастрофічний – передбачає добове споживання на одну людину 1500–1800 ккал, тобто йдеться про хронічне недоїдання (добове споживання менше 1520 ккал слід розглядати як голодування);

II рівень – критичний – середньодобове споживання становить 1800–2200 ккал на душу населення і достатнє для подолання хронічного недоїдання та існування на межі виживання, забезпечення простого відтворення населення;

III рівень – мінімальний – середньодобове забезпечення 2300–2800 ккал на душу населення передбачає наявність таких обсягів продовольчих ресурсів,

які виключають можливість появи голоду, II і III рівень доцільно розглядати також при плануванні забезпечення населення продовольством в екстремальних (кризових) умовах;

IV рівень – достатній – середньодобове споживання в межах 2800–3600 ккал на людину, що є достатнім для стабільного споживання, однак не забезпечує здорового способу життя і збільшення його тривалості;

V рівень – раціональний (нормативний) – середньодобове споживання у межах 3300–3600 ккал на людину; при цьому раціон збалансовано білками, вітамінами й іншими важливими компонентами; нормативні показники такого споживання слід використовувати як базу для всіх соціально-економічних розрахунків на державному рівні в нормальних умовах;

VI рівень – оптимальний – споживання відповідає V рівню не лише за збалансованістю найважливіших харчових компонентів, а й передбачає споживання екологічно чистих продуктів харчування, які збільшують тривалість життя населення загалом та середню тривалість життя для країни, поліпшують здоров'я;

VII рівень – перспективний – досягнення такого продовольчого забезпечення для всіх соціальних груп населення, яке дозволить удосконалювати природу людини і максимально продовжувати її активну життєдіяльність, розширюючи межі сучасної природної тривалості життя [31, с. 281–282].

Наступним індикатором рівня продовольчої безпеки є забезпечення раціону людини основними видами продуктів, що визначається як співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою за формулою:

$$C = \frac{C_{\phi}}{C_p}, \text{ де} \quad (2.2)$$

C – індикатор достатності споживання окремого продукту;

C_{ϕ} – фактичне споживання окремого продукту на одну особу за рік;

C_p – раціональна норма споживання окремого продукту на одну особу за рік, погоджена з МОЗ.

Нормальною вважається ситуація, коли фактичне споживання продуктів харчування особою впродовж року відповідає його раціональній нормі, тобто коефіцієнт співвідношення між фактичним і раціональним споживанням дорівнює одиниці.

Як свідчать дані Державної служби статистики України (табл. 2.4), протягом останнього десятиріччя в Україні спостерігається одноманітне харчування населення – енергетична цінність раціону забезпечується в основному вуглеводами та жирами за рахунок хліба і хлібопродуктів, картоплі, яєць та олії, що є свідченням незбалансованості харчування. Значно нижче раціональної норми у 2015 р. споживання м'яса і м'ясопродуктів – 64% від раціональної норми, молока і молокопродуктів – 55%, риби і рибопродуктів – 43%, фруктів ягід та винограду – 57% та цукру – 94% [125].

Таблиця 2.4

**Показник достатності споживання продуктів харчування
(на особу на рік; кг)**

Вид продукту	Раціональна норма*	Фактичне споживання у 2015 р.**	Показник достатності споживання***
Хліб і хлібопродукти	101,0	103,2	1,02
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	50,9	0,64
Молоко і молокопродукти	380,0	209,9	0,55
Риба і рибопродукти	20,0	8,6	0,43
Яйця (шт.)	290	280	0,97
Овочі та баштанні	161,0	160,8	1,00
Плоди, ягоди та виноград	90,0	50,9	0,57
Картопля	124,0	137,5	1,11
Цукор	38,0	35,7	0,94
Олія рослинна всіх видів	13,0	12,3	0,95

* – Розрахунки МОЗ

** – Офіційний сайт Державної служби статистики України

*** – Розраховано автором

Як і в попередні роки, фактичне споживання за продовольчими групами «хліб і хлібопродукти», «яйця», «овочі, баштанні» «картопля»,

«олія» перевищує раціональну норму, що є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок більш економічно доступних продуктів.

Важливим індикатором, що дає можливість оцінити рівень продовольчої безпеки, є достатність запасів зерна у державних ресурсах, що визначається як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно за формулою:

$$C = \frac{H}{X} \times 100\% , \text{ де} \quad (2.3)$$

C – індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами;

H – наявність продовольчого зерна у державному продовольчому резерві;

X – середньорічне внутрішнє споживання хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно.

Граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 17- відсотковий рівень, що відповідає 60 дням споживання.

За даними Міністерства економіки України [125], на початок 2008 року у державному продовольчому резерві знаходилося 472 тис. тонн продовольчого зерна, обсяг внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно у 2007 р. становив 7090 тис. тонн. Виходячи з цього, індикатор достатності запасів зерна становив 6,7%, хоча граничне (порогове) його значення – 17%. У 2008 р. ситуація дещо змінилася внаслідок збільшення валового збору зернових та активізації інтервенційних операцій з боку Аграрного фонду. На початок 2013 року у державному інтервенційному фонді було в наявності 1680 тис. тонн зерна, обсяг середньорічного внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно, за даними статистики, становив 6653 тис. тонн. Відтак індикатор достатності запасів зерна становив 25%, що відповідає положенням Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [141], статтею 9 якого визначено, що державний інтервенційний фонд має бути сформований в обсязі не менше 20% від

внутрішнього споживання. У грудні 2013 року в державному інтервенційному фонді було в наявності 1,5 млн. тонн зерна. Зважаючи на те, що внутрішнє споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно склало 6,6 млн. тонн, індикатор достатності запасів зерна становив 23 відсотки.

Одним із індикаторів рівня продовольчої безпеки є економічна доступність продуктів, що визначається як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств за формулою:

$$E = \frac{B_x}{B_c} \times 100\%, \text{ де} \quad (2.4)$$

E – індикатор економічної доступності продуктів;

B_x – витрати населення на харчування за рік;

B_c – сукупні витрати населення за рік.

Згідно з офіційно затвердженою методикою визначення індикаторів продовольчої безпеки [107], граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 60-відсотковий рівень. Хоча аналіз наукових публікацій з проблем економічної та продовольчої безпеки [31, 35, 44] дає підстави сформулювати порогове (граничне) значення цього індикатора на рівні 30–40%.

В Україні у 2015 р. індикатор доступності продуктів харчування становив 54,7 %, (порівняно з 2014 роком цей показник погіршився на 1,1%), при цьому граничне значення має бути не більше ніж 60 % (у 2015 р. сукупні витрати домогосподарств становили 4951,98 грн. на місяць, з яких витрачалось на харчування 2708,53 грн. на місяць). Якщо ж брати до уваги не загальні, а лише споживчі сукупні витрати домогосподарств, то частка витрат на продукти харчування становила 58,9%.

У 2015 р. в загальній структурі витрат (рис. 2.6) на продукти харчування найвищу питому вагу займали витрати на: м'ясо і

м'ясопродукти – 23 % (613 грн. на домогосподарство на місяць), хліб і хлібопродукти – 15% (411 грн.), молоко і молочні продукти – 13 % (346 грн.).

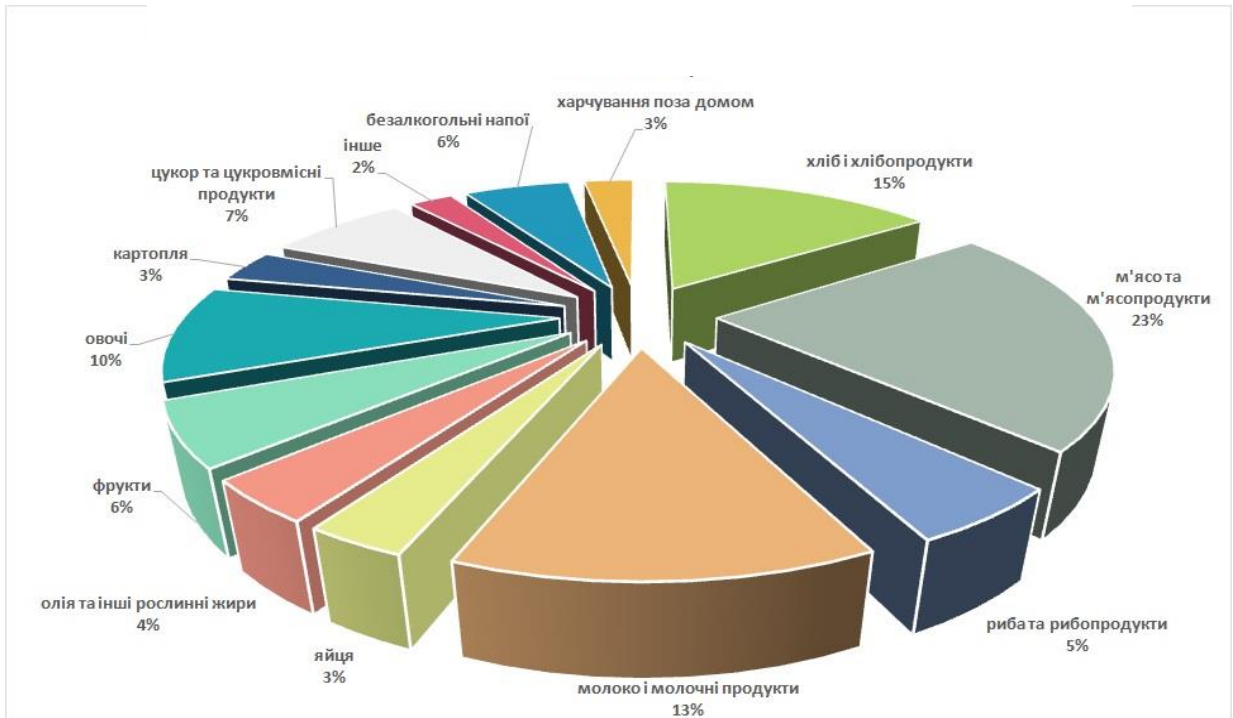

Рис. 2.6. Структура витрат на харчування за основними групами продовольства у 2015 році

Джерело: [125].

У регіональному аспекті найменшу частку на продукти харчування від загальних сукупних витрат (до 50% сукупних витрат) витрачали на придбання продуктів харчування домогосподарства трьох регіонів України, а саме: Запорізької області – 48,1%; Луганської області – 48,6%; Сумської області – 49,6%. Натомість домогосподарства Донецької області на продовольство витрачали 61% від усіх своїх сукупних витрат, що на один відсотковий пункт перевищує встановлений граничний критерій для цього індикатора (рис. 2.7).

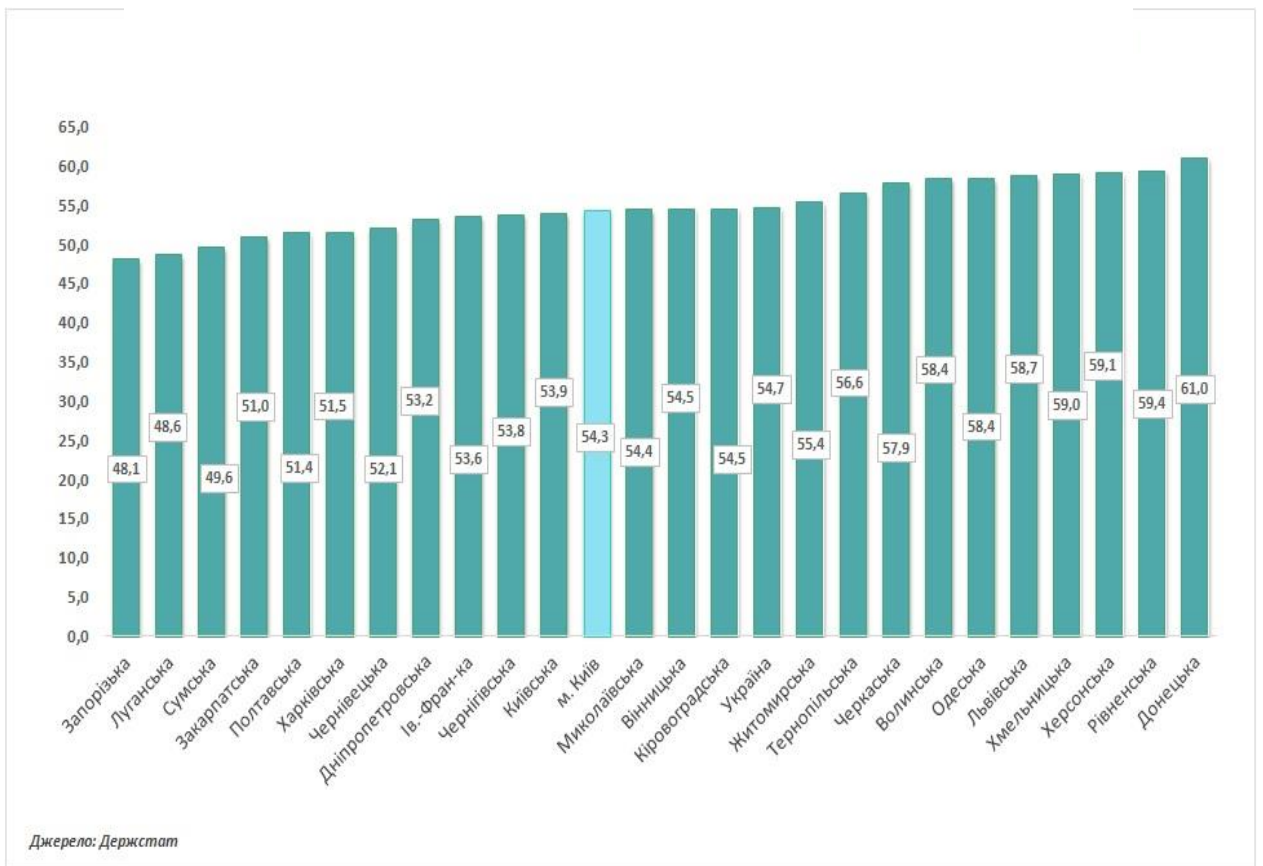

Рис. 2.7. Питома вага витрат на харчування у сукупних витратах домогосподарств у 2015 році, %

Джерело: [125].

Зазначені показники демонструють високу частку витрат на харчування у загальній структурі витрат. Ця інформація сприймається вкрай негативно у порівнянні структури витрат на харчування українських домогосподарств із домогосподарствами інших країн. Якщо порівнювати питому вагу витрат на харчування в Україні з аналогічними показниками у країнах ЄС і США, то ситуація виглядає особливо вкрай песимістично (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Питома вага витрат на харчування у сукупних споживчих витратах в Україні та окремих країнах світу у 2014–2015 роках

Джерело: [125].

У країнах ЄС витрати на харчування не перевищують 12,3% від усіх споживчих витрат, у США становлять менше 10%, і навіть бідні витрачають на харчування лише близько чверті своїх доходів. Навіть у Росії цей показник становить 33,9%. Пересічний швед витрачає на харчі 12,5% усіх своїх доходів. Межу бідності у США розраховують, базуючись на результатах багаторічного вивчення сімейних бюджетів, які показують що у найбідніших сім'ях на харчування витрачається більше третини доходу. У Японії бідною вважається сім'я, у якої на харчування перевищує 35% [57, с. 57].

Ще одним індикатором рівня продовольчої безпеки є диференціація вартості харчування за соціальними групами, що відстежується в динаміці та розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20 відсотків домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20 відсотків домогосподарств з найменшими доходами за формулою:

$$D = \frac{D_v}{D_m}, \text{ де} \quad (2.5)$$

Д – індикатор диференціації вартості харчування;

Д_в – показник вартості спожитих продуктів у 20 відсотків домогосподарств з найбільшими доходами;

Д_м – показник вартості спожитих продуктів у 20 відсотків домогосподарств з найменшими доходами.

У 2015 р. 20% домогосподарств із найбільшими доходами в середньому витрачали на харчування 3298,68 грн. на місяць, а 20% домогосподарств з найменшими доходами – 2228,44 грн. Коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами був високим і становив 1,48 проти 1,50 у 2014 році.

Таблиця 2.5

Диференціація обсягів продовольчого споживання

(в середньому на місяць на особу; кілограмів)

Вид продукту	Споживання за квінтільними (20%) групами в залежності від розміру сукупних доходів		Співвідношення вищого і нижчого квінтеля
	перший (нижчий)	останній (вищий)	
Хліб і хлібопродукти	7,80	8,90	1,14
М'ясо і м'ясопродукти	3,50	6,00	1,71
Молоко і молокопродукти	15,15	24,40	1,61
Риба і рибопродукти	0,95	1,60	1,68
Яйця (шт.)	17,30	21,40	1,24
Овочі та башпанні	6,85	10,80	1,58
Плоди, ягоди та виноград	2,15	4,40	2,05
Картопля	6,05	6,80	1,12
Цукор	2,35	3,20	1,36
Олія рослинна всіх видів	1,50	1,70	1,13

* Складено автором за: [125].

Для визначення рівня продовольчої безпеки застосовується і такий індикатор, як ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, що відстежується в динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення за формулою:

$$a_i = \hat{O}_i \times \times , \text{ де} \quad (2.6),$$

Є_і – ємність внутрішнього ринку і-го продукту;

і – вид продукту;

Φ_i – річне середньодушне споживання i -го продукту;

$\mathcal{C}$ – середньорічна чисельність населення.

Так, у 2015 р. порівняно з 2014 р. ємність внутрішнього ринку знизилась за всіма продовольчими групами (табл. 2.6.), зокрема: хліб і хлібопродукти – на 5,2 %, м'ясо і м'ясопродукти – на 6,3 %, молоко і молокопродукти – на 6,1 %, риба і рибопродукти – на 22,9 %, яйця – на 10,0 %, овочі та баштанні – на 1,8 %, плоди, ягоди та виноград – на 3,1 %, картопля – на 2,8 %, цукор – на 2,0 %, олія рослинна всіх видів – на 6,4 %,

Таблиця 2.6

Оцінка ємності внутрішнього ринку, тис. тонн

Вид продукту	Ємність внутрішнього ринку*		2015 р. у відсотках до 2014 р.
	2014 р.	2015 р.	
Хліб і хлібопродукти	4668	4423	94,75
М'ясо і м'ясопродукти	2325	2179	93,72
Молоко і молокопродукти	9581	8995	93,88
Риба і рибопродукти	476	367	77,1
Яйця	771	694	90,01
Овочі та баштанні	7019	6890	98,16
Плоди, ягоди та виноград	2249	2179	96,89
Картопля	6061	5892	97,21
Цукор	1559	1528	98,01
Олія рослинна всіх видів	561	525	93,58

* Складено автором за: [125].

Оскільки споживання населенням продуктів харчування (більшості їх видів) є нижчим від раціональних норм, то відповідно ємність внутрішнього ринку продуктів харчування є меншою за економічно обґрунтований рівень. Низька ємність внутрішнього ринку продуктів харчування – одна з причин незадовільних темпів розвитку аграрного сектора економіки, оскільки за ринкових умов, якщо немає попиту, то й не буде виробництва.

Також важливим індикатором рівня продовольчої безпеки є продовольча незалежність за окремим продуктом, що визначається як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту в натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку за формулою:

$$\check{I}_s = \frac{I_i}{a} \times 100\% , \text{ де} \quad (2.7)$$

P_i – частка продовольчого імпорту i -го продукту;

i – вид продукту харчування;

I_i – імпорт i -го продукту;

C_i – ємність внутрішнього ринку i -го продукту.

Граничним (пороговим) критерієм для цього показника вважається його 30-відсотковий рівень [107].

Задоволення потреб населення у продовольстві, у межах його купівельної спроможності, в 2015 році, як і в попередні роки, здійснювалося в основному за рахунок продукції вітчизняного виробництва.

Найбільш вразливими позиціями щодо імпортозалежності є позиції «риба та рибопродукти», «олія рослинна всіх видів», «плоди, ягоди та виноград»; частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становить 64,6%, 39,8% та 38,1% при 30-ти відсотковому граничному критерії цього індикатора (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Імпортозалежність за групами продовольства у 2015 р. тис. тонн*

Вид продукту	Імпорт продуктів у перерахунку на основний продукт у 2015 році	Ємність внутрішнього ринку у 2015 році	Індикатор імпортозалежності,%	
			2015	2014
Хліб і хлібопродукти	190	5897	3,2	2,0
М'ясо і м'ясопродукти	158	2179	7,3	8,6
Молоко і молокопродукти	78	8995	0,9	3,7
Риба і рибопродукти	237	367	64,6	75,4
Яйця (шт.)	190	12015	1,6	0,9
Овочі та башпанні	95	6890	1,4	3,2
Плоди, ягоди та виноград	588	2179	27,0	38,1
Картопля	17	5892	0,3	0,7
Цукор	4	1528	0,3	0,4
Олія рослинна всіх видів	160	525	30,5	39,8

* Складено автором за: [125].

Висока частка імпорту в групі «олія рослинна всіх видів» обумовлена ввезенням тропічних олій, які не виробляються в Україні (пальмова, кокосова тощо), але широко використовуються у виробництві продовольчих та непродовольчих товарів вітчизняними підприємствами. Однак внутрішній попит на олію соняшникову повністю забезпечувався за рахунок власного

виробництва. Основну частину імпорту плодово-ягідної продукції становлять екзотичні види фруктів (цитрусові, банани, фініки, ананаси тощо), питома вага яких у загальному обсязі імпорту плодово-ягідної продукції у 2015 році становила понад 70 відсотків.

Ситуація в групі «риба та рибопродукти» має відповідні об'єктивні причини. Так, частка імпорту риби і рибопродуктів у фонді споживання населення становить 43 відсотки. При цьому понад 90 відсотків імпортованих поставок припадає на види риб, які видобуваються винятково у водах морських економічних зон інших держав, що пов'язано з особливостями їх біологічного циклу. Крім того, відповідно до законодавства окремих рибодобувних країн (зокрема, країн ЄС, Російської Федерації, США, Канади, Перу, Чилі, Норвегії, Австралії), квоти на вилов цих ресурсів розподіляються лише між їх резидентами.

Отже, за окресленою методикою можна зробити такі висновки щодо рівня продовольчої безпеки України у 2015 році:

1) два із семи індикаторів продовольчої безпеки, зокрема забезпечення зерновими продовольчими ресурсами та економічна доступність продуктів, знаходяться в межах граничних значень;

2) у трьох із семи індикаторів продовольчої безпеки порушено їх граничні значення:

2.1) добова енергетична цінність раціону людини – порушене співвідношення у структурі добового раціону харчування людини, яке проявляється у більшому споживанні продуктів рослинного походження,

2.2) достатність споживання окремого продукту – з десяти основних груп харчових продуктів сім – м'ясо і м'ясопродукти; молоко і молокопродукти; риба і рибопродукти; яйця; фрукти, ягоди і виноград; цукор; олія – споживаються населенням України нижче встановленої раціональної норми;

2.3) продовольча незалежність за окремим продуктом – з десяти основних груп харчових продуктів два – риба і рибопродукти та олія –

імпортуються в обсягах, що перевищують граничну норму, а фрукти, ягоди і виноград також наближаються до граничної межі;

3) для двох із семи індикаторів продовольчої безпеки (це стосується диференціації вартості харчування і ємності внутрішнього ринку окремих продуктів) не встановлено граничні межі. У зв'язку з цим не можна зробити висновок про рівень продовольчої безпеки за даними індикаторами.

Для інтерпретації отриманих результатів у зазначеній методиці не викладено відповідного алгоритму чи умов. Отже, зробити загальний висновок про рівень продовольчої безпеки за даною методикою практично неможливо. Тому вона потребує удосконалення.

Ще один офіційний документ стосовно визначення рівня продовольчої безпеки – Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі № 1277 від 29.10.2013 р. Згідно з цими рекомендаціями рівень продовольчої безпеки пропонують оцінювати як один із субіндексів економічної безпеки держави. За вказаною методикою ми провели розрахунок стану продовольчої безпеки як складової економічної безпеки за одинадцятьма індикаторами. Результати їх розрахунку подано у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Результати розрахунку рівня продовольчої безпеки України*

№ з/п	Найменування індикатора, одиниця виміру	Крит. знач.*	Оптим. знач.*	Роки					
				2000	2011	2012	2013	2014	2015
1	Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	2250	3100	2661	2951	2954	2969	2939	2799
2	Співвідношення обсягів виробництва та споживання м'яса та м'ясних продуктів на одну особу, відсотків	80	105	103,3	91,8	89,3	93,8	96,5	106,9
3	Співвідношення обсягів виробництва та споживання молока та молочних продуктів на одну особу, відсотків	80	105	130	119	116	115	111	118,4
4	Співвідношення обсягів виробництва та споживання яєць на одну особу, відсотків	80	105	108	132	137	140	140	140
5	Співвідношення обсягів виробництва та споживання олії на одну особу, відсотків	80	105	-	523	688	615	832	872,2

6	Співвідношення обсягів виробництва та споживання цукру на одну особу, відсотків	80	105	-	147	125	75,0	125,1	95,7
7	Співвідношення обсягів виробництва та споживання картоплі на одну особу, відсотків	80	105	298	382	365	362	372	355
8	Співвідношення обсягів виробництва та споживання овочів та продовольчих баштанних культур на одну особу, відсотків	80	105	124	142	146	144	140	143
9	Виробництво зерна на одну особу на рік, тонн	0,6	1	0,5	1,2	1,0	1,4	1,4	1,4
10	Рівень запасів зернових культур на кінець періоду, відсотків до споживання	5 (100)	50 (60)	-	87,3	60,9	80,5	91,8	122,5
11	Частка продажу імпортованих продовольчих товарів через торговельну мережу підприємств, відсотків	25	12	-	12,8	13,7	14,5	14,4	17,6

* Розраховано автором за: [125].

Аналіз індикаторів продовольчої безпеки, які наведені у табл. 2.8, дозволяє стверджувати, що всі вони знаходяться у допустимих межах. Водночас загальний висновок про рівень продовольчої безпеки України за цією методикою зробити дуже складно. Крім того, якщо порівняти зазначені результати з результатами, отриманими за попередньою методикою, видається, що проблем із забезпеченням продовольчої безпеки немає. Звідси можна зробити висновок, що ці методики не інформативні.

Таким чином, варто визнати в наведених методичних підходах та методиках оцінки рівня продовольчої безпеки країни наявність певних недоліків та запропонувати шляхи їх усунення:

1) визначення рівня продовольчої безпеки країни шляхом відношення обсягу виробництва до обсягу споживання лише показує, наскільки власне виробництво забезпечує споживання населення протягом року. Низька купівельна спроможність населення формує низький попит, а отже, й виробництво продуктів. За такого підходу кількісні показники забезпеченості продуктами будуть ідеальними, а насправді люди у більшості недоїдатимуть. На нашу думку, необхідно брати до уваги не фактичне споживання, а потребу у споживанні, оскільки вона прив'язана до раціональної норми споживання, визначеної МОЗ України. Відтак необхідно аналізувати

відношення виробництва та імпорту конкретного продукту до потреби у споживанні;

2) застосування індикатора «економічна доступність продовольства» не є предметом дослідження продовольчої безпеки, оскільки відображає рівень платоспроможності домогосподарств щодо придбання продовольства. Вартість продукту може знаходитися в економічно обґрунтованих межах, із мінімальним рівнем рентабельності, навіть дотаційною державою, але залишатиметься для споживача високою, у зв'язку з низьким рівнем його платоспроможності. Тому цей індикатор належить до категорії соціальної, тож є індикатором соціальної безпеки;

3) у більшості методичних підходів до оцінювання автори не проводять межі між поняттями «продовольча безпека» та «забезпечення продовольством». Це призводить до неправильного визначення граничного показника для кожного критерію оцінювання. У підрозділах 2.1 та 3.1 розкрито сутність цих понять, і показники першого мають нижню межу, яку не можна переступати, а другого – верхню: чим вищий показник, тим краще;

4) у запропонованих методиках рівень продовольчої безпеки, як правило, визначається за кожним основним продуктом окремо, але його імпортна складова не береться до уваги. Крім цього, не пропонується визначати індекс продовольчої безпеки за усіма продуктами та з огляду на частку їх імпорту з чітким кількісним і якісним розмежуванням на поле безпеки й небезпеки;

5) для оцінювання продовольчої безпеки пропонується використовувати значну кількість індикаторів та формул їх розрахунку. Це ускладнює на практиці об'єктивне проведення оцінювання рівня продовольчої безпеки.

У розділі 3.1 ми експертним шляхом визначили 6 основних індикаторів продовольчої безпеки, а в розділі 3.3 обґрунтували їх граничні значення. Для кількісного розрахунку та визначення рівня продовольчої безпеки за окремим продуктом та в цілому необхідно використовувати такі індикатори:

- 1) рівень середньодобової енергетичної цінності раціону людини;
- 2) достатність запасів зерна у державних продовольчих ресурсах;
- 3) достатність продовольчого забезпечення;
- 4) продовольча незалежність за окремим продуктом.

Враховуючи зазначене, в основі оцінювання стану продовольчої безпеки має бути чітка логіка (див. рис. 2.9).

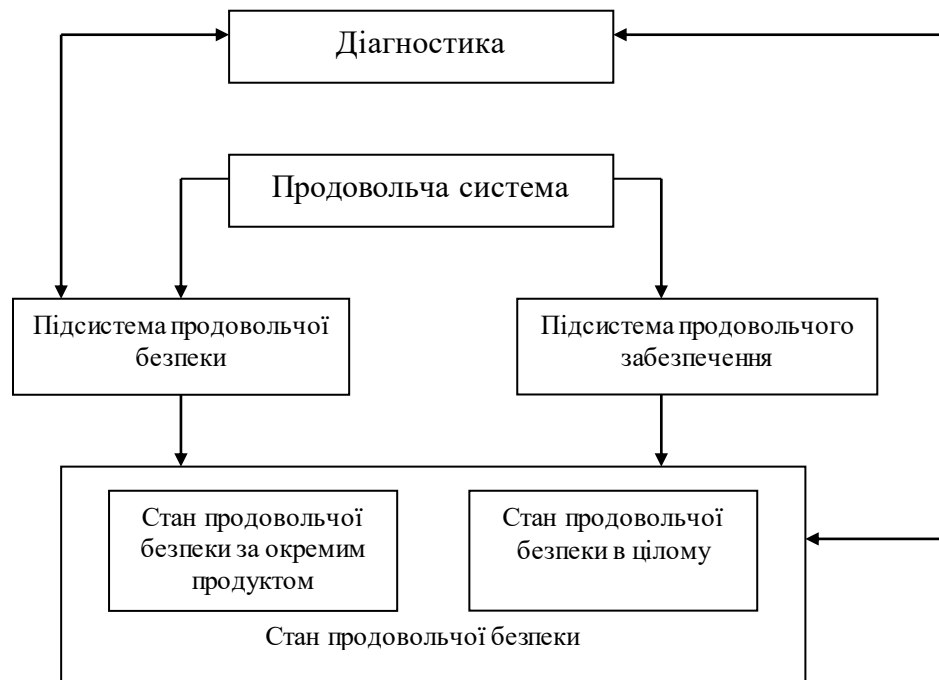

Рис. 2.9. Логічна схема оцінювання стану продовольчої безпеки країни*

* Авторська розробка.

Стан продовольчої безпеки за зазначеними індикаторами оцінювався шляхом визначення:

- 1) коефіцієнта продовольчої безпеки за окремим основним продуктом;
- 2) інтегрального індексу продовольчої безпеки.

Коефіцієнт продовольчої безпеки за окремим основним продуктом розраховувався за формулою:

$$\hat{E}A_i = \frac{\tilde{N}_\delta}{\tilde{N}} - \frac{\hat{I}^2}{\hat{N}}, \text{ де} \quad (2.8)$$

KB_n – коефіцієнт продовольчої безпеки за окремим основним продуктом;

C_f – фактичне споживання окремого продукту на одну особу за рік;
 C_p – раціональна норма споживання окремого продукту на одну особу за рік;

OI – обсяг імпорту окремого продукту;

OC – обсяг фактичного споживання окремого продукту.

Інформація для розрахунків використовувалася з офіційних даних Державної служби статистики за шість років. Результати розрахунку наведено у таблиці 2.9. За зазначеною формулою ми отримали коефіцієнт продовольчої безпеки за окремим основним продуктом на основі двох індикаторів:

1) індикатор достатності, який розраховується шляхом відношення фактичного споживання до раціональної норми;

2) індикатор імпортозалежності, який розраховується шляхом відношення обсягу імпорту до обсягів фактичного споживання.

Інтегральний індекс національної продовольчої безпеки визначається як середньоарифметичне значення коефіцієнтів безпеки за окремим видом продуктів за формулою:

$${}^{22}IA = \sum \frac{\hat{E}A_{i^2}}{n}, \text{ де} \quad (2.9)$$

IPB – інтегральний індекс національної продовольчої безпеки;

KB_{ni} – коефіцієнт безпеки за видом продукту;

n – кількість продуктів.

Формування інтегрального індексу національної продовольчої безпеки дозволяє встановлювати тенденції її тренду. Однак необхідно мати й інформацію про рівень безпеки. Для визначення була розроблена відповідна бальна шкала від 0 до 1 з розподілом на безпекові рівні.

**Результати діагностики
рівня національно продовольчої безпеки за 2010 – 2015 рр.***

	Індикатор достатності споживання						Коефіцієнт імпортозалежності						Коефіцієнт продовольчої безпеки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Хліб і хлібопродукти	1,10	1,09	1,08	1,07	1,07	1,02	0,034	0,054	0,046	0,049	0,056	0,043	1,066	1,039	1,037	1,024	1,018	0,979
М'ясо і м'ясопродукти	0,65	0,64	0,68	0,70	0,68	0,64	0,159	0,104	0,171	0,130	0,086	0,073	0,491	0,536	0,509	0,571	0,590	0,564
Молоко і молокопродукти	0,54	0,54	0,57	0,58	0,59	0,55	0,029	0,027	0,042	0,055	0,039	0,009	0,514	0,512	0,524	0,527	0,547	0,544
Риба і рибопродукти	0,73	0,67	0,68	0,73	0,56	0,43	0,715	0,666	0,712	0,730	0,752	0,646	0,010	0,004	0,032	0,000	-0,197	-0,216
Яйця (шт.)	1,00	1,07	1,06	1,07	1,07	0,97	0,009	0,004	0,005	0,006	0,009	0,016	0,991	1,065	1,054	1,059	1,060	0,950
Овочі та башпанні	0,89	1,01	1,01	1,01	1,01	1,00	0,047	0,038	0,029	0,032	0,032	0,014	0,844	0,973	0,986	0,982	0,982	0,985
Плоди, ягоди та виноград	0,53	0,58	0,59	0,63	0,58	0,57	0,513	0,484	0,481	0,458	0,381	0,270	0,020	0,101	0,111	0,168	0,200	0,296
Картопля	1,04	1,12	1,13	1,09	1,14	1,11	0,005	0,006	0,004	0,004	0,007	0,003	1,034	1,117	1,127	1,088	1,130	1,106
Цукор	0,98	1,01	0,99	0,98	0,96	0,94	0,053	0,027	0,006	0,007	0,004	0,003	0,923	0,986	0,984	0,970	0,951	0,937
Олія рослинна всіх видів	1,14	1,05	1,00	1,02	1,01	0,95	0,469	0,398	0,391	0,490	0,398	0,305	0,669	0,655	0,609	0,533	0,610	0,641

* Розраховано автором за: [125].

У науковій літературі існують різні підходи до такого поділу. Проте взято до уваги думку вчених, що небезпека для соціальної системи виникає за умови, коли безпековий потенціал наближається до 0, і навпаки, оптимальний рівень безпеки має місце тоді, коли він близький до 1 [212].

Зважаючи на те, що рівень продовольчого забезпечення дуже важливий для життя і здоров'я людини, значення продовольчого безпекового потенціалу мають наближатися до 1. Тому для оцінки важливо, щоб відрізок з граничними значеннями показників небезпеки (небезпечний рівень) мав пріоритет і був найбільшим, а наступні – на один крок були зменшені, тобто необхідно врахувати чутливість розподілу та його математичну зручність. Для цього була запропонована та використана формула 2.10.

$$X_n = X_{n-1} + X_{\text{піддâââ}} - 0,1n, \text{ де} \quad (2.10)$$

за умови, що $X_n = X_0$, $X_0 = X_{\min} = 0$

а i від 1 до 4;

$X_{\text{середнє}} = (X_{\min} + X_{\max}) / 2$;

n – граничні межі рівнів безпеки.

Таким чином, шкалу оцінки стану продовольчої безпеки можна поділити на чотири рівні, а саме:

небезпечний – 0– 0,40;

критичний – 0,41– 0,70;

достатній – 0,71– 0,90;

оптимальний – 0,91– 1.

Результати аналізу стану системи національної продовольчої безпеки за інтегральним індексом та за 6 років за окремим продуктом відповідно подані у таблицях 2.10 та 2.11, а загальний рівень національної продовольчої безпеки за 6 років за окремим продуктом і тенденції його розвитку – на рисунках 2.10 та 2.11.

Таблиця 2.10

**Результати діагностики рівня національної продовольчої безпеки
за 2015 р.***

Вид продукту	Коефіцієнт продовольчої безпеки у 2015 році	Рівень національної продовольчої безпеки
Хліб і хлібопродукти	0,979	Оптимальний
М'ясо і м'ясопродукти	0,564	Критичний
Молоко і молокопродукти	0,544	Критичний
Риба і рибопродукти	-0,216	Небезпечний
Яйця (шт.)	0,950	Оптимальний
Овочі та башпанні	0,985	Оптимальний
Плоди, ягоди та виноград	0,296	Небезпечний
Картопля	1,106	Оптимальний
Цукор	0,937	Оптимальний
Олія рослинна всіх видів	0,641	Критичний

* Розраховано автором

Таблиця 2.11

**Результати діагностики рівня національної продовольчої безпеки
за 2010–2015 рр.***

Рік	Коефіцієнт продовольчої безпеки за окремим продуктом										Рівень національної продовольчої безпеки	
	Хліб	М'ясо	Молоко	Риба	Яйця (шт.)	Овочі	Плоди	Картопля	Цукор	Олія		
2010	1,068	0,491	0,514	0,010	0,991	0,844	0,020	1,034	0,923	0,669	0,66	Критичний
2011	1,039	0,536	0,512	0,004	1,065	0,973	0,101	1,117	0,986	0,655	0,70	Критичний
2012	1,037	0,509	0,524	0,032	1,054	0,986	0,111	1,127	0,984	0,609	0,69	Критичний
2013	1,024	0,571	0,527	0,000	1,059	0,982	0,168	1,088	0,970	0,533	0,69	Критичний
2014	1,018	0,590	0,547	-0,197	1,060	0,982	0,200	1,130	0,951	0,610	0,69	Критичний
2015	0,979	0,564	0,544	-0,216	0,950	0,985	0,296	1,106	0,937	0,641	0,68	Критичний

* Розраховано автором

Аналіз отриманих результатів показав, що, починаючи з 2010 року, коефіцієнти безпеки за такими видами продуктів, як риба та плоди, знаходяться на небезпечному рівні (рис. 2.10). Такий стан з продовольчим забезпеченням цих видів продуктів пояснюється високим рівнем їх імпортозалежності, з одного боку, та низьким рівнем їх виробництва в Україні – з іншого. На критичному рівні продовольчого забезпечення знаходяться такі види продуктів, як м'ясо, молоко та олія. Очевидно, що такий стан пов'язаний з тим, що процес продовольчого забезпечення дестабілізує низка різних за характером загроз. Для протидії їм необхідно розробити й прийняти відповідну урядову програму.

Водночас на оптимальному рівні продовольчого забезпечення знаходяться такі види продуктів, як хліб, яйця, овочі, картопля та цукор (рис. 2.10). Це також має відповідне пояснення. З одного боку, для виробництва цих продуктів в Україні є умови та можливості, а з іншого – вони є економічно доступнішими для придбання та споживання більшістю населення України.

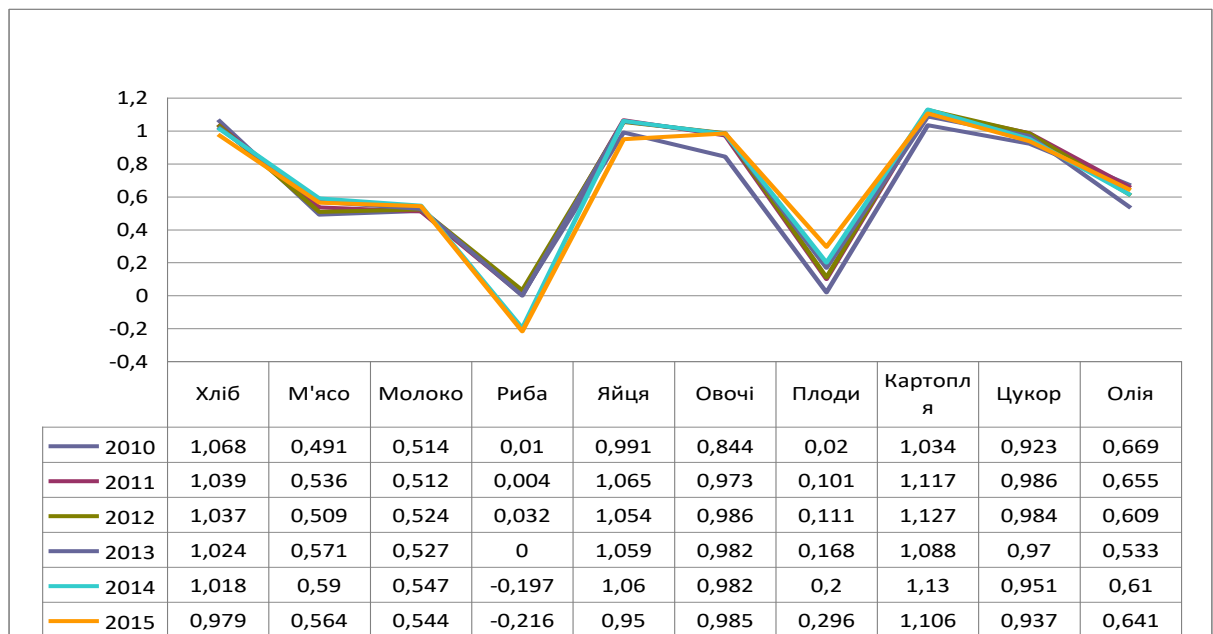

Рис. 2.10. Тенденції стану системи продовольчої безпеки України за окремим продуктом за 2010–2015 рр.*

* Розраховано автором

З аналізу стану продовольчої безпеки за інтегральним індексом (табл. 2.11.) випливає, що продовольча безпека знаходиться стабільно на критичному рівні (за показниками, наближеними до нижньої межі достатнього рівня). Це пояснюється тим, що на ринку продуктів, обсяг яких знаходиться на небезпечному рівні (риба, плоди), вони заміщуються іншими основними продуктами, які є більш доступними за ціною на продовольчому ринку.

Критичний стан із забезпеченням продовольства є до певної міри й результатом діяльності не тільки підсистеми продовольчого забезпечення, а й підсистеми продовольчої безпеки. У зв'язку з цим було проведено

діагностику ефективності її функціонування для визначення основних, «слабких місць», наявність яких пояснюється властивостями самодостатності та стійкості продовольчої системи України. Для цього була запропонована методика визначення ефективності системи безпеки організацій.

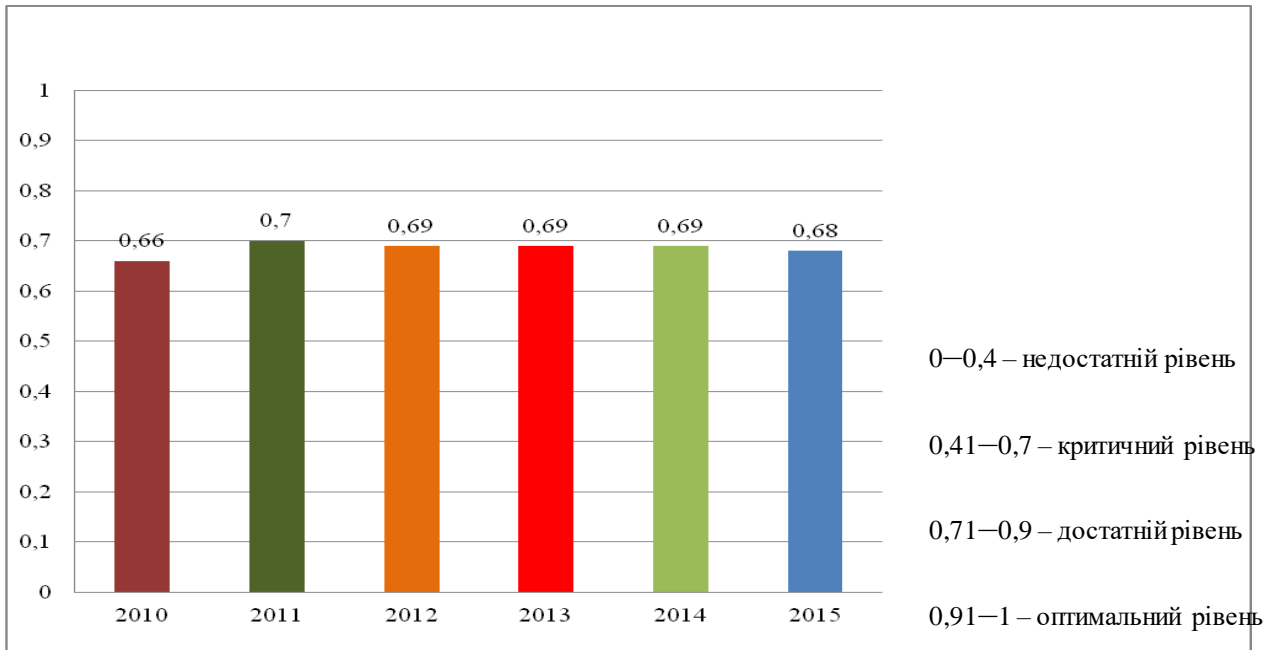

Рис. 2.11 Загальний рівень продовольчої безпеки за 2010–2015 рр.

* Складено автором.

Ефективністю системи безпеки слід вважати вчасне документування правопорушень та отримання інформації про потенційні чи реальні загрози, їх попередження, ліквідацію чи відновлення [212]. Ця методика була адаптована до завдань наукового дослідження. Параметрами оцінювання було обрано механізми системи продовольчої безпеки: інформаційно-оперативні, попереджувально-профілактичні, ліквідаційно-відновлювальні. Критеріями оцінки стали основні елементи зазначених механізмів, які вказували на рівень їх ефективності.

Для оцінювання була сформована група експертів у кількості п'ятнадцяти осіб з числа відомих науковців, які мають опубліковані ґрунтовні наукові праці з питань продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки й практичні працівники, які працюють у структурах міністерства аграрної політики України. Відбір експертів здійснювався за методикою Кендалла. Вона дозволяє встановити рівень узгодженості думок

експертів: «оцінки експертів погоджені» або «оцінки експертів не погоджені», використовуючи коефіцієнт конкордації, що розраховується за формулою:

$$W = \frac{12S}{n^2(m^3 - m)}, \text{ де} \quad (2.11)$$

W – коефіцієнт конкордації;

S – сума квадратів відхилень суми рангів кожного об'єкта експертизи від середнього арифметичного рангів;

n – кількість експертів;

m – кількість об'єктів експертизи.

Коефіцієнт конкордації може мати значення в діапазоні від 0 (за відсутності погодженості) до 1 (за повної однотайності оцінок). Граничне значення коефіцієнта конкордації становить не менше 0,5 [3, с. 437].

Сутність оцінювання полягала у тому, що експертам потрібно було оцінити відповідний механізм за якісними та кількісними критеріями, які подані в експертному листі, виставивши відповідну кількісну оцінку (Додаток А). За результатами оцінювання формується певна сума балів. Ефективність функціонування системи оцінюється за формулою (2.12), використовуючи умовні величини від 0 до 1.

$$K_{\text{до}} = \left(\frac{\sum_{i=1}^{\hat{E}_i} \sum_{j=1}^N \hat{A}_{ij}}{K_e} \right) / N, \text{ де} \quad (2.12),$$

$K_{\text{до}}$ – коефіцієнт ефективності системи продовольчої безпеки;

K_e – кількість експертів;

N – кількість параметрів діагностики;

E_{oij} – експертна оцінка i -тим експертом j -го параметра діагностики;

$\sum_{j=1}^N \hat{A}_{ij}$ – сума балів, отриманих за результатами оцінювання усіх

параметрів діагностики i -тим експертом ($i=K_e$);

$\sum_{i=1}^{\hat{a}} \sum_{j=1}^N \hat{A}_{ij}$ – сума балів, отриманих за результатами оцінювання усіх

параметрів діагностики експертною групою.

Для визначення рівня ефективності системи національної продовольчої безпеки використовувалася наведена вище бальна шкала для оцінки стану продовольчої безпеки. Таким чином, ефективність системи може знаходитися на одному з чотирьох рівнів: небезпечний – 0–0,40; критичний – 0,41–0,70; достатній – 0,71–0,90; оптимальний – 0,91–1.

Узагальнені результати експертного оцінювання ефективності системи продовольчої безпеки наведені на рис. 2.12.

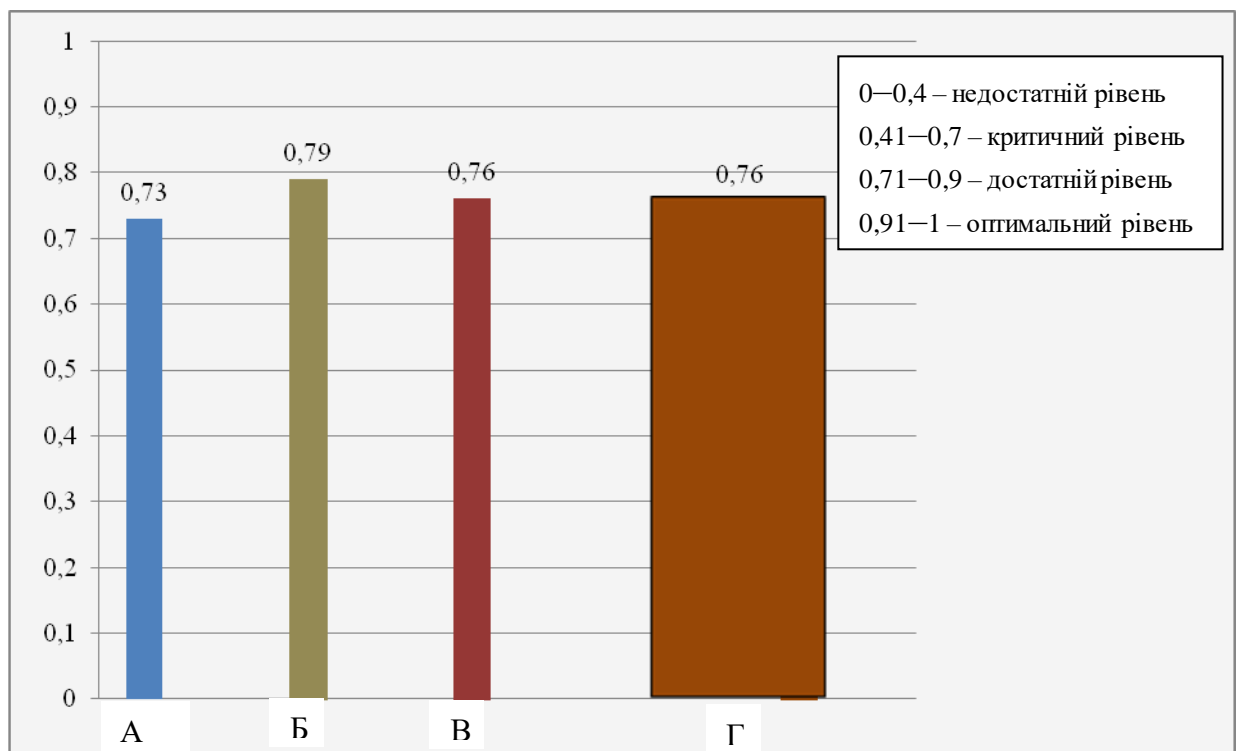

Рис. 2.12. Рівень ефективності функціонування системи національної продовольчої безпеки

Параметри діагностики:

А – K_{io} коефіцієнт ефективності інформаційно-оперативного механізму; Б – K_{pp} коефіцієнт ефективності профілактично-попереджувального механізму; В – K_{lv} коефіцієнт ефективності ліквідаційно-відновлювального механізму; Г – K_{es} коефіцієнт ефективності системи національної продовольчої безпеки.

* Складено автором.

Аналіз отриманих результатів дозволяє стверджувати, що ефективність механізмів системи безпеки знаходиться на достатньому рівні, зокрема:

- 1) інформаційно-оперативні – 0,73;
- 2) попереджувально-профілактичні – 0,79;
- 3) ліквідаційно-відновлювальні – 0,76.

Загалом ефективність системи безпеки знаходиться також на достатньому рівні – 0,76, для якого характерний такий стан її діяльності: інформація про загрози продовольчому забезпеченню та продовольчій безпеці надається достовірна і в необхідному обсязі чи переважно достовірна і в необхідному обсязі, але інколи не вчасно; протиправні дії юридичних і фізичних осіб документуються вчасно, але не завжди якісно; основні нормативно-правові документи з питань продовольчої безпеки розроблені і запроваджені, або розроблені всі необхідні, а запроваджені тільки основні з них, що дозволяє створити умови для протидії більшості загроз; вплив загроз продовольчій безпеці послаблюється і зводиться до незначних втрат, які відшкодовуються.

Окрім визначення рівня ефективності функціонування системи продовольчої безпеки країни шляхом експертного оцінювання, ми визначили ще й основні обмеження, тобто так звані «вузькі місця». Для їх визначення як об'єкта оцінювання були обрані основні складові механізмів системи продовольчої безпеки: кадрова, правова, організаційна та економічна. Суть оцінювання полягала в тому, що експерт, користуючись експертним листом (Додаток Б, за кожною складовою кількісно оцінював рівень їх наявності шляхом виставлення балів, користуючись шкалою від 0 до 1. Результати оцінки подані у таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Результати оцінки складових механізмів системи забезпечення
продовольчої безпеки

№ з/п	Складові механізми	Основний зміст	Кількісна оцінка
1	Правова складова	Наявність ЗУ «Про продовольчу безпеку» та відповідних нормативно-правових актів України, які забезпечують реалізацію механізмів системи продовольчої безпеки:	0,69

		правове регламентування та регулювання проведення моніторингу продовольчої безпеки, збору інформації про загрози, зокрема й про правопорушення та злочини у продовольчій сфері, їх документування; встановлення індикаторів, стандартів та інших норм продовольчої безпеки у відповідних законах та підзаконних актах, які застосовувалися б як правовий засіб попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх реалізації – відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат.	
2	Організаційна складова	Наявність відповідних структур у продовольчій системі, визначення їх функцій, повноважень, відповідальності та координаційних зв'язків для проведення моніторингу продовольчої безпеки, збору інформації про загрози, зокрема й про правопорушення та злочини у продовольчій сфері, їх документування; визначення стану індикаторів, запровадження стандартів та реалізації інших норм продовольчої безпеки для попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх реалізації – відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат.	0,86
3	Кадрова складова	Наявність відповідних фахівців у продовольчій системі, які мають відповідні навички проведення моніторингу продовольчої безпеки, збору інформації про загрози, зокрема й про правопорушення та злочини у продовольчій сфері, їх документування; визначення стану індикаторів, запровадження стандартів та реалізації інших норм продовольчої безпеки для попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх реалізації – відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат.	0,85
4	Економічна складова	Наявність відповідних фінансових ресурсів у продовольчій системі, які повинні бути задіяні для забезпечення проведення моніторингу продовольчої безпеки, збору інформації про загрози, зокрема й про правопорушення та злочини у продовольчій сфері, їх документування; визначення стану індикаторів, запровадження стандартів та реалізації інших норм продовольчої безпеки для попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх реалізації – відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат.	0,71

* Складено автором.

Результати експертного оцінювання визначалися як середнє арифметичне значення за кожною складовою. «Вузким місцем» було визначено ту складову, яка набирала найменшу кількість балів.

Результати оцінки механізмів системи продовольчої безпеки: інформаційно-оперативного, попереджувально-профілактичного та ліквідаційно-відновлювального вказують на те, що основним обмеженням їх ефективності є правова складова. Більш детальний їх аналіз, зокрема нормативно-правової бази та відповідних наукових публікацій, свідчить про теке:

1) першопричиною ситуації, що склалася, є відсутність закону України «Про продовольчу безпеку», який би чітко й однозначно визначав сутність основних термінів продовольчої безпеки, суб'єктів та об'єкти продовольчої безпеки, механізми забезпечення продовольчої безпеки, зокрема попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх – реалізації відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат;

2) спостерігається неузгодженість законодавчих норм та відсутність безпекової логіки й філософії у діючому законодавстві щодо регулювання забезпечення продовольчої безпеки.

2.3. Діагностична оцінка загроз функціонуванню продовольчої системи України

Згідно зі статтею 8 Закону України «Про основи національної безпеки України» основними напрямками державної політики з питань національної безпеки нашої держави в економічній сфері є забезпечення продовольчої безпеки. Вона здійснюється шляхом протидії зазначеним й іншим загрозам

для того, щоб створити умови реалізації національних інтересів у продовольчій сфері.

У розділі 1.3 йдеться про різні види загроз, їх класифікацію та пропозиції щодо їх удосконалення. Зокрема, доповнено класифікацію загроз за напрямками впливу. Такий підхід дозволяє чіткіше планувати й організовувати протидію тим чи іншим загрозам. Але попередньо за зазначеною ознакою необхідно відібрати серед значної кількості факторів ті, які дестабілізують, руйнують процеси забезпечення продовольством та на цій основі кваліфікувати і сприймати їх як загрози продовольчій безпеці. Для цього слід використовувати відповідні методики діагностики.

Діагностикою загроз вважають вивчення негативного впливу дестабілізуючих чинників в умовах неповної інформації на предмет можливого нанесення збитків, погіршення стану процесів, об'єктів чи системи, порушення їх цілісності і на цій основі виявлення потенційних чи реальних загроз [212].

Місце діагностики у процесі протидії загрозам продовольчій безпеці можна відобразити графічно (рис. 2.13).

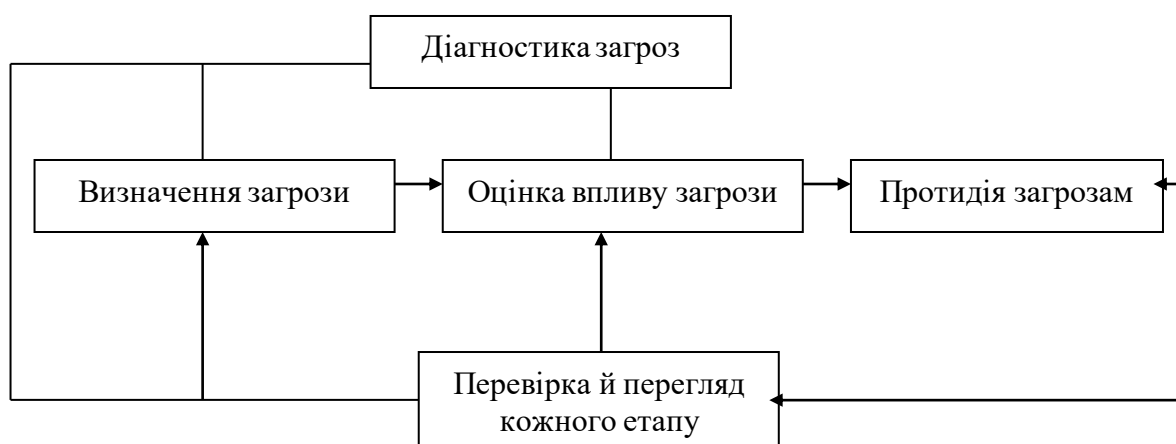

Рис 2.13. Місце діагностики у процесі протидії загрозам*

* Авторська розробка.

З цього рисунку видно, що окреслений процес є простим, безперервним та динамічним. Ідентифікація загрози та оцінка сили її впливу на об'єкт

безпеки є своєрідним технологічним засобом, інструментом збору інформації, на підставі якої суб'єкти продовольчої безпеки приймають рішення щодо протидії конкретним загрозам. Від того, наскільки ця інформація є достовірною та вчасною, залежить вибір складових механізмів забезпечення продовольчої безпеки.

У наукових джерелах є лише кілька методик діагностики загроз, які відрізняються різними підходами й думками щодо кількісної їх оцінки [41, 118, 225]. Їх ми розглянемо детальніше. Зокрема, можна використовувати методику SWOT-аналізу, у процесі якого здійснюється оцінка сильних та слабких сторін підприємства, зовнішніх загроз та можливостей. Методика SWOT-аналізу дозволяє ідентифікувати загрози для кожного з чинників зовнішнього середовища, ранжувати їх за ймовірністю реалізації та можливими наслідками. Ймовірність реалізації загрози визначається як висока, середня та низька. Наслідки, до яких може призвести реалізація загроз, можуть проявитися як руйнування організації, приведення організації до критичного стану, важкого стану або легких пошкоджень [118].

Сутність методики аналізу й оцінки загроз, розробленої В. І. Ярочкіним та Я. В. Бузановою [225, с. 259–261], зводиться до того, що загрози вони пропонують оцінювати за ймовірністю їх настання та величиною збитку, використовуючи кількісні та якісні критерії. Кількісні критерії мають п'ятибальну шкалу. Для виявлення найнебезпечніших загроз пропонується значення ймовірності загрози помножити на значення можливого збитку.

Подібну методику визначення загроз пропонує застосовувати і Р. Хіт. На його думку, слід оцінювати ймовірність та вплив загрози за вербальною оцінкою, кожна з яких має свій цифровий еквівалент, щоб легше їх розташувати за вагомістю:

- 1) маленькі загрози = 1;
- 2) помірковані загрози = 2;
- 3) великі загрози = 3.

Для узагальнення оцінок можна використовувати адитивну або множильну модель (додавати оцінки експертів або перемножувати). Кінцевий вибір здійснюється на користь числового еквівалента за який найбільше проголосували експерти [76, с. 49–53].

Наведені вище та інші подібні методики мають один суттєвий недолік: автори, використовуючи кількісні критерії для оцінки ймовірності загрози, не беруть до уваги те, що ймовірність – це математична величина і має оцінюватися в межах від 0 до 1. Також немає чітких рекомендацій щодо технології самої діагностики [212]. З таким висновком можна цілком погодитися. Крім цього, у зазначених методиках пропонується визначати ймовірність виникнення загрози, тобто вже наперед відомо, що це загроза, а потрібно спочатку кваліфікувати фактор у загрозу. Також слушним вбачається зауваження закордонних дослідників про те, що загроза, виражена лише у категоріях імовірності, може призвести до неправильних висновків [76, с. 71].

У навчальному посібнику з економічної безпеки [41, с. 67] запропоновано визначати рівень загрози за формулою:

$$K_z = P_z / G_z, \text{ де} \quad (2.13)$$

K_z – рівень загрози;

P_z – реальне значення певного показника економічної безпеки держави;

G_z – граничне значення певного показника економічної безпеки держави.

Суть такого підходу полягає у тому, що для визначення рівня загрози необхідно використовувати офіційно встановлені граничні значення певного показника економічної безпеки держави та їх фактичні значення. Поділивши реальне значення на нормативно-граничне, отримаємо коефіцієнт рівня загрози. Недоліком такого підходу є те, що вона не містить механізму відбору серед значної кількості саме тих факторів, які руйнують, завдають шкоди, тобто є загрозливими. Самі граничні значення офіційно встановлених

показників запропоновані для того, щоб мати чіткі межі між полем безпеки й небезпеки. За ними визначається рівень безпеки системи. Безумовно, вони можуть кваліфікуватися і як загрози, якщо показник не є нижчий за граничне значення. Інакше такий підхід дозволяє відібрати лише безпосередні загрози економічній чи, у нашому випадку, продовольчій безпеці.

Методика, що запропонована В. В. Шликовим, заснована на розрахунку коефіцієнта збитку (K_u). Для розрахунку коефіцієнта збитку використовуються такі дані:

- 1) фактичні збитки (ФУ);
- 2) витрати на зниження збитків (ЗСУ);
- 3) витрати на відшкодування збитків (ЗВУ).

Сума цих величин характеризує дійсну величину втрат (ДВП), тобто $ДВП = ФУ + ЗСУ + ЗВУ$. Співвідношення дійсної величини втрат та власних ресурсів підприємства (фірми) визначає коефіцієнт збитку:

$$K_u = ДВП / Q, \text{ де} \quad (2.14)$$

K_u – коефіцієнт шкоди;

Q – обсяг власних ресурсів [223, с. 59].

Основним недоліком зазначеної методики діагностики загроз є те, що кількісно можна оцінити тільки матеріальну шкоду, а також загрозу, яка уже реалізувалася. Окрім цього, для її оцінки потрібно окремо вести облік витрат на попередження загрози та відшкодування її наслідків.

Найдосконалішою за призначенням та математично вивіреною є, на нашу думку, методика діагностики загроз, розроблена В. І. Франчуком. Структурно вона охоплює:

- 1) вимоги до оцінювання;
- 2) порядок оцінювання;
- 3) якісні та кількісні критерії оцінювання ймовірності загрози та величини можливого дестабілізуючого впливу (збитку);

4) якісні та кількісні критерії і формулу визначення інтегрального очікуваного показника впливу загрози на об'єкт безпеки [212].

Кваліфікуючи той чи інший негативний чинник як загрозу, слід виходити з того, що загроза наносить організації збитки, погіршує її стан, порушує цілісність процесів, об'єктів.

Діагностику загроз проводить експертна група. Кожний експерт оцінює ймовірність реалізації фактора та величину можливого дестабілізуючого впливу (збитку) (P), використовуючи якісні та кількісні критерії оцінювання у відносному вираженні. Інтегральний очікуваний показник впливу загрози визначається за формулою (2.15):

$$I_{\text{іц}} = \frac{K_{e1}(P_1 \times M_1) + K_{e2}(P_2 \times M_2) + K_{en}(P_n \times M_n)}{n^*}, \text{ де} \quad (2.15)$$

$I_{\text{іц}}$ – інтегральний очікуваний показник впливу загрози, який має наступну градацію:

- 1) незначна загроза – 0,01–0,2;
- 2) помірна загроза – 0,21–0,50;
- 3) значна загроза – 0,51–0,8;
- 4) руйнівна загроза – 0,81–1.

K_e – ваговий коефіцієнт думки експерта. Він встановлюється від 0 до 1 і в сумі має дорівнювати одиниці (2.16).

$$\sum_{i=1}^n K_{ei} = 1. \quad (2.16)$$

Розподіл вагових коефіцієнтів залежить від кількості учасників експертної групи, при цьому головному експерту встановлюється максимальний ваговий коефіцієнт, решта рівномірно розподіляється між рядовими експертами. За наявності експерта, думка якого суттєво відрізняється від середньозваженої думки експертів, йому встановлюється мінімальний коефіцієнт;

P – ймовірність загрози (малоймовірна загроза – 0,1–0,15; потенційна загроза – 0,16–0,99; реальна загроза – 1);

M – можливий дестабілізуючий вплив (незначний збиток – 1; помірний збиток – 2; значний збиток – 3; руйнівний збиток – 4);

n – кількість експертів;

n^* – деякий адаптаційний параметр, пов'язаний з кількістю експертів.

При використанні чотирьох експертів $n^* = n$. В усіх інших випадках його числове значення визначається максимальним значенням параметра M , тобто $n^* = M_{\max}$, якщо $n \neq 4$.

Отримавши в такий спосіб інформацію про інтегральний очікуваний показник впливу загрози, можна визначити найнебезпечніші загрози та рівень їх негативного впливу у відносному вираженні. Загрози, які оцінені як руйнівні та значні, потребують термінової ліквідації, починаючи з руйнівних.

Ця методика має відповідне програмне забезпечення, у зв'язку з чим на практиці застосовується як комп'ютерна діагностика загроз соціальній системі. Вона технологічно інтегрована в управлінські процеси та механізми, що дозволяє вчасно з точки зору прийняття управлінських рішень отримувати інформацію про можливі потенційні чи реальні загрози [212].

Загалом така методика може бути універсальною. Проте на практиці, якщо аналізують значну кількість факторів, це потребує великих часових затрат для арифметичних розрахунків або придбання відповідного програмного забезпечення чи заміни переліку чинників. Сьогодні далеко не кожний дослідник фінансово спроможний скористатися зазначеною методикою.

Тож можна зробити висновок, що відбір з численної кількості факторів основних загроз продовольчій безпеці можуть зробити лише кваліфіковані експерти. Для цього потрібні знання та об'єктивна інформація про фактичний стан справ у продовольчому секторі економіки та безпеки.

З метою підвищення об'єктивності експертного оцінювання численних факторів на предмет завдання шкоди продовольчому забезпеченню та продовольчій безпеці ми пропонуємо експертну методику визначення індексу їх загрозливості, тобто ідентифікації загроз. Вихідним методичним її

положенням є те, що оцінюватиметься лише один параметр – «здатність фактора завдати шкоди», а не два параметри, як у розглянутих методиках інших авторів, а саме: «ймовірність виникнення загрози» та «вплив загрози». Основне призначення нашої авторської методики полягає у тому, щоб допомогти експертам об'єктивніше відібрати з численної кількості факторів саме ті, які потенційно завдають шкоди, тобто є загрозовими. Поняття «шкода» розглядається у широкому розумінні: це матеріальна й моральна шкода, порушення правил і умов, цілісності процесів, об'єктів, систем тощо.

Основними складовими зазначеної методики є:

- 1) перелік чинників, які можуть бути загрозами для кожного елементу (етапу) забезпечення продовольством країни;
- 2) перелік негативних наслідків дії кожного фактора на елементи процесу забезпечення продовольством країни;
- 3) шкала оцінювання, яка передбачає якісні та кількісні критерії, або вербальна оцінка з інтерпретацією, вираженою кількісним показником;
- 4) порядок оцінювання та умови віднесення того чи іншого фактора до загроз (кваліфікації) як загрози.

Для діагностики загроз до групи експертів були запрошені практики у сфері продовольчого забезпечення та безпеки, а також відомі в Україні науковці у зазначеній галузі. Відбір експертів здійснювався за методикою Кендалла. Вона дозволяє встановити рівень узгодженості думок експертів: «оцінки експертів погоджені» або «оцінки експертів не погоджені», використовуючи коефіцієнт конкордації, що розраховується за формулою:

$$W = \frac{12S}{n^2(m^3 - m)}, \text{ де} \quad (2.17)$$

W – коефіцієнт конкордації;

S – сума квадратів відхилень суми рангів кожного об'єкта експертизи від середнього арифметичного рангів;

n – кількість експертів;

m – кількість об'єктів експертизи.

Коефіцієнт конкордації може мати значення в діапазоні від 0 (за відсутності погодженості) до 1 (за повної однастайності оцінок). Граничне значення коефіцієнта конкордації становить не менше 0,5 [3, с. 437].

Попередньо на підставі аналізу наукових джерел ми сформуваємо перелік чинників, які можуть завдати шкоди та запропонували його експертам для обговорення і розширення. Після цього для оцінювання експертам було запропоновано експертний лист (Додаток В). Сутність оцінювання полягала у тому, що експерт, ознайомлюючись зі змістом фактора та можливими його негативними наслідками, оцінює його якісно та кількісно за відповідними критеріями. Якщо експерт вважає, що фактор не здатний завдати шкоди, то напроти нього у колонці виставляє «0». Це означає, що цей фактор не є загрозою для продовольчої безпеки. У випадку, коли експерт не може його однозначно оцінити як такий, що може завдати шкоди, чи навпаки, то обирає критерій оцінки «важко оцінити» та присвоює йому 0,5 бала. Останній варіант оцінки, коли експерт впевнений у тому, що даний фактор завдаватиме шкоди, то оцінює його в 1 бал. Загальна оцінка експертами кожного фактора формується за формулою (2.18.).

$$K_{ib} = \left(\frac{\sum_{i=1}^{K_e} \sum_{j=1}^N E_{oij}}{K_e} \right) / N, \text{ де} \quad (2.18.)$$

I_z – індекс загрозливості;

K_e – кількість експертів;

N – кількість параметрів діагностики;

E_{oij} – експертна оцінка і-тим експертом j-параметра діагностики;

$\sum_{j=1}^N E_{oij}$ – сума балів, отриманих за результатами оцінювання усіх параметрів діагностики і-тим експертом ($i=K_e$);

$\sum_{i=1}^{K_e} \sum_{j=1}^N \hat{A}_{ij}$ – сума балів, отриманих за результатами оцінювання усіх параметрів діагностики експертною групою.

Ідентифікація загроз у такий спосіб дає можливість сформувати рівень загрозовості кожного дестабілізуючого фактора та сформувати загрози у рейтинговому порядку. Фактори, що отримали «0», загрозами не сприймаються. Узагальнені результати експертного оцінювання загроз продовольчому забезпеченню в Україні подано у Додатку В.

Крім загроз у процесі продовольчого забезпечення, існують і загрози, безпосередньо продовольчій безпеці (див. підрозділи 1.3 та 3.1). Вони є результатом діяльності підсистеми продовольчого забезпечення і підсистеми продовольчої безпеки та впливу на них різних чинників. Інформацію про них можна отримати на підставі оцінки стану продовольчої безпеки. За результатом такого оцінювання, проведеного у розділі 2.2, визначено низку реальних загроз національній продовольчій безпеці:

1. Незбалансоване споживання продуктів харчування населенням. Порушення балансу в енергетичному раціоні харчування людини пов'язано з суттєвим зниженням рівня споживання продуктів тваринного походження. У 2015 р. в середньому він становив 28%, що майже у 2 рази нижче за встановлене граничне значення (55 %). Крім цього, того ж року українці спожили на 140 ккал менше, ніж попереднього, що становило в середньому 2799 ккал на добу.

2. Висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат. Витрати домогосподарств на придбання продуктів харчування у 2015 р. наблизилися до граничного значення (60 % від загальних витрат) та становили 54,7 %. Порівняно з 2014 роком цей показник погіршився на 1,1 %.

3. Критичний рівень наявності на ринку окремих груп основних продуктів. Така ситуація пов'язана з суттєвим зниженням порівняно з раціональною нормою споживання таких груп продуктів: «м'ясо і м'ясопродукти» – на 36 %, «молоко і молокопродукти» – на 45 %, «риба та рибопродукти» – на 57 %, «плоди, ягоди і виноград» – на 43 %. Як показав аналіз у розділі 2.2, це спостерігається щонайменше шість останніх років.

Крім того, у 2015 р. порівняно з 2014 р. ємність внутрішнього ринку знизилась за всіма продовольчими групами (див. табл. 2.6.), зокрема: хліб і хлібопродукти – на 5,2 %, м'ясо і м'ясопродукти – на 6,3 %, молоко і молокопродукти – на 6,1 %, риба і рибопродукти – на 22,9 %, яйця – на 10,0 %, овочі та баштанні – на 1,8 %, плоди, ягоди та виноград – на 3,1 %, картопля – на 2,8 %, цукор – на 2,0 %, олія рослинна всіх видів – на 6,4 %.

4. Правопорушення у сфері формування, заміни та використання державних продовольчих ресурсів. Негативним наслідком для продовольчої безпеки є погіршення якості продовольства у зв'язку з його псуванням, зниження державних запасів зерна, нанесення державі фінансових збитків та ін., що в підсумку призводить до зниження рівня продовольчої безпеки.

5. Низька транспортна доступність до віддалених регіонів для забезпечення основними групами продовольства. В Україні залишається значною територія проживання людей, яка характеризується незадовільним станом доріг, що є перешкодою для регулярного постачання продовольства основних груп. Тому фізична відсутність тих чи інших продуктів харчування негативно впливає на якість та енергетичну його цінність.

6. Імпортозалежність країни за окремим продуктом. Найбільш вразливими позиціями щодо імпортозалежності є позиції «риба та рибопродукти», «олія рослинна всіх видів», «плоди, ягоди та виноград»; частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становить 64,6%, 39,8% та 38,1% за 30-відсоткового граничного значення показника цього індикатора.

7. Низький рівень запровадження міжнародних стандартів систем якості та безпеки продуктів харчування. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, з 297 стандартів системи Кодексу Аліментаріус гармонізовано та знаходяться на стадії затвердження 30 стандартів. Крім того, до міжнародних та європейських норм гармонізовано: стандартів ISO – близько 60%, а стандартів EN – більше 50%.

8. Відсутність незалежних сертифікованих центрів оцінки якості та безпечності продуктів харчування. Відсутність в Україні можливостей для аналізу та маркування продукції відповідним знаком якості сприяє заповненню продовольчих ринків шкідливими й небезпечними для здоров'я й життя людей продовольчими товарами.

9. Торгівля неякісними та небезпечними для здоров'я і життя людей продовольчими товарами основної групи продовольства. Статистики щодо випадків торгівлі такими товарами в країні немає. Проте кількість правопорушень і злочинів у сфері торгівлі зростає. Це свідчить про збільшення таких товарів на ринку, що завдає суттєвої шкоди здоров'ю людей.

10. Відсутність в Україні правового регулювання вирощування генетично модифікованих рослин із використанням генетично модифікованих мікроорганізмів (ГМО). В умовах відсутності в країні ефективної системи державного та громадського контролю та правового регулювання виробництва й реалізації продовольства, що містить ГМО, призведе до погіршення здоров'я людей, а можливо й до втрати життя. Поки що в Україні, на жаль, цей процес легально не набув поширення. Проте нелегально існує виробництво генетично-модифікованої сої та кукурудзи.

Висновки до другого розділу

Продовольчу систему України необхідно розглядати як цілісний організм у його зв'язках із іншими підсистемами. Функціональна структура цієї системи достатньо складна, оскільки в процесах виробництва, транспортування, торгівлі, обслуговування задіяна величезна кількість різних структур та державних і недержавних інституцій, функціонує і розвивається нормативно-правова база.

Аналіз стану продовольчої системи України доводить, що продовольча система України функціонує у формі АПК та є одним із основних

бюджетоутворювальних секторів української економіки, має резерви для розширення сукупного потенціалу країни, розвитку інших видів діяльності, які постачають засоби виробництва чи споживають продукцію сільського господарства як сировину; її структура є складною, потенціал за усіма видами ресурсів, особливо природними, є до певної міри достатнім для забезпечення країни продовольством. Започатковано виробництво органічної сільськогосподарської продукції, яке має перспективи розвитку, насамперед за рахунок наявності родючих ґрунтів; створюються агропродовольчі кластери, проте сьогодні ініціаторами їх організації є здебільшого дрібні товаровиробники, котрі не мають достатніх можливостей для розвитку процесів кластеризації.

Проаналізовано методичні підходи та методики оцінки рівня продовольчої безпеки країни, окреслено певні недоліки та запропоновано оцінювати стан продовольчої безпеки шляхом визначення:

- 1) коефіцієнта продовольчої безпеки за окремим основним продуктом;
- 2) інтегрального індексу продовольчої безпеки.

Починаючи з 2010 року, коефіцієнти безпеки в таких групах продуктів, як риба та плоди, знаходяться на небезпечному рівні. Такий стан продовольчого забезпечення цих продуктів пояснюється високим рівнем їх імпортозалежності, з одного боку, та низьким рівнем їх виробництва в Україні – з іншого. На критичному рівні продовольчого забезпечення знаходяться такі види продуктів, як м'ясо, молоко та олія.

Аналіз стану продовольчої безпеки за інтегральним індексом дозволяє стверджувати, видно що вона стабільно знаходиться на критичному рівні (за показниками, наближеними до нижньої межі достатнього рівня). Це пояснюється тим, що на ринку продуктів, обсяг яких знаходиться на небезпечному рівні (риба, плоди), вони заміщуються іншими основними продуктами, які є більш доступними за ціною на продовольчому ринку.

Проведено оцінку ефективності підсистеми продовольчої безпеки, від якої значною мірою залежить і рівень продовольчої безпеки держави як

результат її функціонування. Безперечно, на рівень продовольчої безпеки також впливає й процес продовольчого забезпечення, проте це не безпекова діяльність, отже й не є предметом нашого дослідження.

Результати оцінки механізмів системи продовольчої безпеки: інформаційно-оперативного, попереджувально-профілактичного та ліквідаційно-відновлювального вказують на те, що основним обмеженням їх ефективності є правова складова.

У процесі дослідження різних загроз ми доповнили класифікацію загроз за етапами (елементами) процесу забезпечення країни продовольством. Такий підхід дозволяє чіткіше планувати й організовувати протидію тим чи іншим загрозам на конкретному етапі забезпечення країни основними групами продовольства. Але попередньо за зазначеною ознакою необхідно відібрати серед значної кількості факторів ті, які дестабілізують, руйнують процеси забезпечення продовольством та на цій основі кваліфікувати і сприймати їх як загрози продовольчій безпеці. Для цього слід застосовувати відповідні методики діагностики.

Крім загроз у процесі продовольчого забезпечення, існують і загрози безпосередньо продовольчій безпеці. Вони є результатом діяльності підсистеми продовольчого забезпечення і підсистеми продовольчої безпеки та впливу на них різних чинників. Інформацію про них можна отримати на підставі оцінки стану продовольчої безпеки. За результатами такого оцінювання було визначено низку реальних загроз національній продовольчій безпеці України. Їх сутність полягає у тому, що рівень достатності продовольчого забезпечення є нижчим від реальної потреби за певними основними групами продовольства.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях [80, 83, 85, 86, 88, 91, 93, 95].

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Концептуально-методичний підхід до вдосконалення системи національної продовольчої безпеки

У підрозділі 1.1 ми обґрунтували й подали авторське трактування поняття «продовольча безпека», яке має два аспекти. З одного боку, продовольчу безпеку вважають станом забезпеченості країни основними групами продовольства належної якості, що включені у продовольчий кошик, у кількості, не нижчій за граничні норми, офіційно встановлені нормативними документами. Рівень продовольчої безпеки можна виміряти за відповідними індикаторами. З іншого боку, продовольча безпека – це функція (безпекова діяльність) продовольчої системи, спрямована на протидію загрозам та збереження власної цілісності з метою створення умов для реалізації національних безпекових інтересів у продовольчій сфері.

Отже, продовольча безпека, з одного боку, – це стан забезпеченості основними групами продовольства, а з іншого – безпекова діяльність відповідних суб'єктів у продовольчій сфері. Для ефективного забезпечення продовольчої безпеки необхідно вдосконалити існуючу систему шляхом зміни нинішньої концепції організації та функціонування системи продовольчої безпеки України.

У наукових джерелах існує багато трактувань поняття «концепція». На думку М.І. Кондакова, їх можна звести до чотирьох основних положень:

- 1) концепція як спосіб розуміння, пояснення будь-яких явищ, подій;
- 2) концепція як основна ідея будь-якої теорії;
- 3) концепція як загальний задум, головна думка;

4) концепція як система взаємопов'язаних і таких, що впливають один із одного, поглядів на ті чи інші явища або процеси [65, с. 263].

У цьому дослідженні ми дотримуємося позиції В.І. Франчука, який концепцією забезпечення економічної безпеки акціонерних товариств – розуміє взаємопов'язані й такі, що впливають один із одного, загальні погляди на сутність, зміст і основні структурні елементи діяльності з забезпечення економічної безпеки, а також на зв'язки між ними. Концепція розкриває основне бачення змісту економічної безпеки акціонерних товариств та системний характер діяльності суб'єктів безпеки у реальних ситуаціях, спрямованої на її забезпечення, тобто організацію її у вигляді системи. Важливим є розуміння основних характеристик акціонерного товариства, які відображали б і саму логіку забезпечення економічної безпеки. Саме з виокремлення таких характеристик слід розпочинати формування концептуальних засад організації системи економічної безпеки акціонерного товариства [210, 212].

Такий підхід, на нашу думку, вартий того, щоб шляхом його застосування перейти від тлумачення положень щодо забезпечення продовольчої безпеки акціонерного товариства до концептуального рівня організації продовольчої безпеки держави. Відтак концептуальну схему забезпечення продовольчої безпеки України та характеристику кожного елемента подано на рис. 3.1.

Функція розвитку – це конкретні дії, пов'язані з реалізацією інтересів і спрямовані на незворотні та закономірні зміни конкретних матеріальних об'єктів, що ведуть до виникнення їх якісно нових станів або принципово нових об'єктів як цілісних систем, або ж до забезпечення їх стабільного достатнього кількісного чи якісного стану [210, с. 43].

За змістом функція розвитку продовольчої системи передбачає забезпечення країни продовольством згідно з попитом на нього та потребами держави. Вона здійснюється у формі організації:

- 1) власного виробництва й імпорту продовольства;

- 2) логістики у сфері продовольства;
- 3) продовольчого ринку (розподілу та обміну продовольства).

Рис. 3.1. Концептуальна схема забезпечення продовольчої безпеки України*

* Авторська розробка.

Розвиток передбачає кількісні та якісні зміни у тих чи інших напрямках функціонування продовольчої системи. Наприклад, у сфері виробництва – це збільшення кількості продовольчих товарів та підвищення їх якості. Напрями розвитку продовольчої системи залежать від офіційно сформованих національних інтересів. Їх реалізація є одночасно якісним і кількісним показником рівня розвитку продовольчої системи, характерною ознакою яких є тенденція росту, збільшення.

З огляду на продовольчу безпеку забезпечення країни продовольством має здійснюватися насамперед за основними групами продовольства, що входять до складу продовольчого кошика. Цей процес може відбуватися шляхом:

- 1) власного виробництва основних груп продовольства (коли 70% і більше виробляється в країні);

2) імпорту основних груп продовольства (коли 70% і більше імпортується в країну);

3) поєднання власного виробництва й імпорту основних груп продовольства залежно від реальної ситуації на продовольчому ринку в Україні та законодавчого регулювання.

Такий поділ, звичайно, умовний, бо у практичній діяльності надто складно забезпечити всі необхідні групи продуктів лише за рахунок власного виробництва. Це можуть зробити небагато країн. Склалася така практика: якщо країна виробляє 70% і більше необхідних продуктів чи навпаки їх імпортує, то вона сприймається як країна, що забезпечує продовольчу безпеку шляхом власного виробництва чи, навпаки, імпорту.

Формування концептуального бачення забезпечення продовольчої безпеки України зважаючи на виробництво основних груп продовольчих товарів, передбачає аналіз інформації про те, якою є політика інших країн, щодо цих критеріїв.

Країни світу поділяються на три основні групи залежно від політики принципового ставлення до продовольчої безпеки.

Перша група – країни, які орієнтовані на власне виробництво продовольчих товарів та їх експорт: США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Уругвай, Аргентина. Вони мають сприятливі кліматичні умови, великі родючі землі, відповідну інфраструктуру тощо. Їхній потенціал достатній для гарантованого забезпечення продовольством усього світу. США виступає за свободу торгівлі сільськогосподарською продукцією на світовому ринку. Світовий ринок – це ринок експортних товарів, зроблених у кращих умовах найбільш ефективними виробниками й реалізованих за світовими цінами. Світові ціни – ціни, що сформувалися на основі собівартості в кращих умовах виробництва найбільш ефективними виробниками. За останньою згодою Уругвайського раунду, повинна розвиватися вільна торгівля продовольством, субсидії сільському господарству будуть скорочуватися на

36% у цілому протягом 6 років; для країн, що розвиваються, цей процес пролонгований на 10 років, а відсотки знижені до 20.

Друга група – країни, орієнтовані на імпортування: Саудівська Аравія, Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, ОАЕ, які імпортують 70% і більше продовольства. Виробники цих країн працюють у гірших умовах або менш ефективним способом, у них більш висока собівартість, тому їхні ціни не можуть конкурувати зі світовими. Однак уряди цих 6 країн, що входять у Раду співробітництва держав Перської затоки (регіону, позбавленого родючих земель і природного зволоження), прийняли рішення, спрямоване на досягнення в майбутньому більш високого рівня забезпечення продовольством.

Третя група – країни, орієнтовані на поєднання власного виробництва й імпорту основних груп продовольства залежно від реальної ситуації на продовольчому ринку в країні та законодавчого регулювання: Японія, ЄС, Швейцарія [113].

Основним механізмом, який дозволяє їм комбінувати власне виробництво й імпортування продовольства, вони обрали протекціонізм. Зовнішньоторговельні обмеження й субсидування сільського господарства – загальнопоширена практика в цих країнах. Іноді це не ефективно, але відповідає інтересам національної безпеки. Як приклад, можна назвати Швейцарію. З її величезним позитивним платіжним сальдо, гігантськими фінансовими можливостями й обмеженими земельними ресурсами можна було б піти шляхом імпортування продовольства. Однак у цій країні діє закон про продовольчу безпеку, що зобов'язує уряд не допускати рівень імпорту продовольства вище 40% від споживання. Звідси – постійне коректування заходів, пов'язаних з аграрним протекціонізмом.

Таким чином, політика продовольчої безпеки тієї чи іншої країни за критеріями виробництва чи імпорту основних груп продовольчих товарів (або їх поєднання) впливає з власних можливостей та національних інтересів. Для України, яка, з одного боку, для виробництва продовольства

має усі необхідні природні й кліматичні умови, а з іншого – не має достатніх фінансових і матеріальних ресурсів, необхідної інфраструктури, сучасних технологій виробництва тощо, необхідно використовувати політику розумної збалансованості власного виробництва й імпорту продовольчих товарів, з поступовим зменшенням частки імпорту.

Однією з перспективних і сучасних форм організації високотехнологічного й інноваційного виробництва продовольства та збільшення сукупного потенціалу агропромислового комплексу (АПК) є створення аграрних кластерів. Результатом їх діяльності буде не лише виготовлення конкурентоспроможної продукції з високою доданою вартістю, а й створення наукоємних робочих місць, будівництво сучасних інфраструктурних об'єктів виробничого й соціального призначення на сільських територіях [122].

Загалом створення кластерів:

- 1) сприяє впровадженню безпечних технологій для сільськогосподарського землекористування та залучення інвестицій;
- 2) активізує інноваційно-інвестиційний характер сільськогосподарського землекористування, що посилює його конкурентоспроможність на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- 3) покращує бізнес-клімат у господарській діяльності.

Реальне, а не деклароване запровадження в Україні кластерного підходу до організації виробництва основних груп продовольчих товарів – це найефективніший як за часом, так і використанням державних фінансів шлях до забезпечення продовольчої безпеки, а згодом і до конкурентоздатності на світовому ринку продуктів.

Вироблені в Україні чи імпортовані з інших країн продовольчі товари стають предметом логістичної діяльності. Слово «логістика» відоме ще з часів Римської імперії, де службовці, що займалися розподілом продуктів харчування, називалися «логістами» або «логістиками». Логістика (з грец. – облік) може розглядатися як:

1) галузь бізнесу або функція в корпорації, завданням якої є забезпечення переміщення і зберігання продукції та сировини для забезпечення виробництва та продажу;

2) сукупність різноманітних видів діяльності з метою одержання з найменшими витратами необхідної кількості продукції у встановлений час та у встановленому місці, в якому існує конкретна потреба в даній продукції;

3) інтеграція процесу перевезень з виробничою сферою, що охоплює вантажно-розвантажувальні операції, зберігання і транспортування товарів, а також необхідні інформаційні процеси;

4) будь-які процеси, пов'язані з транспортуванням, зберіганням та обробкою будь-яких предметів [100].

Отже, логістична діяльність спрямована на постачання продукції заданої якості в необхідній кількості у зазначений час і місце за мінімальних витрат. Логістика намагається досягнути всі етапи взаємодії ланцюга «постачання–виробництво–розподіл–споживання», інакше кажучи, вона є алгоритмом перетворення ресурсів у постачання готової продукції відповідно до існуючого попиту [106].

У цій роботі логістична діяльність розглядається як видова функція (вид діяльності) функції розвитку продовольчої системи України, сутність якої полягає у транспортуванні, зберіганні та обробці будь-яких ресурсів, товарів та інших предметів, необхідних для задоволення продовольчих потреб країни.

Роль логістичної діяльності в економічній, у тому числі й продовольчій системі, є визначальною. Наприклад, у країнах Західної Європи біля 98% часу виробництва товару, враховуючи доставку сировини і транспортування готової продукції, припадає на проходження його каналами матеріально-технічного забезпечення, і здебільшого на зберігання. Власне на виробництво товарів витрачається лише 2% сумарного часу. Крім того, у західноєвропейських країнах витрати на всі види діяльності з матеріально-технічного забезпечення становлять близько 13% вартості валового

національного продукту. Структура цих витрат така: на транспортування – 41%, на зберігання товарів – 21%, на матеріальні запаси – 23%, на адміністративні витрати – 15%. Пошук шляхів скорочення витрат у цій галузі йде у напрямку вдосконалення управління постачанням, збутом, зберіганням товарів, поліпшення маркетингової діяльності і взаємодії постачальників, споживачів та посередників, зміни технології руху матеріальних потоків тощо [100].

У логістиці продовольчої системи України є багато так званих «вузьких місць»: недостатня кількість технологічно обладнаних технічних засобів транспортування, недостатня кількість сучасних гуртових продовольчих ринків, невпорядкованість торговельних місць на роздрібному ринку домашніх господарств та інші. Внаслідок цього відсоток витрат на всі види логістичної діяльності продовольчої системи у вартості валового національного продукту, у порівнянні з країнами Західної Європи, значно вищий.

Важливою ланкою у ланцюгу забезпечення продовольчої безпеки країни є продовольчий ринок. З огляду на продовольчу безпеку в структурі ринку необхідно виокремити два підвиди ринків:

- 1) ринок основних груп продовольчих товарів;
- 2) ринок, де формується державний продовольчий резерв.

Ринок основних груп продовольчих товарів відіграє визначальну роль у задоволенні первинних потреб людини та забезпеченні продовольчої безпеки країни у звичайних щоденних умовах. Формування переліку основних груп продовольчих товарів у більшості країн закріплено на рівні закону. В Україні цей перелік визначено у двох документах:

1. Методиці визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, що затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. №1379, де передбачено 10 основних груп харчових продуктів: хліб і хлібопродукти; картопля; овочі та баштанні культури; фрукти, ягоди і

виноград; цукор; олія; м'ясо і м'ясопродукти; молоко і молокопродукти; риба і рибопродукти; яйця [107].

2. Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, що затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 №1277, де визначено 8 основних груп харчових продуктів: м'ясо та м'ясні продукти; молоко та молочні продукти; яйця; олія; цукор; картопля; овочі та баштанні культури; зерно [139].

Різниця між цими документами полягає у тому, що у другому цей перелік зменшено на 2 групи, відсутні риба і рибопродукти та фрукти, ягоди й виноград. Проте включено зерно.

Найширший перелік основних груп продовольчих товарів закріплений у проекті закону України «Про продовольчу безпеку України», який був розроблений ще у 2012 році, проте не був прийнятий. До продовольчого кошика включаються такі продовольчі товари: хліб і хлібопродукти, картопля, овочі, баштанні культури, фрукти, ягоди і виноград, цукор, олія, м'ясо і м'ясопродукти, молоко і молокопродукти, риба і рибопродукти, яйця, сіль [134].

Таким чином, в Україні на законодавчому рівні не закріплено мінімального переліку основних груп продовольчих товарів, які обов'язково мають бути присутні фізично на продовольчому ринку й економічно доступними для найвразливіших верств населення. У підсумку в країні немає відповідної безпекової продовольчої політики та конкретної програми забезпечення продовольчої безпеки. Наведені методики визначення рівня продовольчої безпеки дають можливість лише здійснювати моніторинг, у результаті чого отримується відповідна інформація. Вони не є для уряду документом, який зобов'язує забезпечувати продовольчу безпеку за основними групами продовольства, наведеними у цих методиках.

Зважаючи на життєві потреби людини та можливості держави, все ж таки варто брати за основу 12 основних груп продовольчих товарів,

закріплених у зазначеному проекті закону України «Про продовольчу безпеку України» [134]. Водночас із точки зору, продовольчої безпеки слід говорити не лише про групи й види продовольства, а й про їх кількісні показники з граничним значенням. Саме вони є індикаторами продовольчої безпеки, що показують межу наявності продовольства на ринку, нижче якої не можна опускатися, оскільки це створить сприятливі умови для виникнення загроз у державі соціального характеру.

Державний продовольчий резерв є складовою державного матеріального резерву (особливого державного запасу матеріальних цінностей), який підтримує незнижуваний запас продовольства (постійно підтримуваний обсяг його зберігання) та призначений для:

- 1) забезпечення продовольчих потреб України в особливий період;
- 2) надання державної підтримки окремим відповідним галузям народного господарства, підприємствам, установам і організаціям з метою стабілізації економіки у разі тимчасових порушень термінів постачання важливих видів продовольства, виникнення диспропорції між попитом і пропонуванням на внутрішньому ринку та участь у виконанні міждержавних договорів;
- 3) надання гуманітарної продовольчої допомоги [140].

Придбання продовольства з метою їх закладення до державного резерву здійснюється відповідно до вимог та процедур, визначених Законом України «Про публічні закупівлі» [153]. Продовольство, що має встановлені вимоги до забезпечення безпеки життя, здоров'я споживачів і охорони довкілля, повинно мати сертифікат відповідності зазначеним вимогам на весь строк зберігання. Його запаси розміщуються на підприємствах, в установах і організаціях, спеціально призначених для зберігання матеріальних цінностей державного резерву. Частина продовольчих запасів державного резерву може зберігатися на сільськогосподарських, постачальницько-збутових та інших підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності на договірних умовах. Для підприємств, установ і організацій, заснованих

повністю або частково на державній власності, а також для суб'єктів господарської діяльності всіх форм власності, визнаних відповідно до законодавства України монополістами, відповідальне зберігання матеріальних цінностей державного резерву є обов'язковим, якщо це не завдає їм збитків. Вони зобов'язані забезпечити розміщення, зберігання, своєчасне освіження, заміну, а також видачу матеріальних цінностей із державного резерву згідно з зазначеними завданнями власними силами. Перелік таких підприємств, установ і організацій, номенклатура та обсяги накопичення продовольства визначаються мобілізаційними та іншими спеціальними планами. Зведені відомості про номенклатуру і рівні накопичення, про загальні обсяги поставок, видачі, закладення, освіження, розміщення і фактичні запаси державного резерву є державною таємницею, розголошення якої тягне за собою відповідальність у встановленому законом порядку. Державний продовольчий резерв є недоторканим і може використовуватися лише за рішенням Кабінету Міністрів України у таких випадках:

- 1) у зв'язку з їх поновленням і заміною;
- 2) у порядку тимчасового позичання;
- 3) у порядку розбронювання;
- 4) для надання гуманітарної допомоги;
- 5) для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 6) у разі настання особливого періоду [140].

Розвиток продовольчої системи супроводжується тими чи іншими загрозами, які виникають на кожному етапі забезпечення країни основними групами продовольства. У підрозділі 1.3 наведено сутність поняття «загроза продовольчій системі», якою розуміють дестабілізуючу діяльність людини і (або) дію природних факторів, у наслідок яких наносяться збитки продовольчій системі країни та знижують рівень її безпеки.

Із цього визначення чітко можна сформулювати дві основні загальні ознаки загрози:

1) наявність дестабілізуючого впливу, наслідками якого є матеріальні або моральні збитки;

2) наявність джерела загрози (природа і (або) людина).

Знаючи джерело загрози й можливу силу її дестабілізуючого впливу, можна попередити нанесення збитків. Наприклад, наявність сильних морозів за відсутності снігового покриву, як правило, призводить до вимерзання озимини. Втрати від таких системних ситуацій можна суттєво зменшити, застрахувавши врожай від вимерзання. У процесі виробництва продовольства загрози природного походження є об'єктивними та мають значний дестабілізуючий вплив. Не менших збитків завдають продовольчій системі й бездіяльність чи протиправна діяльність людей. Наприклад, фіктивні угоди між міністерством і виробником про постачання зерна. У такій ситуації держава втрачає кошти й не отримує зерна.

Для забезпечення продовольчої безпеки потрібно знати не тільки природу виникнення загроз, а й можливі їх види на кожному етапі забезпечення країни основними групами продовольства та продовольчої безпеки. Реалізуючись, вони дестабілізують діяльність, порушують цілісність технологічних процесів чи систем, завдаючи тих чи інших збитків суб'єктам господарювання, державі, а найголовніше – стають на перешкоді в реалізації первинної потреби людини у їжі та захисті національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення.

Наведені у підрозділі 1.3 класифікації загроз не дозволяють повною мірою здійснювати відповідну безпекову діяльність, спрямовану на попередження, виявлення та ліквідацію загроз продовольчій системі, оскільки вони є загальними. Відтак необхідно потенційні чи реальні загрози класифікувати за напрямками впливу та природою їх виникнення. За результатами аналізу наукових джерел, практики забезпечення продовольчої безпеки та експертної оцінки пропонуємо доповнити відомі загальні класифікації загроз прикладною класифікацією (табл. 3.1).

Класифікація загроз продовольчій системі України*

№ з/п	Ознака класифікації	Види загроз
1	За напрямками впливу: За етапами (елементами) забезпечення країни основними групами продовольства	1) у процесі виробництва продовольства; 2) під час імпорту продовольчих товарів; 3) у процесі логістичної діяльності (транспортування, зберігання та обробки) продовольчої системи; 4) у процесі функціонування ринку (реалізації та придбання) основних груп продовольства; 5) у процесі формування й використання державного продовольчого резерву.
2	За індикаторами продовольчої безпеки (загрози національній продовольчій безпеці)	1) загрози, що знижують рівень середньодобової енергетичної цінності раціону людини; 2) загрози, що знижують рівень достатності запасів зерна у державних продовольчих ресурсах; 3) загрози, що знижують рівень достатності продовольчого забезпечення основними групами; 4) загрози, що знижують рівень фізичної доступності основних груп продовольства; 5) загрози, що знижують рівень продовольчої незалежності за окремим продуктом; 6) загрози, що знижують рівень безпечності харчових продуктів.
3	За природою виникнення загрози	1) природні загрози (повені, морози, землетруси та інші природні катаклізми); 2) суб'єктивні (пов'язані з діяльністю людини).

* Складено автором

Протидіяти загрозам продовольча система країни може лише завдяки функції безпеки. Це конкретні дії, які необхідно виконати, щоб захистити функцію розвитку соціальної системи від потенційних чи реальних внутрішніх і зовнішніх загроз, створити в такий спосіб необхідні умови для її реалізації [210, с. 48].

Ефективність функції безпеки продовольчої системи буде значно вищою, якщо для її організації застосовуватиметься системний підхід, що дозволить об'єднати у єдине ціле всі необхідні механізми для протидії загрозам. Ідеться про механізми збору й аналізу інформації про загрози, їх попередження, ліквідацію та відновлення руйнівних наслідків, про цілісність процесів. Такими механізмами, на думку В. І. Франчука, мають бути:

- 1) інформаційно-оперативні;

- 2) попереджувально-профілактичні;
- 3) ліквідаційно-відновлювальні [212].

Зазначені механізми продовольчої безпеки як функції продовольчої системи України містяться у видових функціях продовольчої безпеки на чотирьох рівнях: держави, органів місцевого самоврядування, підприємства, сім'ї й окремої людини. Їх види, зміст та значення для продовольчої безпеки України розкриваються у підрозділі цієї дисертації, у якому описано систему забезпечення продовольчої безпеки України.

Між функцією розвитку та функцією безпеки існує природний зв'язок, який характеризується як єдиний процес із суперпозицією (накладанням) цих функцій. Проте, виконання цих функцій здійснюється притаманними їм методами та засобами [108, с. 25].

Функція розвитку передбачає конкретні дії, спрямовані на закономірну зміну конкретних матеріальних об'єктів, що призводять до їх якісно нових станів або принципово нових об'єктів як різноманітних цілісних систем. Такі конкретні дії не мають змісту без здійснення в реальному режимі часу інших дій, спрямованих на захист функції розвитку соціально-економічної системи від загроз, як потенційних, так і реальних. Захист функції розвитку здійснюється протягом усього життєвого циклу організації, циклів виробництва продукції, проведення торгових операцій тощо. Кожний цикл «розвиток – безпека» починається за нових граничних умов функції безпеки.

Такий підхід повністю може бути застосований і до взаємозв'язків між зазначеними функціями продовольчої системи України. Основною метою функції розвитку є реалізація національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення, а саме – забезпечення країни продовольством, і в першу чергу – основними групами продовольства, а функції безпеки – їх захист шляхом протидії загрозам.

Взаємозв'язки між функцією розвитку та функцією безпеки створюють умови для формування безпекових властивостей будь-якої соціальної системи у формі самодостатності та стійкості. З одного боку, вони є

результатом безпекової діяльності, а з іншого – перетворюються на певні можливості щодо збереження параметрів її функціонування та стримування руйнування [208]. Ці ж властивості також притаманні й продовольчій системі країни.

Самодостатність соціальної системи – це наявність у розпорядженні суб'єктів управління відповідних ресурсів та уникнення залежності від джерел їх походження, що може становити загрозу, а також їх використання на рівні, необхідному для збереження параметрів життєдіяльності системи [208].

Стійкість соціальної системи – це наявність необхідних умов, елементів та системних зв'язків між ними як мінімум на рівні, достатньому для стримування дії дестабілізуючих факторів [208]. Стійкість економічної системи відображає міць і надійність її елементів, здатність витримувати внутрішні та зовнішні навантаження. Чим стійкіша економічна система, тим більш життєздатною є економіка, а відтак, і оцінка її безпеки буде вищою. Порушення пропорцій і зв'язків між різними компонентами системи призводить до її дестабілізації і є сигналом переходу економіки від безпечного стану до небезпечного [1, с. 412].

Такі трактування сутності безпекових властивостей (самодостатності та стійкості) соціальної системи повністю відображають загальний зміст самодостатності та стійкості продовольчої безпеки як функції продовольчої системи країни. Крім цього, вони можуть використовуватися в якості індикаторів стану продовольчої безпеки та ефективності СПБ.

Індикатори безпеки – це критерії оцінювання з граничними показниками, які сигналізують про зону безпеки й небезпеки [208]. Проте для продовольчої системи зазначені критерії мають власні, притаманні лише їй характеристики та показники. Інакше необхідно сформулювати з критеріїв самодостатності та стійкості відповідні індикатори продовольчої безпеки. При цьому слід зважати на те, що зазначені критерії пов'язані між собою, їх поділ є умовним та методичним. Тому індикатори мають бути

комплексними, простими, об'єктивними й зрозумілими для прийняття рішень у сфері забезпечення продовольчої безпеки країни. Найголовніше – вони повинні відображати відповідь на два основних запитання:

1) чи достатньо в країні основних груп продовольства (відповідно до продовольчого кошика) для споживання на рівні не нижче середньорічної потреби?

2) чи імпортує країна продовольство, яке входить до складу продовольчого кошика?

Відповіді на ці два запитання для будь-якої країни, особливо в сучасних умовах для України, є визначальними. Це пов'язано з тим, що формувати ємність внутрішнього продовольчого ринку з продовольчих товарів, що входять до продовольчого кошика, держава зобов'язана з огляду на офіційно встановлені раціональні норми харчування на одну людину та середньорічну чисельність населення країни. Державна продовольча політика має бути орієнтована на власне виробництво. Україна для цього має всі необхідні природні ресурси та умови, проте нераціонально їх використовує, а також не має в достатній кількості розвиненої інфраструктури. Постає потреба в імпорті деяких зазначених груп продовольства, але його частка не повинна перевищувати 30% від середньорічної потреби. В Україні визначено норму 30% як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному вираженні та ємністю його внутрішнього ринку. Така інформація є необ'єктивною, оскільки на ємність внутрішнього продовольчого ринку суттєво впливає платоспроможність людей. Чим вона нижча, тим менша ємність ринку, а отже, реальні потреби у виробництві чи імпорті продовольства будуть занижені.

Таким чином, на основі аналізу науково-методичних джерел та зазначеного вище можна окреслити основні індикатори продовольчої безпеки:

- 1) рівень середньодобової енергетичної цінності раціону людини;
- 2) достатність запасів зерна у державних продовольчих резервах;

- 3) достатність продовольчого забезпечення;
- 4) фізична доступність основних груп продовольства;
- 5) продовольча незалежність за окремим продуктом;
- 6) безпечність харчових продуктів.

На основі запропонованих індикаторів продовольчої безпеки можна розробляти відповідні методики визначення рівня продовольчої безпеки за кожною групою продовольчих товарів, а також у цілому.

Зазначений взаємозв'язок між функціями розвитку й безпеки продовольчої системи України здійснюється за рахунок механізмів функції управління.

Функція управління – це конкретні дії, які необхідно виконати, щоб інтегрувати в єдиний процес функції розвитку і безпеки, забезпечуючи на цій основі життєдіяльність соціальної системи [208].

Основне призначення функції управління полягає у координації зусиль людей, організацій, державних та недержавних інституцій і створенні всіх необхідних умов для реалізації функцій розвитку й безпеки продовольчої системи.

Взаємозв'язок функцій управління, розвитку і безпеки через національні інтереси і загрози подано на рис. 3.2.

До основних механізмів управління, завдяки яким забезпечуватиметься взаємозв'язок між функціями розвитку й безпеки продовольчої системи України, можна віднести:

1. Концепцію продовольчої безпеки України.
2. Закон України «Про продовольчу безпеку України» або «Про національну безпеку», який би передбачав основні засади продовольчої безпеки.
3. Стратегію розвитку аграрного сектора економіки України на певний період.
4. Державну програму розвитку аграрного сектора економіки на певний період.

5. Інші закони та нормативно-правові документи з питань функціонування, розвитку й безпеки продовольчої системи України.

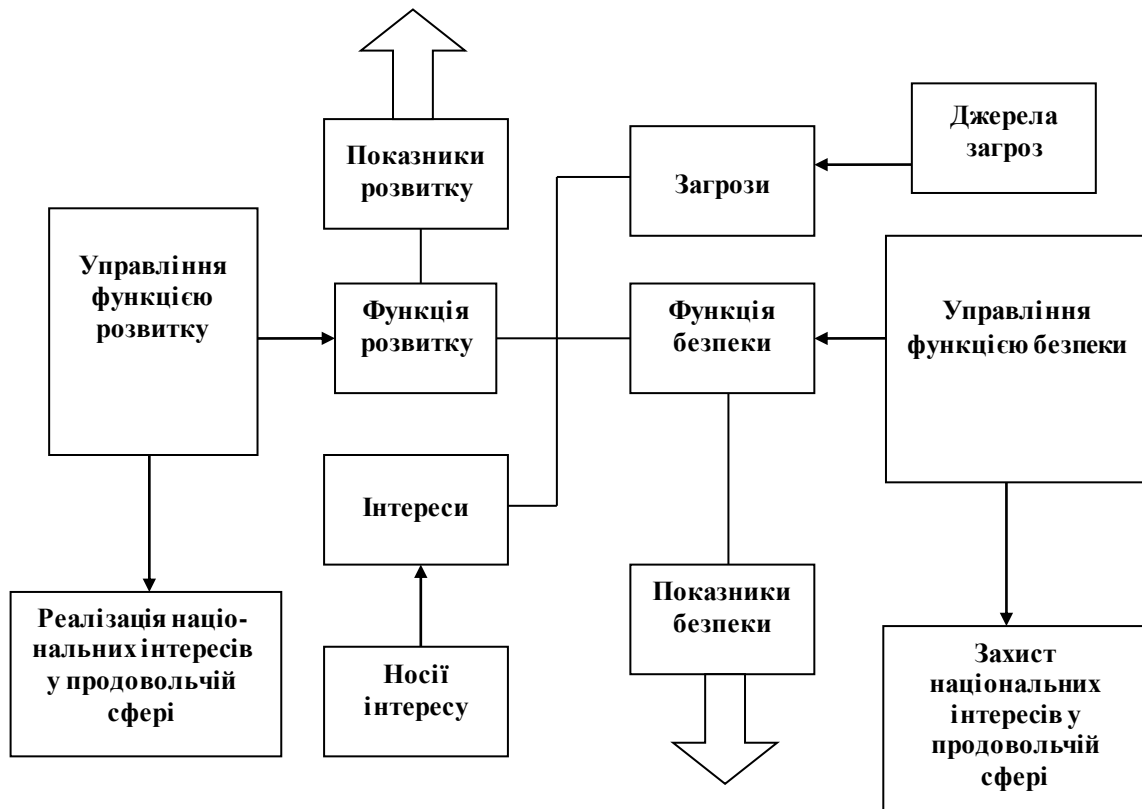

Рис. 3.2. Загальна схема взаємодії функцій управління, розвитку й безпеки продовольчої системи України

Джерело: [108, с. 25].

Зазначені документи, з одного боку, є продуктом державного (публічного) управління, а з іншого – правовими його засадами, яких дотримуватися й виконувати зобов'язані без виключення всі, чия діяльність стосується продовольчого забезпечення країни. Крім цього, необхідно мати на увазі, що базовим правовим документом, на основі якого слід розробляти й приймати закони та підзаконні акти, зазначені та інші, має бути Концепція продовольчої безпеки України. Саме у ній повинен бути закладений системний підхід до право- та нормотворення у сфері продовольчого забезпечення України.

Для експертного оцінювання основних ідей та положень запропонованого концептуально-методичного підходу до організації системи продовольчої безпеки України були розроблені відповідні параметри та

критерії. Експертами були відомі науковці й практики у сфері продовольчої безпеки. Їх відбирали за методикою Кендалла, яка дозволяє встановити рівень узгодженості думок експертів: «оцінки експертів погоджені» або «оцінки експертів непогоджені», використовуючи коефіцієнт конкордації, що розраховується за формулою:

$$W = \frac{12S}{n^2(m^3 - m)}, \text{ де} \quad (3.1)$$

W – коефіцієнт конкордації;

S – сума квадратів відхилень суми рангів кожного об'єкта експертизи від середнього арифметичного рангів;

n – кількість експертів;

m – кількість об'єктів експертизи.

Коефіцієнт конкордації може мати значення в діапазоні від 0 (за відсутності погодженості) до 1 (за повної одностайності оцінок). Граничне значення коефіцієнта конкордації становить не менше 0,5 [3, с. 437].

Результати експертної оцінки подано у таблиці 3.2.

З наведеного випливає, що основний зміст концептуально-методичного підходу до формування та функціонування системи продовольчої безпеки України зводиться до наступного:

1. Зміст поняття «продовольча безпека України» повинен охоплювати чотири пов'язанні складові:

1.1) наявність у нормативно-правових документах переліку основних груп продовольства, які входять до складу продовольчого кошика, та їх фізична доступність на продовольчому ринку в кількості не нижче встановлених граничних значень на основі раціональних норм споживання (ця норма має бути включена у Закон України «Про національну безпеку» або передбачена у окремому, законі «Про продовольчу безпеку України»);

1.2) наявність державного продовольчого резерву в країні та його сформованість згідно з діючим законодавством;

1.3) забезпечення якості та безпечності харчових продуктів;

**Результати експертної оцінки
основних положень концептуально-методичного підходу до
організації системи продовольчої безпеки України***

№	Параметри оцінювання	Критерії оцінки		
		Так (%)	Важко оцінити (%)	Ні (%)
А	Чи згодні Ви з тим, що продовольча безпека України передбачає такий стан забезпеченості на продовольчому ринку основних груп продовольства, які входять до складу продовольчого кошика, який не є нижчим встановлених граничних норм споживання?	100	0	0
Б	Чи згодні Ви з тим, що складовою продовольчої безпеки України є державний продовольчий резерв, формування якого повинно здійснюватися згідно з діючим законодавством?	100	0	0
В	Чи згодні Ви з тим, що забезпечення продовольчої безпеки є однією з основних функцій продовольчої системи України?	86	14	0
Г	Чи згодні Ви з тим, що забезпечення продовольчої безпеки має бути організовано у формі системи продовольчої безпеки України?	87	13	0
Д	Чи згодні Ви з тим, що система продовольчої безпеки України повинна містити інформаційно-оперативні, попереджувально-профілактичні та ліквідаційно-відновлювальні механізми функціонування?	97	3	0
Е	Чи згодні Ви з тим, що систему продовольчої безпеки України необхідно розглядати як форму взаємодії відповідних суб'єктів безпеки (державних і недержавних інституцій, які забезпечують власною діяльністю чи ресурсами продовольчу безпеку) на макро- та мікрорівнях?	88	12	0
Є	Чи згодні Ви з тим, що стан продовольчої безпеки України доцільно визначати за такими комплексними критеріями: 1) рівень середньодобової енергетичної цінності раціону людини; 2) достатність продовольчого забезпечення за кожною основною групою товарів на продовольчому ринку; 3) достатність запасів зерна у державних резервах; 4) фізична доступність основних груп продовольства; 5) продовольча незалежність за окремим продуктом; 6) безпечність харчових продуктів.	88	12	0

* Складено автором

1.4) протидія загрозам у процесі продовольчого забезпечення країни.
Перші дві складові відображають наявність сформованості у продовольчій

системі необхідних безпекових властивостей: самодостатності й стійкості та граничну межу, нижче якої неможна опускатися, забезпечуючи продовольством країну. Третя та четверта складові – це безпекова діяльність різних суб'єктів продовольчої безпеки, що супроводжує весь процес забезпечення продовольством країни.

2. Безпекова діяльність суб'єктів продовольчої безпеки є сутністю функції продовольчої безпеки. Її ефективність і результативність буде значно вищою, якщо вона буде здійснюватися системно.

3. Система продовольчої безпеки (СПБ) країни має бути органічною складовою продовольчої системи України, якій властива низка базових характеристик. Їх необхідно знати та враховувати в процесі формування, удосконалення та функціонування СПБ. Інакше вона буде відірвана від загального «живого організму», внаслідок чого буде орієнтована сама на себе. Такі помилки часто спостерігаються, наприклад, під час створення систем економічної безпеки на підприємствах.

4. СПБ повинна містити відповідні механізми функціонування, які б передбачали всі необхідні види діяльності, методи, засоби протидії загрозам продовольчій системі України, в першу чергу тим, що визначені в Законі України «Про основи національної безпеки України» та якими могли б користуватися суб'єкти продовольчої безпеки як на мікро- так і на макрорівні.

5. СПБ України необхідно сприймати не як організаційно оформлену інституцію, що має відповідно організаційну структуру та ієрархію управління, а як форму взаємодії відповідних суб'єктів безпеки (державних і недержавних інституцій, які забезпечують власною діяльністю чи ресурсами продовольчу безпеку) на макро- та мікрорівнях, а також відповідне ресурсне забезпечення на засадах системного підходу. Іншими словами, має бути такий набір видів діяльності, який загалом міститиме усі необхідні механізми забезпечення продовольчої безпеки, у тому числі й нормативно-правове, інформаційне, організаційне, технологічне, кадрове тощо. Основним інструментами формування СПБ повинні бути: політика забезпечення продовольчої безпеки та

стратегія забезпечення продовольчої безпеки України, відображені в основних документах, розроблених Мінагрополітики та продовольства, як це й передбачено у Положенні про міністерство.

б. У функціонуванні будь-яких систем, у тому числі й СПБ України, трапляються так звані «вузькі місця», тобто ті чи інші види діяльності, ресурси тощо, які знижують її ефективність. Певною мірою це об'єктивний процес, оскільки внутрішнє й зовнішнє середовище СПБ є змінним, його вплив активним та у більшості випадків негативним. Для усунення цих проблемних ситуацій варто провести діагностику та аналіз діяльності СПБ, на підставі яких вони й визначаються. Крім цього, для ефективної протидії загрозам СПБ повинна мати відповідні критерії оцінювання, які б відображали самодостатність та стійкість продовольчої системи України.

3.2. Моделювання системи забезпечення продовольчої безпеки України

У підрозділі 3.1 концептуально визначено, що система продовольчої безпеки (СПБ) країни має бути органічною складовою продовольчої системи України, повинна містити відповідні механізми функціонування, які б передбачали всі необхідні види діяльності, методи та засоби протидії загрозам. Її необхідно сприймати не як організаційно оформлену інституцію, що має відповідно організаційну структуру та ієрархію управління, а як форму взаємодії відповідних суб'єктів безпеки (державних і недержавних інституцій, які забезпечують власною діяльністю чи ресурсами продовольчу безпеку) на макро- та мікрорівнях, а також відповідне ресурсне забезпечення на засадах системного підходу.

Крім того, формуючи модель системи продовольчої безпеки, необхідно зважати на те, що вона є самостійною, відособленою від аналогічних систем

держави. Але її відособленість відносна, тому що вона взаємопов'язана з іншими системами безпеки країни та є складовою економічної безпеки України. Також варто враховувати й те, що забезпечення продовольством у країні здійснюється на чотирьох рівнях: країни, регіону, підприємства, особи. Відтак і система продовольчої безпеки має будуватися аналогічно.

Отже, особливістю системи продовольчої безпеки є те, що її функціонування характеризується численними зв'язками та взаємодіями між суб'єктами продовольчої безпеки. Саме від ефективності цієї взаємодії й залежить її результативність. Щоб їх дослідити та сформулювати ефективно діючу систему, необхідно застосовувати моделювання. Моделювання – це дослідження об'єктів пізнання на їх моделях [215, с. 75]. Своєю чергою, дослідження і пізнання тих чи інших явищ – це насамперед розумова діяльність, яка здійснюється у формі моделей під контролем людської свідомості [212, с. 260].

У науці моделлю вважають відображення будь-яким способом процесів, які відбуваються в реальному об'єкті [61, с. 10], або зразок, макет конструкції чого-небудь, відтворений у зменшеному або збільшеному вигляді [212, с. 260]. Тому щоб сформулювати на практиці системно-функціональні зв'язки між суб'єктами продовольчої безпеки, спочатку їх необхідно сконструювати у формі моделі. Таким чином, модель системи продовольчої безпеки України, на нашу думку, – це зразок системи продовольчої безпеки України у зменшеному вигляді, що відображає основні її елементи та взаємозв'язки між ними, які забезпечують безпекові процеси.

Серед науковців фактично немає єдиного підходу до створення моделей будь-яких систем, зокрема й системи продовольчої безпеки країни. Теоретики та практики пропонують власний набір структурних елементів, які суттєво різняться між собою. У цьому дослідженні ми виходимо з того, що функціональна структура системи продовольчої безпеки країни має бути логічною та передбачати основні її системні елементи. На підставі дослідження у попередніх розділах стосовно можливих елементів системи

продовольчої безпеки країни за основу взято підхід, викладений у роботі В.І. Франчука [212]. Це дозволило запозичити саму структуру моделі та сформулювати характеристику кожного елемента системи відповідно до змісту забезпечення продовольчої безпеки країни. Теоретична модель системи продовольчої безпеки країни подана на рис. 3.3.

Вона охоплює такі обов'язкові блоки та елементи:

1. Цілі та завдання системи безпеки.
2. Суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки.
3. Об'єкти продовольчої безпеки
4. Механізми забезпечення безпеки (принципи, функції, методи, сили і засоби).
5. Режим функціонування системи економічної безпеки (повсякденний, підвищеної готовності, у надзвичайних ситуаціях).

Крім власного наукового бачення структурних елементів теоретичної моделі системи продовольчої безпеки країни та їх характеристики, нами було організовано й проведено експертне оцінювання зазначеної моделі. Експертами виступили відомі вітчизняні фахівці у сфері продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки. Відбір експертів здійснювався за методикою Кендалла [3, с. 437].

Для проведення оцінювання експертам було запропоновано експертний лист, де викладено основні компоненти та елементи системи забезпечення продовольчої безпеки країни як параметри оцінки та варіанти відповідей (Додаток Д). Експертне оцінювання посилило наукове обґрунтування розробленої моделі.

Для ґрунтового розуміння сутності й механізмів функціонування системи продовольчої безпеки країни у цілому та кожного її елемента зокрема нижче викладено їх характеристику.

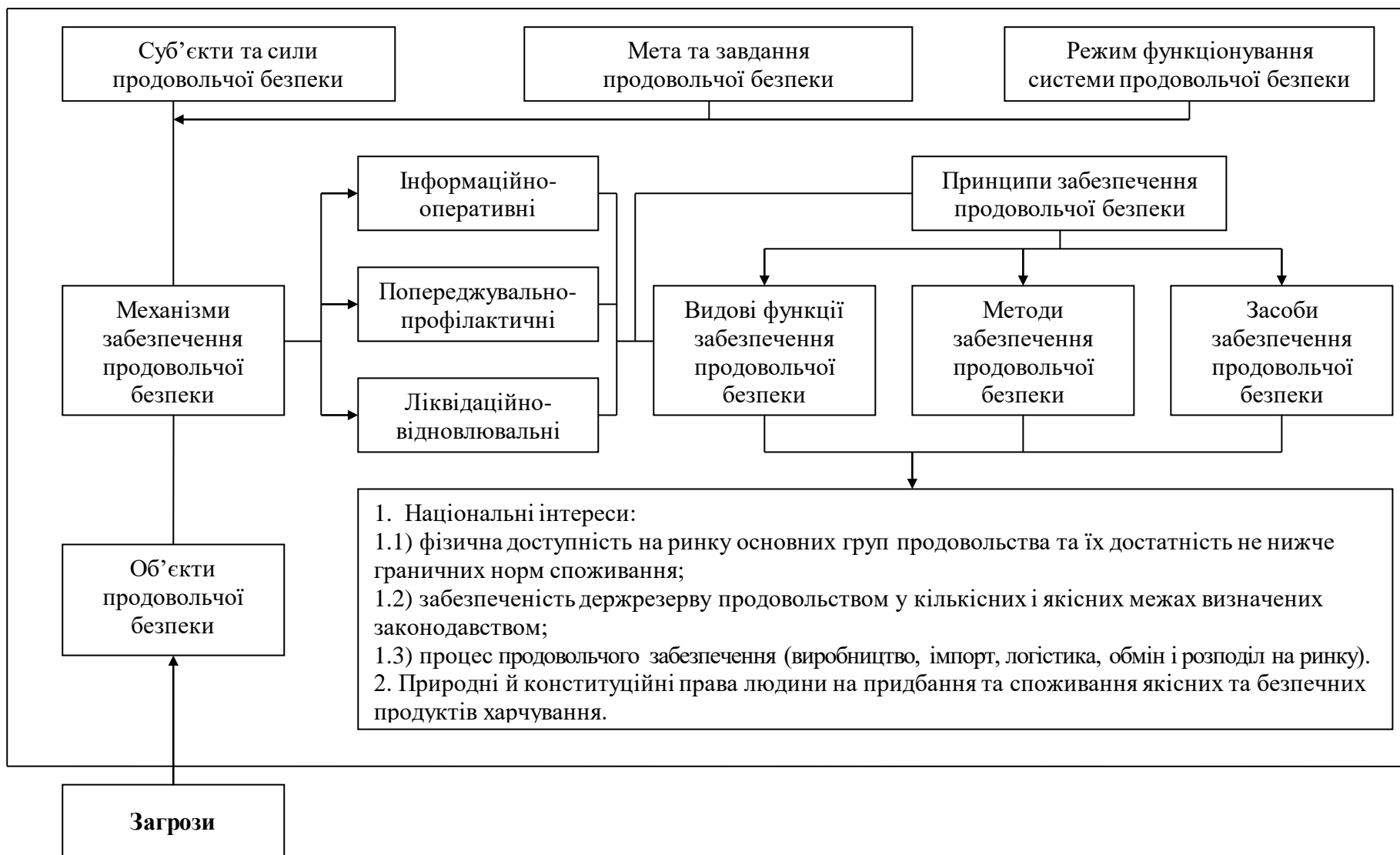

Рис. 3.3. Теоретична модель системи продовольчої безпеки України»

* Авторська розробка.

Основна мета системи продовольчої безпеки країни. Будь-яка діяльність, зокрема й забезпечення продовольчої безпеки, потребує визначення чіткого вектора руху, особливо якщо до неї залучено численні структури. У такій ситуації необхідні координація та узгодженість дій. Основним умовним компасом у такому разі може бути чітко сформульована основна мета діяльності, якою будуть керуватися всі суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки країни. Загальною метою системи продовольчої безпеки країни має бути: виключення або зведення до мінімуму можливих втрат (шкоди) та сприяння у такий спосіб захистові природних і конституційних прав людини на придбання і споживання безпечних та якісних продуктів харчування, а також реалізація національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення. Втрати (шкоду) варто розглядати в широкому значенні: від злочинів (крадіжки), відсутності врожаю тощо до бездіяльності суб'єкта продовольчої безпеки (не розроблено й не прийнято відповідного нормативно-правового документа, через відсутність якого було завдано шкоди). Тому кожен суб'єкт як продовольчого забезпечення, так і забезпечення продовольчої безпеки зобов'язаний цією метою керуватися і не допускати втрат. У підсумку в такий спосіб разом із забезпеченням продовольства (виробництво, імпорт, логістика, розподіл через ринок) будуть створюватися умови для реалізації національних інтересів у продовольчій сфері. Насамперед це стосується забезпечення продовольчої безпеки.

Основні завдання системи продовольчої безпеки країни. Для досягнення зазначеної мети відповідні суб'єкти та сили забезпечення продовольчої безпеки мають виконувати основні завдання, а саме:

- 1) визначення у нормативно-правових документах переліку основних груп продовольства, які входять до складу продовольчого кошика, та протидії загрозам їх фізичної доступності на продовольчому ринку (не нижче встановлених граничних значень на основі раціональних норм споживання);

- 2) створення державного продовольчого резерву та протидія загрозам його формуванню у межах, визначених законодавством України;

- 3) забезпечення якості та безпечності харчових продуктів;
- 4) протидія (визначення, попередження, виявлення та ліквідація) загроз продовольчому забезпеченню, а у випадку їх реалізації – послаблення негативних наслідків від втрат, їх відшкодування та/або відновлення процесів забезпечення продовольства чи цілісності об'єкта безпеки.

Виконання саме цих основних завдань відповідними суб'єктами та силами й становить зміст забезпечення продовольчої безпеки країни. Саме ці завдання чітко розмежують поняття «забезпечення продовольчої безпеки» та «забезпечення продовольством». Останнє відображає зміст функції розвитку продовольчої системи країни й пов'язане з виробництвом, імпортом, логістикою та розподілом продовольства через ринок з огляду на попит тих чи інших груп і видів продовольчих товарів.

Зазначені завдання забезпечення продовольчої безпеки країни конкретизуються у функціях відповідних суб'єктів та сил.

Механізми системи забезпечення продовольчої безпеки країни. Ефективність системи продовольчої безпеки залежить від її механізмів. Вона, як і будь-яка інша соціальна система, містить три механізми:

- а) інформаційно-оперативні;
- б) попереджувально-профілактичні;
- в) ліквідаційно-відновлювальні [212, с. 165].

На практиці кожний із них реалізується через низку видових функцій безпеки (видів безпекової діяльності), які охоплюють відповідні методи і засоби. Логіка послідовності цього процесу технологічно виглядає так: конкретний механізм безпекової діяльності реалізується через видові функції безпеки, кожна з яких, своєю чергою, виконується шляхом застосування певних методів і засобів. Механізми безпеки формуються на виконання завдань і досягнення цілей безпеки. Кожен із суб'єктів і сил безпеки застосовує лише властиві йому механізми із забезпечення безпеки [212, с. 165].

Наприклад, для реалізації інформаційно-оперативного механізму безпекової діяльності з метою отримання інформації про стан продовольчої безпеки можна здійснювати моніторинг показників продовольчої безпеки з використанням методу збору й аналізу інформації. Для цього обов'язково потрібні відповідні статистичні звіти та інші аналітичні матеріали у які засоби збору такої інформації. Водночас необхідно дотримуватися основних безпекових принципів: своєчасності, правомірності та поєднання гласності й конфіденційності.

Інформаційно-оперативними механізмами безпекової діяльності вважають сукупність відповідних видів діяльності, методів та засобів, пов'язаних зі збором і аналізом інформації про загрози та документуванням протиправних дій у часі та просторі [212, с. 165].

Використання інформаційно-оперативних механізмів дозволить вчасно документувати протиправні дії, здійснювати моніторинг ринку сільськогосподарської продукції тощо, зокрема й оперативний, в результаті чого отримувати або передавати відповідним суб'єктам забезпечення продовольчої безпеки, керівникам, структурам чи виконавцям безпекових заходів інформацію про потенційні чи реальні загрози, які мали чи мають місце в процесі (на кожному етапі, елементі) забезпечення країни продовольством. Наприклад, інформація про загрози загального характеру може стосуватися: низького рівня споживання населенням харчових продуктів; критичної фізичної доступності основних груп харчових продуктів; нестійкості продовольчого ринку; високого ступеня залежності продовольчого ринку від імпорту; небезпечності й низької якості харчових продуктів; низького рівня розвитку аграрного сектора; зниження до критичного рівня природно-ресурсного потенціалу та ефективності його використання; нестабільності конкурентних позицій вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках; низьких темпів техніко-технологічного оновлення виробництва; збільшення виробничих витрат внаслідок зростання рівня зношеності техніки; переважання

використання застарілих технологій; збільшення вартості невідновлюваних природних ресурсів у структурі собівартості виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції; втрат продукції внаслідок недосконалої системи логістики, зберігання та інфраструктури аграрного ринку в цілому; незавершеності земельної реформи та інші.

Крім цього, завдяки зазначеним механізмам можна отримувати інформацію на рівні підприємств агропромислового комплексу про такі загрози:

- а) виведення з ладу засобів для виробництва продовольчих товарів;
- б) порушення технології виробництва продовольчих товарів;
- в) підготовку аварій, пожеж, учинення інших надзвичайних дій;
- г) підготовку крадіжки, псування продукції тощо;
- д) можливий зрив постачання продовольства до державного продовольчого резерву тощо.

Завдяки цьому механізму забезпечуються оперативні й зворотні зв'язки між суб'єктами та силами забезпечення продовольчої безпеки.

Окрім механізмів, які дозволяють отримувати інформацію про загрози, потрібні механізми, які дозволяють їх попереджувати. Попереджувально-профілактичні механізми безпекової діяльності – це сукупність певних видів діяльності, методів та засобів, пов'язаних з розробкою та дотриманням законів, підзаконних актів з питань безпеки, а також нормативів безпеки та інших управлінських рішень, починаючи з режиму і закінчуючи регламентацією поведінки працівників підприємства [212, с. 166–167].

Попереджувально-профілактичні механізми дозволяють розробляти нормативно-правове забезпечення та формувати умови, які б попереджували потенційні чи реальні втрати у процесі забезпечення країни продовольством, особливо щодо основних груп продовольчих товарів, які входять до продовольчого кошика, а також державного продовольчого резерву.

Результатом реалізації попереджувально-профілактичних механізмів є нормативно-правові документи, а також умови й можливості для

попередження і профілактики потенційних чи реальних загроз. Наприклад, такими можуть бути:

1) Закони України: «Про основи національної безпеки України», «Про прожитковий мінімум», «Про державний матеріальний резерв», «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту», «Про безпечність та якість харчових продуктів», «Про дитяче харчування», «Про стандартизацію», «Про підтвердження відповідності», «Про захист прав споживачів», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»;

2) нормативні акти міністерств: правила техніки безпеки на виробництві молочних продуктів; технологічні вимоги захисту від підробок олії; план дій на випадок надзвичайних подій на молокопереробному підприємстві; регламентація у контрактах на постачання продовольчих товарів питань відповідальності постачальника за порушення умов договору; нормативно-правові документи з питань охорони матеріальних цінностей та виробничих об'єктів; екологічні вимоги до процесу виробництва та продукту тощо.

Із різних причин та обставин загрози все ж таки дестабілізують процеси забезпечення продовольством, особливо продовольчої безпеки країни. Для їх ліквідації або відновлення робочих процесів система продовольчої безпеки потребує реалізації ліквідаційно-відновлювальних механізмів.

Ліквідаційно-відновлювальними механізмами безпекової діяльності вважають сукупність видів безпекової діяльності та відповідних методів і засобів, пов'язаних із ліквідацією (припиненням) загроз на будь-якій стадії реалізації конфіденційними методами та методами роботи у надзвичайних ситуаціях, а також їх наслідків та/чи відновленням якісних чи кількісних показників, зв'язків, цілісності об'єкта, діяльності тощо [212, с. 170].

Використання суб'єктами продовольчої безпеки ліквідаційно-відновлювальних механізмів створює відповідні умови та можливості для

ліквідації (припинення) загроз та відновлення процесів, цілісності системи тощо після нанесення шкоди. Такі умови й можливості, окрім законів України, які регулюють питання забезпечення продовольчої безпеки, можуть передбачатися, наприклад, у Стратегії розвитку агропромислового комплексу країни, державних цільових продовольчих програмах та інших подібних нормативних документах.

Прикладом застосування системою продовольчої безпеки ліквідаційно-відновлювальних механізмів щодо ліквідації загроз та відновлення робочого стану, процесів тощо можуть бути: припинення поставок (закладення) до державного резерву продовольства, не придатного для тривалого зберігання або такого, що не відповідає умовам контракту (договору) щодо їх якості та асортименту; виявлення та ліквідація випадків оформлення безтоварних операцій із закладення продовольства до державного резерву; виявлення та ліквідація випадків несвоєчасного повернення до державного резерву позичених продовольчих товарів; виявлення та ліквідація випадків незабезпечення збереження продовольства державного резерву, в тому числі самовільне відчуження; виявлення та ліквідація прострочення постачальником поставки, недопоставки (неповного закладення) продовольства до державного резерву; припинення порушення правил і умов зберігання, несвоєчасної заміни продовольства в державного резерві; припинення зберігання продовольства, що не відповідає затвердженій номенклатурі, діючим стандартам і технічним умовам; виявлення та ліквідація причин, що призводили до псування продуктів харчування; зменшення надмірних витрат на транспортування та зберігання продовольства; виявлення та ліквідація порушень технологій зберігання та транспортування продовольчих товарів; призупинення випуску бракованої продукції; ліквідація технологічної аварії чи пожежі на виробництві; затримання осіб, що вчиняли крадіжки на виробництві; виявлення і припинення порушення умов договору на постачання продовольчих товарів; страхування врожаю від природних стихій (засухи, заморозків, повені тощо);

отримання у банку кредиту для відновлення посівів унаслідок їх вимерзання та інші.

Основними складовими зазначених механізмів є:

- 1) видові безпекові функції (види безпекової діяльності);
- 2) методи безпекової діяльності;
- 3) засоби безпекової діяльності;
- 4) принципи безпекової діяльності.

Видові функції (види) безпекової діяльності – це будь-які види діяльності, що містять інформаційні, попереджувальні, ліквідаційні та відновлювальні механізми, завдяки яким здійснюється безпекова діяльність (функція безпеки соціальної системи). У практичній діяльності для забезпечення безпеки соціальної системи можуть використовуватися будь-які види діяльності, які дозволяють документувати протиправні дії, отримувати інформацію про загрози чи небезпеки, попереджувати та ліквідувати їх, а у випадку реалізації – відновлювати діяльність чи цілісність процесів або компенсувати завдані збитки [212, с. 175].

У забезпеченні продовольчої безпеки країни беруть участь суб'єкти і сили безпеки на рівні держави та підприємств, діяльність яких стосується цього процесу, виконуючи властиві їм видові функції.

Основними видовими функціями забезпечення продовольчої безпеки країни на рівні держави можуть бути:

- сертифікація – зменшення економічних втрат продовольчою системою шляхом підтвердження якості продовольчих товарів;
- стандартизація – підвищення ступеня відповідності продовольчих товарів їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі та сприянню науково-технічному співробітництву;
- квотування – регулювання обсягів виробництва окремих видів продовольчих товарів, а також регламентації зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з імпортом продовольства, та на цій основі захисту внутрішнього ринку основних груп продовольчих товарів;

– судовий захист – захист національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення, відшкодування збитків та відновлення цілісності об'єктів, процесів, державних прав;

– оперативно-розшукова діяльність – попередження та припинення загроз продовольчому забезпеченню, зокрема й забезпеченню продовольчої безпеки спеціальними методами розшукової діяльності, які мають право застосовувати виключно уповноважені державні органи;

– антикорупційна діяльність – попередження та припинення загроз продовольчому забезпеченню, зокрема й забезпеченню продовольчої безпеки шляхом протидії корупційним злочинам;

– митно-тарифне регулювання – захист національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення, зокрема й забезпечення продовольчої безпеки шляхом вставлення та зміни відповідних норм мита та тарифів на основні групи продовольства;

– моніторинг продовольчої безпеки – виявлення кількісних і якісних змін на ринку основних груп продовольства, забезпеченості державного резерву продовольства та визначення на основі індикаторів рівня продовольчої безпеки країни;

– державний нагляд у сфері забезпечення продовольчої безпеки – виявлення та усунення фактів недотримання законодавства у сфері продовольчої безпеки країни.

З переліком наведених функцій та їх призначенням у забезпеченні продовольчої безпеки погодилися усі експерти (Додаток Д).

До основних видових функцій безпеки на рівні підприємства – суб'єкта забезпечення продовольчої безпеки – належить:

– охоронна діяльність – обмеження доступу до об'єктів (вантажів), захист їх території, споруд (приміщень, виробничих та складських ділянок) та персоналу (фізичних осіб) від протиправних посягань;

– аналітично-пошукова діяльність – виявлення загроз внутрішнього і зовнішнього походження стратегічним підприємствам, а також тенденцій

розвитку ринку, економіки, конкуренції тощо, які можуть стати на перешкоді або створити умови для їх досягнення, використовуючи легальні джерела інформації та методи її збору;

- приватна детективна діяльність – виявлення і встановлення фактів зовнішніх та внутрішніх загроз протиправного характеру, спрямованих на об'єкти безпеки, та запобігання й припинення їх дії законними методами, використовуючи відповідні засоби та організаційно-правові механізми;

- технічний захист інформації з обмеженим доступом – захист інформації з обмеженим доступом з використанням технічних засобів;

- юридичний захист – захист корпоративних інтересів шляхом протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам протиправного характеру;

- страхування – пом'якшення і мінімізація, а також відшкодування збитків, яких зазнало підприємство;

- охорона праці – зменшення збитків підприємства шляхом збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

З переліком наведених функцій та їх призначенням у забезпеченні продовольчої безпеки також погодилися усі експерти (Додаток Д). Ці функції виконуються відповідними суб'єктами продовольчої безпеки на рівні підприємства власними силами або на умовах угод з відповідними структурами.

Реалізація будь-якої зазначеної видової функції забезпечення продовольчої безпеки країни передбачає формування відповідних методів і засобів впливу на ту чи іншу загрозу та умови, у яких вона формується, чи джерело загрози.

Методи безпекової діяльності – це способи реалізації засобів безпеки у рамках виконання відповідних видових функцій безпеки. Іншими словами, безпекові методи переводять засоби безпеки зі статичного стану в динамічний, даючи відповідь на питання, як саме ці засоби реалізовуватимуться на практиці [212, с. 180]. Наприклад, Закон України

«Про продовольчу безпеку України» як засіб регулювання відносин щодо забезпечення продовольчої безпеки країни може бути прийнятий та застосовуватися лише за умови, коли Верховна Рада України як суб'єкт продовольчої безпеки застосує у свої діяльності правовий метод у формі розробки й прийняття зазначеного закону.

Методів безпекової діяльності може бути багато. Проте до безпекових їх можна віднести лише тоді, коли їх використання дозволяє отримати інформацію про загрози й небезпеки, попереджувати виникнення чи реалізацію загроз або припиняти негативну дію загроз чи ліквідувати їх негативні наслідки [212, с. 181]. Наприклад, аналізувати показники забезпеченості основними групами продовольчих товарів можна для того, щоб прийняти рішення щодо покращення якості продуктів та розвитку виробничого процесу або виявлення загроз, пов'язаних з низьким рівнем безпеки продукту та загроз, які можуть дестабілізувати процес виробництва. У першому випадку цей метод може застосовуватися для удосконалення якості товару і його виробництва, у другому – для підвищення рівня безпеки товару та уникнення руйнування виробничого процесу.

Методи, безпекової діяльності можна об'єднати в наступні групи: адміністративно-організаційні, інформаційно-аналітичні, економічні, правові, технічні, соціально-психологічні [212, с. 184].

У процесі забезпечення продовольчої безпеки країни зазначені методи мають власне наповнення, характеристику, залежно від загрози та видової функції забезпечення продовольчої безпеки. Їх призначення, з чим погодилися й експерти, полягає у такому:

1) адміністративно-організаційні – для впорядкування діяльності, пов'язаної з забезпеченням продовольчої безпеки, і перетворення її на логічно структуровану та для створення відповідного організаційного механізму;

2) інформаційно-аналітичні – для збору, обробки й аналізу інформації про загрози чи небезпеки, а також визначення рівня продовольчої безпеки країни;

3) економічні – для припинення дії загроз чи небезпек, у випадку їх реалізації – для ліквідації їх наслідків і відновлення продовольчих втрат;

4) правові – для формування нормативно-правових документів, які регламентують питання продовольчої безпеки країни, юридичного й судового захисту національних, корпоративних та особистих інтересів у сфері забезпечення продовольчої безпеки;

5) технічні – для захисту засобів обчислення інформації, телекомунікаційних мереж та технологій виробництва;

б) соціально-психологічні – для психологічного впливу на потенційних чи конкретних осіб (джерела) з метою отримання інформації про можливі загрози, їх попередження чи припинення.

Від вибору методів забезпечення продовольчої безпеки залежить і формування або використання відповідних засобів.

Засоби забезпечення безпеки – це можливості та інструменти матеріального і нематеріального характеру, за допомогою яких здійснюється безпекова діяльність. У підсумку вони впливають на самодостатність та стійкість соціальної системи. Засобів безпеки, що можуть використовуватися суб'єктами і силами безпеки, існує безліч. Їх можна виокремити в певні групи, основними з яких є: технічні, технологічні, економічні, правові, інформаційні, фізичні, організаційно-управлінські, службові тварини [212, с. 186].

Основне призначення зазначених засобів у забезпеченні продовольчої безпеки, з чим погодилися й експерти, полягає у такому:

1) технічні засоби – для використання технічних можливостей чи властивостей для протидії загрозам продовольчої безпеки;

2) технологічні засоби – для унеможливлення копіювання чи підробки продовольчих товарів;

3) економічні засоби – для усунення перешкод у забезпеченні конкурентоспроможності продовольчої системи та формування мотивації в агентурних джерел для отримання інформації про загрози продовольчій безпеці країни;

4) правові засоби – для формування правових механізмів забезпечення продовольчої безпеки країни у вигляді законів та нормативно-правових документів;

5) інформаційні засоби – для використання як джерела інформації про загрози та як засобу комунікаційного зв'язку для забезпечення продовольчої безпеки країни;

6) фізичні засоби – для фізичної охорони об'єктів, а також у разі застосування фізичної сили під час затримання правопорушників;

7) організаційно-управлінські засоби – для формування відповідних структур, процедур, режимів, що обмежують або виключають можливість завдання шкоди продовольчій системі країни;

8) службові тварини – для фізичної охорони об'єктів продовольчої безпеки та пошуку певних предметів й осіб.

Ефективність забезпечення продовольчої безпеки значною мірою залежить і від принципів, на яких ґрунтується цей вид діяльності.

Принципи забезпечення безпеки – це базові орієнтири, яких повинні дотримуватися суб'єкти безпеки у безпековій діяльності. Зазначені базові орієнтири створюють механізм «стримань та противаг» у використанні сил і засобів та методів реалізації завдань і досягнення цілей. Іншими словами, вони є своєрідним компасом, за яким слід звіряти рішення. Загальносистемними, тобто такими, що притаманні будь-яким соціальним системам, є такі принципи: правомірності, системності, гнучкості, спеціалізації, поєднання гласності й конфіденційності, централізації управління [212, с. 189].

Крім них, система продовольчої безпеки базується й на спеціальних принципах: продовольчої незалежності держави; достатності і стабільності

запасів продовольства; достатності й фізичної доступності якісних і безпечних харчових продуктів для всіх категорій населення; своєчасності та адекватності заходів щодо протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам; взаємодії суб'єктів і сил забезпечення продовольчої безпеки.

Призначення вказаних принципів функціонування системи продовольчої безпеки країни, з чим погодилися й експерти, зводиться до такого:

1. Принцип правомірності – дозволяє суб'єктам безпеки реалізовувати функцію забезпечення продовольчої безпеки, з огляду на верховенство права, використовуючи правові методи та засоби.

2. Принцип системності – передбачає охоплення всіх необхідних елементів, які в сукупності становитимуть систему забезпечення продовольчої безпеки, дозволятимуть протидіяти загрозам та забезпечувати цілісність процесів і об'єктів безпеки.

3. Принцип гнучкості – орієнтує суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки діяти залежно від характеру і рівня розвитку загрози чи небезпеки.

4. Принцип спеціалізації – передбачає залучення до протидії загрозам підготовлених фахівців у певному виді діяльності чи спеціалізованої структури у сфері безпеки.

5. Принцип поєднання гласності й конфіденційності – передбачає поєднання широкого висвітлення системи забезпечення продовольчої безпеки, яка своєчасно дозволяє виявляти потенційні та реальні загрози, з конфіденційністю окремих безпекових заходів з метою попередження чи ліквідації загрози.

6. Принцип централізації управління – передбачає виокремлення серед суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки відповідального за організацію й виконання політики продовольчої безпеки країни.

7. Принцип своєчасності та адекватності – вимагає від суб'єкта й сил забезпечення продовольчої безпеки діяти оперативно, щоб вчасно ліквідувати загрозу, застосовуючи такі сили і засоби та безпекові заходи, які

були б достатніми, щоб мінімізувати зовнішню продовольчу залежність і витрати. Крім цього, система безпеки продовольчої системи повинна мати механізми і можливості діяти на випередження розвитку загрози чи небезпеки, що дозволить уникнути збитків або звести їх до мінімуму.

8. Принцип взаємодії суб'єктів і сил продовольчої безпеки – спонукає усіх суб'єктів і сили продовольчої безпеки діяти чітко й скоординовано для протидії тим чи іншим загрозам.

9. Принцип продовольчої незалежності держави – передбачає наявність у нормативних документах обґрунтованої норми імпорту продовольства, зважаючи на вітчизняні можливості його виробництва.

10. Принцип достатності і стабільності запасів продовольства – передбачає встановлення граничних норм запасів продовольства, що гарантувало б у разі необхідності поповнення його нестачі на ринку та механізмів його постачання.

11. Принцип достатності й фізичної доступності якісних і безпечних харчових продуктів для всіх категорій населення – передбачає постійну наявність на продовольчому ринку за місцем проживання людини кожної основної групи товарів, в обсязі не нижче граничного рівня.

Режим функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки. Поділ функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки на відповідні режими дозволяє сконцентрувати зусилля та відповідні ресурси суб'єктів безпеки для протидії найнебезпечнішим загрозам, а також зменшити витрати на безпекові заходи. Система безпеки організації залежно від ситуації та її розвитку може функціонувати у трьох режимах:

- 1) повсякденному;
- 2) підвищеної готовності;
- 3) надзвичайного стану [212, с. 192].

Зазначені режими повною мірою притаманні й системі забезпечення продовольчої безпеки країни. Проте мають власне наповнення, яке відрізняється від інших систем безпеки.

Повсякденний режим – це звичайний робочий режим, коли всі суб'єкти системи забезпечення продовольчої безпеки виконують властиві їм безпекові функції, зокрема й розробляють відповідні типові плани дій на випадок реалізації тих чи інших загроз. Цей процес здійснюється на всіх ієрархічних рівнях системи. Залежно від ситуації, що складається, плани дій можуть бути такими:

- вразі загрози великих повеней, здатних знищити посіви;
- на випадок постачання критичного продовольчого імпорту;
- на випадок вимерзання значної площі посівів;
- у разі військової агресії чи інших надзвичайних ситуацій та інші.

Режим підвищеної готовності – це функціонування системи продовольчої безпеки під час виявлення конкретних загроз.

На доповнення до дій у повсякденному режимі здійснюються ще такі:

- уточнюються й удосконалюються типові плани дій з огляду на вид загрози, її інтенсивність і масштабність;
- підвищується готовність сил безпеки, які можуть бути задіяні для припинення дії загрози;
- можливий початок роботи оперативного штабу (кризової групи).

Режим надзвичайного (кризового) стану – це функціонування системи безпеки за наявності реальної дії загроз. У цьому випадку:

- оперативне управління безпековою діяльністю переходить до оперативного штабу (кризової групи), який працює у постійному режимі;
- залучаються відповідні сили безпеки, здатні ліквідувати загрозу та сили підтримки.

Суб'єкти та сили забезпечення продовольчої безпеки країни. У забезпеченні продовольчої безпеки країни визначальна роль належить її суб'єктам. Суб'єкти – це фізичні та юридичні особи, яким офіційно делеговані відповідні функції й повноваження законодавчого та управлінського характеру у сфері продовольчої безпеки країни, тобто які формують її політику та організують виконання шляхом створення

відповідних безпекових механізмів. Основними з них є: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, громадяни України, об'єднання громадян. Сутність визначальної ролі зазначених суб'єктів безпеки, з чим погодилися й експерти, зводиться до такого:

1) Президент України забезпечує продовольчу безпеку країни у межах законодавства України;

2) Верховна Рада України визначає засади державної політики у сфері продовольчої безпеки України, формує законодавчу базу у цій сфері;

3) Кабінет Міністрів України забезпечує проведення державної політики продовольчої безпеки;

4) Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері продовольчої безпеки;

5) міністерства та інші центральні органи виконавчої влади у межах своїх повноважень, передбачених законом, забезпечують виконання завдань у сфері продовольчої безпеки;

6) місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують реалізацію державної політики продовольчої безпеки на відповідній території;

7) підприємства, які беруть участь у забезпеченні країни основними групами продовольства, організують протидію загрозам власній діяльності, спрямованій на продовольче забезпечення, у межах можливостей та повноважень;

8) громадяни України, об'єднання громадян вносять до відповідних органів виконавчої влади пропозиції щодо питань, пов'язаних із фізичною доступністю основних груп продовольчих товарів на регіональному ринку, та

захищають права на придбання якісного й безпечного для споживання продовольства шляхом застосування механізмів захисту прав споживача.

Серед суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки варто виокремити центральні органи виконавчої влади та їх основні функції у сфері забезпечення продовольчої безпеки (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Центральні органи виконавчої влади у сфері формування продовольчої безпеки України

№з/п	Назва центрального органу виконавчої влади	Основні безпекові функції
1	Центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики та продовольства	1) здійснює заходи, спрямовані на захист інтересів вітчизняних виробників продовольства на зовнішньому ринку, їх захист від недобросовісної конкуренції, дискримінаційних умов діяльності, а також на ефективне застосування антидемпінгового законодавства та розвиток внутрішнього продовольчого ринку; 2) забезпечує контроль за використанням та охороною земель усіх категорій незалежно від форми власності, за безпечністю та якістю сільськогосподарської продукції; 3) координує роботу з відновлення продуктивної цінності земель сільськогосподарського призначення, розробляє і сприяє впровадженню ґрунтозахисних технологій та відновленню родючості ґрунтів; 4) здійснює розрахунки прогнозних та фактичних потреб України в основних групах продовольства.
2	Центральний орган виконавчої влади з питань економічного розвитку і торгівлі	1) забезпечує формування державної політики щодо створення, розміщення, зберігання, поповнення та використання запасів продовольчих ресурсів у складі державного матеріального резерву і здійснює контроль за її реалізацією; 2) забезпечує формування державної політики у сфері захисту прав споживачів продовольства та здійснює контроль за її реалізацією; 3) організовує розроблення проектів нормативно-правових актів з питань захисту прав та інтересів споживачів, реклами, стандартизації, метрології, сертифікації, оцінки відповідності, управління якістю харчових продуктів та погоджує їх.
3	Центральний орган виконавчої влади з питань охорони здоров'я	1) забезпечує розроблення раціональних норм споживання харчових продуктів для основних соціальних і демографічних груп населення з урахуванням регіональних традицій і звичок, екологічної ситуації тощо; 2) затверджує параметри безпечності харчових продуктів, їх мінімальні специфікації якості, інші

		санітарні заходи з безпечності та якості харчових продуктів і харчування населення, вимоги санітарного законодавства щодо об'єктів з виробництва та обігу харчових продуктів, допоміжних засобів і матеріалів, що застосовуються в харчовій промисловості.
4	Центральний орган виконавчої влади з питань соціальної політики	1) розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції щодо надання державної адресної соціальної допомоги соціально вразливим верствам населення; 2) проводить координаційно-аналітичну роботу щодо подолання бідності та здійснює моніторинг показників бідності.

Джерело: складено автором за [134].

У забезпеченні продовольчої безпеки країни, окрім суб'єктів, суттєва роль відводиться й силам. Сили безпеки – це фізичні або юридичні особи, які безпосередньо беруть участь у протидії загрозам або відновленні процесів, ліквідації наслідків дії загрози [212, с. 195]. Сил, які беруть участь у забезпеченні продовольчої безпеки, є досить багато. Їх варто поділити на відповідні групи:

1) сили, які протидіють загрозам, що мають ознаки провини та злочину (прокуратура, суд, поліція, Служба безпеки України, антикорупційне бюро, державна інспекція сільського господарства України, інспекція рибного господарства, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів тощо);

2) сили, які беруть участь у відновленні діяльності, відшкодуванні втрат унаслідок дії загрози у сфері продовольчого забезпечення (страхові компанії, банки та інші).

Об'єкти продовольчої безпеки. Діяльність суб'єктів та сил безпеки організується і здійснюється не взагалі, а спрямовується на конкретні об'єкти безпеки. Об'єктом безпеки розуміють все те, що має бути під захистом держави у сфері продовольчого забезпечення, від якого залежить забезпеченість продовольчої безпеки. Такими об'єктами, на нашу думку, мають бути:

1. Національні інтереси у сфері продовольчої безпеки. Вони мають передбачати три взаємопов'язані складові:

а) фізична доступність на ринку продуктів основних груп продовольства, що віднесені до продовольчого кошика, в кількості не меншій за встановлені норми споживання;

б) забезпеченість державного продовольчого резерву у кількісних і якісних межах, визначених законодавством України;

в) процес продовольчого забезпечення (виробництво, імпорт, логістика, обмін і розподіл на ринку: придбання основних груп продовольства для споживання та формування державного продовольчого резерву).

Об'єкти продовольчої безпеки, що зазначені у пунктах а) та б), – це фактична фізична наявність основних груп продовольства на ринку та у державному продовольчому резерві. Національний інтерес полягає у тому, щоб такий мінімальний стан продовольчого забезпечення був завжди, за будь-яких обставин. Його можна досягти, якщо процес продовольчого забезпечення, зазначений у пункті в), буде супроводжуватися безпековими заходами, спрямованими на протидію загрозам, які своєю чергою можуть ставати на перешкоді формуванню продовольчого ринку та державного продовольчого резерву. Відтак суб'єкти та сили забезпечення продовольчої безпеки повинні діяти на захист конкретного об'єкта безпеки.

2. Природні й конституційні права людини на придбання та споживання безпечних і якісних продуктів харчування. Людина та її природні й конституційні права на придбання та споживання безпечних і якісних продуктів харчування у цивілізованій країні є прерогативою та дороговказом у формуванні державної продовольчої політики, зокрема й продовольчої безпеки. Україна прагне бути саме такою країною, тому зобов'язана чітко сформулювати національні інтереси у сфері продовольчого забезпечення, де людина була б у центрі продовольчих та безпекових відносин. Відтак суб'єкти та відповідні сили продовольчої безпеки, розробляючи та реалізуючи державну політику у сфері продовольчої безпеки, зобов'язані, насамперед зважати на зазначені права людини, а також постійно на

системному рівні протидіяти тим чи іншим загрозам, спрямованим на порушення цих прав.

3.3. Науково-методичні рекомендації щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення системи національної продовольчої безпеки

Проведені у розділі 2.2 аналіз та оцінка ефективності системи продовольчої безпеки України показали, що найслабшим місцем у її механізмах є нормативно-правова складова. Крім того, за допомогою експертної оцінки також було встановлено, що першопричиною такої ситуації є відсутність закону, який би визначав основні засади забезпечення продовольчої безпеки України. З огляду на зазначене варто погодитися з І. Крат та В. Усик [75], які у своєму дослідженні прийшли до подібної думки, але у ширшому трактуванні, а саме:

- по-перше, сучасне правове регулювання сфери національної продовольчої безпеки є переважно фрагментарним;
- по-друге, забезпечення продовольчої безпеки слід закріпити на конституційному рівні;
- по-третє, законодавче забезпечення продовольчої безпеки значною мірою здійснюється нормами імперативного характеру;
- по-четверте, єдиним легітимним шляхом ефективного правового врегулювання сфери національної продовольчої безпеки є прийняття окремого закону.

Вбачається, що таким законом повинен стати закон «Про продовольчу безпеку України». Його розробка та дія мають бути чітко юридично й логічно вивірені. Схема логічної взаємодії елементів продовольчої системи під час розробки та дії закону «Про продовольчу безпеку України» подана на рис. 3.4, її змістове наповнення та зводиться до такого:

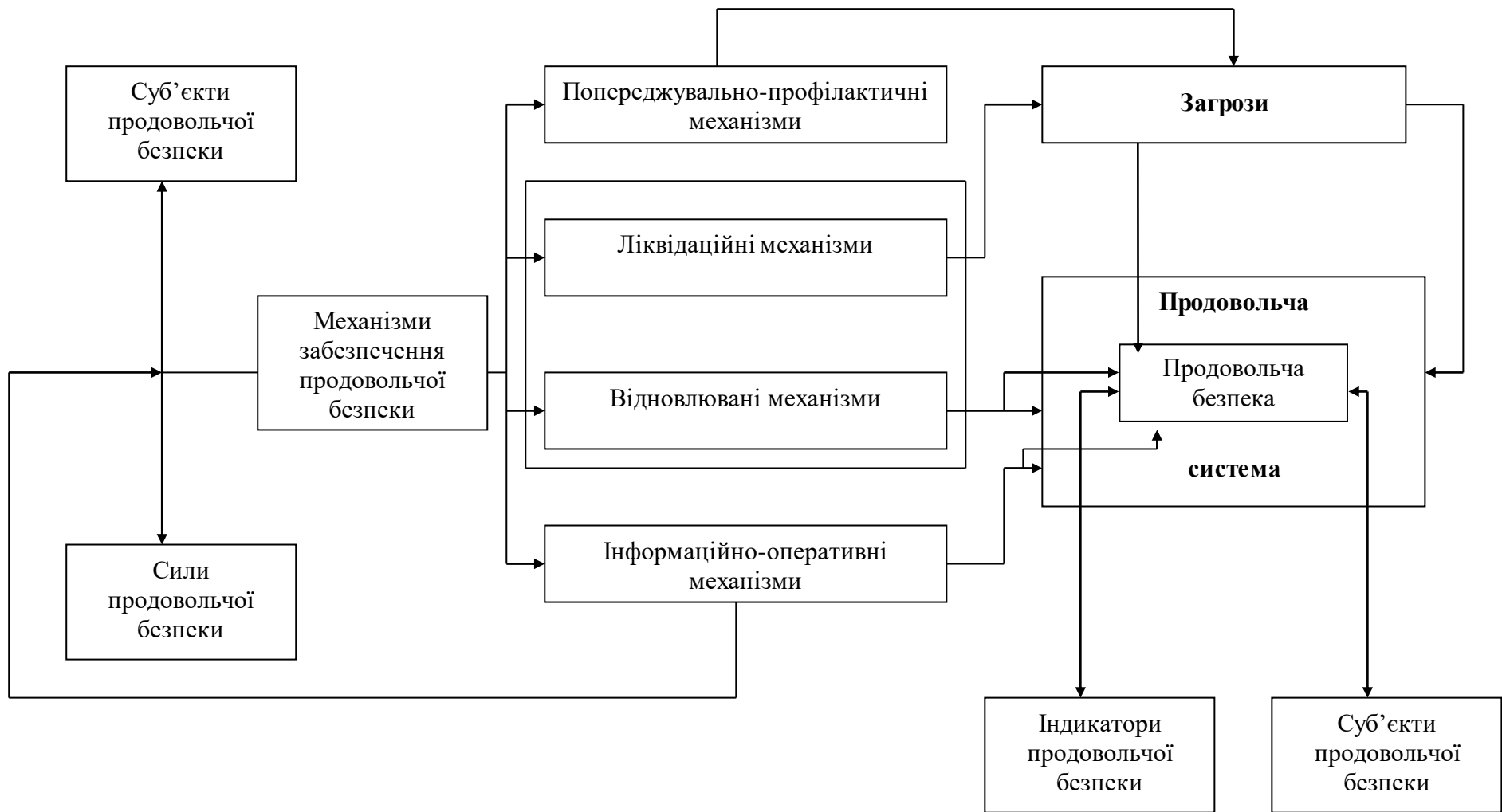

Рис. 3.4. Схема організаційно-технологічної логіки розробки та дії ЗУ «Про продовольчу безпеку України»

* Авторська розробка.

1) сутність закону має впливати з основних вимог конституційних норм з питань безпеки та норм закону України «Про основи національної безпеки України». Поняття «безпека» та «економічна безпека» застосовуються у статтях 3 та 17 Конституції України.

У статті 3 зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У статті 17 передбачено, що найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки [66].

Про продовольчу безпеку як складову економічної безпеки йдеться у статті 7, де критичний стан основних виробничих фондів у агропромисловому комплексі та критичний стан з продовольчим забезпеченням населення віднесено до загроз національним інтересам і національній безпеці України;

2) майбутній закон «Про продовольчу безпеку України» має бути базовим та визначальним для інших законів, які здійснюють правове регулювання продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки. Після його прийняття необхідно привести усі необхідні нормативно-правові акти у відповідність до цього закону. Основні з них подано на рис. 3.5.

На підставі результатів власних досліджень можна запропонувати й обґрунтувати основні норми майбутнього закону. Кожний закон на практиці є ефективним, якщо у ньому чітко й однозначно визначено терміни і сформульовано норми закону. Запропонований нами підхід містить науково-методичні рекомендації щодо формування структури майбутнього проекту закону «Про продовольчу безпеку України», в яких розкрито й обґрунтовано основні його складові, котрі потім набудуть вигляду норм закону, а також щодо організаційно-технологічної логіки його дії (рис. 3.4).

Визначення основних термінів, які могли б вживатися у новому проекті закону «Про продовольчу безпеку України», наведено нижче.

Характеристику розпочнемо з найголовнішого елемента зазначеної структури, на який спрямований вплив загроз та безпекова діяльність суб'єктів і сил продовольчої безпеки.

Продовольча система – складова економічної системи країни, до якої входять певні пов'язані між собою елементи, що відображають забезпечення процесів виробництва, імпорту, розподілу й обміну продовольчої продукції, тобто продовольче забезпечення країни.

Рис. 3.5. Місце закону «Про продовольчу безпеку України» у продовольчому регулюванні продовольчої безпеки країни

Вона функціонує на ринкових засадах попиту й пропозиції щодо тих чи інших видів продовольства. Водночас держава здійснює відповідний регуляторний вплив на продовольчу систему для того, щоб було забезпечено продовольчий мінімум за основними продуктами харчування, тобто щоб систем забезпечувала продовольчу безпеку країни.

Продовольча безпека – стан фізичної забезпеченості країни основними групами продовольства відповідного рівня якості й безпечності та сформованості державного продовольчого резерву в кількості, не меншій за офіційно встановлені граничні норми, а також безпекова діяльність (діяльність із забезпечення продовольчої безпеки) суб'єктів і сил продовольчої безпеки, спрямована на протидію загрозам та створення умов для реалізації національних безпекових інтересів у продовольчій сфері.

Таке трактування зазначеного терміна дозволяє розглядати продовольчу безпеку у двох аспектах. З одного боку, це певний стан забезпеченості основними групами продовольства відповідного рівня якості й безпечності, що включені у продовольчий кошик, їх достатність у державному резерві за умови споживання населенням у кількості не меншій за встановлені граничні норми; цей стан можна кількісно й якісно виміряти, для чого існує відповідна офіційна методика; продовольча безпека – це також результат та основна мета продовольчого забезпечення в країні. З іншого, – це безпекова діяльність у сфері продовольчого забезпечення, або забезпечення продовольчої безпеки, основним змістом якої є закріплення у нормативно-правових актах понять продовольчого кошика, державного продовольчого резерву, визначення їх вмісту, граничних норм наповненості, шляхів контролю за їх формуванням та використанням і протидії загрозам на етапах їх створення, наповнення й використання, а також забезпечення продовольством на усіх етапах (виробництво, імпорт, логістика, обмін).

У визначенні поняття «продовольча безпека» вжито терміни «продовольство» та «основні групи продовольства».

Продовольство – це харчові продукти та продовольча сировина тваринного, рослинного або мінерального походження, що використовується для задоволення потреб людини у харчуванні.

Основні групи продовольства (продовольчий кошик) – набір харчових продуктів в обсягах, що забезпечують раціональні норми харчування, що офіційно встановлені в країні.

До продовольчого кошика сьогодні входять такі продовольчі товари: хліб і хлібопродукти; картопля; овочі та баштанні культури; фрукти, ягоди і виноград; цукор; олія; м'ясо і м'ясопродукти; молоко і молокопродукти; риба і рибопродукти; яйця. У проекті закону «Про продовольчу безпеку України» додатково до зазначених пропонуємо включити сіль.

Визначення окреслених термінів доцільно включити у проект майбутнього закону. Проте перелік основних груп продовольства наводити недоречно, оскільки його формування знаходиться у компетенції уряду. Варто також у статті закону зазначити, що перелік основних груп продовольства (набір продовольчого кошика) визначає Кабінет Міністрів України.

Забезпечення продовольчої безпеки спрямовується на конкретні об'єкти безпеки, тобто на все те, що має бути під захистом держави у сфері продовольчого забезпечення та від чого залежить продовольча безпека.

Об'єктами продовольчої безпеки повинні бути:

1. Національні інтереси у сфері продовольчої безпеки, які вважаються захищеними за умови:

– фізичної доступності на ринку продуктів основних груп продовольства, що входять до продовольчого кошика, та їх достатності не нижче встановлених граничних норм споживання;

– забезпеченості державного продовольчого резерву у кількісних і якісних межах, визначених законодавством України;

– розвиненого процесу продовольчого забезпечення (виробництво, імпорту, логістика, обмін і розподіл на ринку).

2. Природні й конституційні права людини на придбання та споживання безпечних і якісних продуктів харчування.

Така структуризація об'єктів продовольчої безпеки відрізняється від запропонованих у наукових та нормативних джерелах, зокрема й у проекті закону «Про продовольчу безпеку України». Різниця полягає в тому, що визначені в цих джерелах об'єкти – людина, домогосподарство, адміністративно-територіальна одиниця, держава Україна – окреслені надто загально [134], а запропоновані нами об'єкти є конкретними, а це, своєю чергою, дозволяє чітко формувати відповідні безпекові заходи.

Для забезпечення продовольчої безпеки, зокрема й захисту зазначених об'єктів, необхідно володіти відповідною інформацією, яку можна отримати шляхом аналізу реального стану продовольчої безпеки за певними індикаторами продовольчої безпеки.

Індикатори продовольчої безпеки – це критерії оцінювання з граничними значеннями показників, які відображають кількісну та якісну характеристику стану й динаміки фізичної доступності продовольства для всіх соціальних і демографічних груп населення, рівень його достатності й імпортозалежності тощо та сигналізують про зону безпеки, загрози й небезпеки.

Критерії оцінювання продовольчої безпеки – це відносно самостійні якісні характеристики, які відображають стан забезпеченості в країні основними групами продовольства.

Граничне значення показника – це значення, яке є межею, за якою продовольча ситуація в країні (за кожною основною групою продовольства й загалом) вважається небезпечною.

Терміни «індикатори продовольчої безпеки», «критерії оцінювання продовольчої безпеки» та «граничне значення показника» у наукових та нормативних документах трактуються по-різному. Тому в законі повинні

простежуватися чітка логіка, однозначність і підпорядкованість складових цілому. Скажімо, індикатор продовольчої безпеки містить критерій оцінювання та граничне значення показника. Імпортозалежність ринку олії – це критерій оцінювання, показник якого може бути різним, зокрема 40% від внутрішнього споживання. Сам показник з погляду безпеки ні на що не вказує. Ми не знаємо, добре це чи погано, поки не проаналізуємо дестабілізуючий вплив імпортованої олії у такому обсязі на внутрішній ринок та не визначимо його граничне значення, нижче якого ситуація буде небезпечною. У нормативних документах України за цим критерієм граничне значення становить не більше 30% від внутрішнього споживання. Таким чином, критерій оцінювання «імпортозалежність ринку олії», якому не просто встановлено показник, а його граничне значення, а саме – не більше 30% від внутрішнього споживання, стає індикатором. Такий алгоритм оцінки і вказує на цілісність системи.

Оцінку стану продовольчої безпеки варто здійснювати на основі таких індикаторів:

1. Рівень середньодобової енергетичної цінності раціону людини.

Цей індикатор визначається як сума добутоків одиниці маси основних груп продуктів, які входять до продовольчого кошика й споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності. Граничний показник споживання населенням харчових продуктів становить 1375 ккал на добу, а достатній, тобто оптимальний – 2500 ккал на добу.

Граничний показник – 1375 ккал на добу – слід брати до уваги як розрахункову величину для формування продовольчого ринку та державного матеріального резерву країни, обчислюючи мінімальні обсяги продовольства за кожною його основною групою.

2. Достатність запасів зерна у державних продовольчих резервах.

Достатність запасів зерна у державних резервах визначається як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами річної потреби у споживанні

населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно. Гранична норма становить 17 %.

3. Достатність продовольчого забезпечення.

Достатність продовольчого забезпечення передбачає постійну наявність на продовольчому ринку кожної основної групи товарів в обсягах не нижче граничного рівня. Рівень достатності визначається як співвідношення між обсягами продовольства, наявного на ринку, та середньорічною потребою країни за кожною основною групою. Граничний показник для всіх основних груп продовольчих товарів становить 60 %.

Запропоновану граничну норму наявності на ринку основних груп продовольства – не нижче 60% від потреби – можна обґрунтувати так: в основу розрахунку достатності продовольчого забезпечення покладено середньодобову енергетичну цінність раціону людини, яка визначається як сума добутоків одиниці маси окремих видів продуктів, що споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності. Достатній показник становить 2500 ккал на добу, а граничний – 55 % від добового раціону, тобто 1375 ккал на добу. Для розрахунку обсягів продовольчого забезпечення кожною групою продовольства урядом України фактично взято оптимальну, тобто достатню величину – 2500 ккал на добу, а не граничну, яка становить 1375 ккал на добу. Отже, в Україні індикаторами достатності продовольчого забезпечення вважаються не безпекові, тобто граничні показники, а оптимальні, що на 45% збільшує обсяги продовольчого забезпечення.

Аналіз світової практики продовольчого забезпечення показує, що воно має три рівні: оптимальний – 2500–3500 ккал; недостатній – 1500–2500 ккал; критичний менше – 1500 ккал. Держави гарантують, тобто беруть на себе обов'язок і відповідальність, що продовольче забезпечення в країні буде на рівні не нижче 60% від раціонального. Саме під такі показники формуються продовольчі державні резерви та державні можливості й ресурси. Це не означає, що та чи інша держава не

зацікавлена в оптимальному продовольчому забезпеченні. Навпаки, вона прагне до цього, створюючи відповідні ринкові механізми.

Україна започаткувала інтеграційні процеси з європейською та світовою спільнотою, у зв'язку з чим має орієнтуватися на європейські безпекові стандарти у сфері продовольчого забезпечення.

4. Фізична доступність основних груп продовольства.

Цей індикатор передбачає постійну наявність основних груп продовольства за місцем проживання людини (в селі чи місті) та визначається:

1) мережею роздрібної торгівлі у розрахунку: в селі – на 100 осіб; місті – 10000 осіб;

2) кількістю продовольчих ринків у розрахунку на певну кількість осіб на відповідній території (в районі, області);

3) наявністю транспортної доступності окремих територій для гарантованого забезпечення основними видами харчових продуктів.

Визначити конкретне число магазинів роздрібної торгівлі у місті чи селі в цьому науковому дослідженні надто складно, та й не стоїть такого наукового завдання. Під час його встановлення необхідно зважати на те, що держава та місцеві органи влади й управління повинні гарантувати наявність мінімальної кількості магазинів, створюючи для цього відповідні умови й механізми. Для розрахунку їх кількості необхідно брати до уваги пропускну здатність магазину та кількість населення. Тому в процесі підготовки зазначеного закону його розробникам необхідно здійснити такі розрахунки, щоб конкретизувати зазначену норму.

5. Продовольча незалежність за окремим продуктом.

Йдеться про імпорт продовольства (за кожною основною групою продовольства) в обсязі, що не перевищує офіційно встановлений граничний рівень його питомої ваги у внутрішньому споживанні. Незалежність продовольчого ринку визначається окремо за кожною групою основних продуктів як співвідношення обсягу імпорту основного

продукту в натуральному вираженні та його ємністю на внутрішньому ринку. Граничні показники мають становити:

– не більше 15% – для хліба і хлібопродуктів (у перерахунку на борошно); картоплі; цукру; олії рослинної усіх видів; овочів та баштанних культур; солі харчової;

– не більше 30% – для молока і молокопродуктів; м'яса і м'ясопродуктів; риби і рибопродуктів; плодів, ягід та винограду.

Сьогодні для обмеження імпорту продовольства нормативно-правовими актами України передбачена норма 30% для всіх його основних груп. Аналіз стану продовольчої безпеки України показує, що такий підхід видається недоцільним. Обґрунтуємо свою позицію.

По-перше, показники з таких основних груп, як хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно); картопля; цукор; олія рослинна усіх видів; овочі та баштанні культури, демонструють тенденцію стабільності та зростання: одні з них не опускаються нижче 90 %, а деякі перевищують 100%. Тому доцільно таку стабільність закріпити на рівні закону, що буде певною перешкодою для згортання виробництва зазначених продовольчих товарів та створить мотиваційні умови щодо підвищення рівня конкуренції та нарощування їх експортного потенціалу.

По-друге, показники таких основних груп продовольства, як молоко і молокопродукти; м'ясо і м'ясопродукти; риба і рибопродукти; плоди, ягоди та виноград, є нестабільними та низькими. Це свідчить про низьку спроможність продовольчої системи України на сучасному етапі забезпечити їх виробництво власними силами з різних причин. Відтак, варто на період до створення відповідних вітчизняних можливостей виробництва зазначених основних груп продовольства залишити в законі норму 30% їх імпорту від потреби.

6. Безпечність харчових продуктів.

Цей індикатор вказує на відсутність у продовольчому продукті складників, які здатні завдати шкоди здоров'ю людини, та передбачає відповідне маркування й відображення інформації.

Основними показниками безпеки продовольчої сировини і харчових продуктів мають бути:

1) наявність вітчизняних стандартів якості й безпеки з огляду на міжнародні стандарти;

2) наявність механізмів державного й громадського контролю за дотриманням вимог стандартів якості й безпеки продовольчої сировини і харчових продуктів на стадіях вітчизняного виробництва та обігу, а також імпорту.

На перешкоді нормальному продовольчому забезпеченню та забезпеченню продовольчої безпеки стають ті чи інші загрози.

Загрози продовольчій безпеці – це будь-який дестабілізуючий негативний вплив факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, який руйнує, завдає збитків, внаслідок чого знижує рівень продовольчої безпеки.

У розділах 3.1 та 2.3 встановлено, що загрози варто поділяти на:

- 1) загрози продовольчій системі;
- 2) загрози продовольчій безпеці.

У проект закону варто включити обидві групи, оскільки наявність загроз другої групи, як правило, є наслідком неліквідації загроз першої. Проте прямої залежності немає, спричинити виникнення загроз продовольчій безпеці можуть й інші умови та причини.

Основними загрозами продовольчій системі є:

1. Загрози у сфері виробництва:

- значний рівень деградації сільськогосподарських земель;
- використання застарілих агротехнологій (стосовно сівозміни, добрив, обробітку ґрунту, систем захисту рослин та багаторічних насаджень);

- високий рівень зношеності основних засобів;
- непомірна частка енергоресурсів у структурі сільськогосподарського виробництва;

- значні втрати врожайності внаслідок стихійних явищ (в окремих господарствах можуть сягати 50%, а в разі поєднання кількох несприятливих факторів – до 70%);

- відсутність системи контролю якості й безпеки у сфері виробництва продовольчих товарів основних груп продовольства.

2. Загрози у сфері імпорту:

- залежність племінних (генетичних) ресурсів від їх імпорту;
- високий рівень контрабанди основних груп продовольчих товарів;
- невідповідність митно-тарифного регулювання імпорту основних груп продовольчих товарів національним інтересам;

- відсутність системи контролю якості у сфері імпорту продовольчих товарів основних груп продовольства.

3. Загрози у сфері логістики:

- втрати продукції внаслідок низького рівня забезпеченості спеціально обладнаними засобами транспортування відповідних основних груп продовольства;

- втрати продукції внаслідок недосконалості інфраструктури зберігання (холодильники, сховища і т.д.);

- втрати продукції внаслідок порушення технологій зберігання відповідних основних груп продовольства.

4. Загрози у сфері обміну (на ринку):

- а) загрози у сфері формування та використання продовольчого держрезерву:

- прострочення постачальником поставки, недопоставка (неповне закладення) продовольства до державного резерву;

- поставка (закладення) до державного резерву продовольства, не придатного для тривалого зберігання;

- несвоєчасне повернення до державного резерву позичених продовольчих товарів;

- незабезпечення збереження продовольства державного резерву, в тому числі самовільне відчуження;

- порушення правил і умов зберігання, несвоєчасного поновлення та заміни продовольства державного резерву;

б) загрози у сфері торгівлі основними групами продовольчих товарів:

- висока ціна на внутрішньому ринку на більшість продовольчих товарів, що належать до основних груп продовольства;

- низька купівельна спроможність більшості громадян України;

- висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат;

- зниження ємності внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування;

- відсутність системи контролю якості у сфері торгівлі продовольчими товарами, що належать до основних груп продовольства;

- цінові диспропорції на ринках сільськогосподарської та рибної продукції, сировини, продовольства й матеріально-технічних ресурсів.

Основними загрозами продовольчій безпеці є:

- 1) незбалансоване харчування населення за рахунок низької частки споживання м'ясних та рибних продуктів, а також плодів, ягід і винограду;

- 2) збільшення кількості правопорушень у сфері формування, заміни та використання державних продовольчих ресурсів;

- 3) критичний рівень наявності на ринку молока і молокопродуктів; м'яса і м'ясопродуктів; риби і рибопродуктів; плодів, ягід та винограду;

- 4) збої у постачанні на ринок тих чи інших продовольчих товарів, що належать до основних груп продовольства;

- 5) низька транспортна доступність до віддалених регіонів для забезпечення основними групами продовольства;
- 6) імпортозалежність країни за окремим продуктом;
- 7) низький рівень запровадження міжнародних стандартів та систем якості й безпечності продуктів харчування;
- 8) відсутність незалежних сертифікованих центрів оцінки якості та безпечності продуктів харчування для проведення відповідного аналізу та маркування продукції відповідним знаком якості;
- 9) торгівля неякісними та небезпечними для здоров'я і життя людей продовольчими товарами, що належать до основної групи продовольства;
- 10) відсутність заборони у нормативно-правових актах України вирощування генетично модифікованих рослин із використанням генетично модифікованих мікроорганізмів (ГМО).

Для протидії зазначеним та іншим загрозам має здійснюватися безпекова діяльність у сфері продовольчого забезпечення, тобто діяльність із забезпечення продовольчої безпеки. Це практично основний розділ, що міститиме норми майбутнього проекту закону «Про продовольчу безпеку України».

Забезпечення продовольчої безпеки (безпекова діяльність у сфері продовольчого забезпечення) – це розроблення й реалізація інформаційно-оперативних, попереджувально-профілактичних і ліквідаційно-відновлювальних безпекових механізмів, спрямованих на створення державного продовольчого резерву, визначення вмісту продовольчого кошика, а також протидія загрозам, що перешкоджають їх формуванню на всіх етапах продовольчого забезпечення.

У визначенні цього терміна йдеться про те, що забезпечення продовольчої безпеки здійснюється завдяки певним механізмам, які охоплюють кадрову, правову, економічну, організаційну, інформаційну, технологічну та технічну сфери діяльності (складові). Проте лише в тій частині, що стосується формування цих складових і їх використання для

протидії руйнівним процесам. Наведемо приклад формування правової складової у безпекових механізмах: у складі попереджувально-профілактичних механізмів – це закріплення у законодавстві та інших нормативних актах усіх основних норм і правил, яких потрібно дотримуватися у процесі продовольчого забезпечення на всіх його етапах. Такий підхід суттєво зменшує можливість робити щось інакше, зокрема створення державного продовольчого резерву та наявність правил його використання у формі закону унеможливує це використання на розсуд тих, хто ним керує.

У складі інформаційно-оперативних механізмів – це закріплення у нормативно-правових документах відповідних обов'язкових систем звітності, моніторингу, державного контролю, проведення оперативно-розшукових заходів, охоронна діяльність тощо. Це дозволяє систематично, а за необхідності й оперативно отримувати інформацію про ті чи інші загрози, зокрема й протиправного характеру у формі злочинів. Особливе значення має моніторинг продовольчої безпеки, який розуміють як комплексну систему спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації щодо достатності харчових продуктів, котрі входять до продовольчого кошика, рівня та структури їх споживання, безпечності й якості, а також стійкості продовольчого ринку й продовольчої незалежності.

У складі ліквідаційно-відновлювальних механізмів – закріплення норм у законодавстві, які б дозволяли ліквідовувати загрози (руйнівні процеси): повноваження та обов'язки контролюючих органів щодо припинення виявлених порушень у формуванні, зберіганні та використанні продовольчого держрезерву. Це сприяє оперативному прийняттю рішення щодо ліквідації загрози, зокрема, у разі виявлення нестачі зернових запасів обов'язково слід повідомити про це у правоохоронні органи.

Схематично наведені приклади щодо розуміння терміна «забезпечення продовольчої безпеки» (або «безпекова діяльність у сфері продовольчого забезпечення») чітко відмежовує його від поняття «продовольче

забезпечення». У наукових та й нормативних джерелах, як правило, ці терміни розглядаються як синоніми.

Забезпечення продовольчої безпеки країни – це складний, багатоаспектний процес, який можна вважати успішним у разі комплексної діяльності, спрямованої на досягнення одної мети. Це можливо за умови чітко визначених завдань. Тому в законі необхідно передбачити статтю, в якій зазначити, що основними завданнями у сфері забезпечення продовольчої безпеки є:

1) визначення у нормативно-правових документах переліку основних груп продовольства, які входять до складу продовольчого кошика, та протидія загрозам їх фізичній доступності на продовольчому ринку в кількості, не меншій за встановлені граничні значення на основі раціональних норм споживання;

2) створення державного продовольчого резерву та протидія загрозам його формуванню у межах, визначених законодавством України;

3) забезпечення якості та безпечності харчових продуктів;

4) протидія (визначення, попередження, виявлення та ліквідація) загрозам продовольчому забезпеченню, а у випадку їх реалізації – послаблення негативних наслідків від втрат, їх відшкодування та/або відновлення процесів забезпечення продовольства чи цілісності об'єкта безпеки.

Для вирішення зазначених завдань та протидії загрозам продовольчому забезпеченню й продовольчій безпеці формуються основні заходи державної політики. Перелік заходів державної політики забезпечення продовольчої безпеки наводити у законі недоцільно, оскільки вони можуть часто змінюватися. Це функції та повноваження суб'єктів продовольчої безпеки. Водночас варто передбачити статтю, в якій зазначити, що державна політика у сфері забезпечення продовольчої безпеки України реалізується шляхом формування та проведення:

1) превентивних заходів для запобігання виникненню загроз продовольчій безпеці;

2) заходів ринкового регулювання, регулювання обсягів виробництва та підтримки окремих соціальних категорій населення (у випадках, коли наближення показників індикаторів продовольчої безпеки до граничних має місце на окремій території держави або за окремими групами продовольства);

3) заходів державного адміністративного регулювання (у випадках, коли наближення показників індикаторів продовольчої безпеки до граничних має місце на всій або значній території держави);

4) кримінально карних заходів (у разі наявності в тих чи інших загрозах ознак злочину).

У законі варто також передбачити статтю, в якій зазначити, що забезпечення продовольчої безпеки держави може здійснюватися шляхом розробки та реалізації державної цільової програми продовольчої безпеки. Державна цільова програми продовольчої безпеки – це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, спрямованих на формування продовольчої безпеки держави або окремих адміністративно-територіальних одиниць, що здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням.

Ефективність забезпечення продовольчої безпеки буде на порядок вища, якщо це буде здійснюватися на основі системного підходу, тобто у формі системи продовольчої безпеки України. Цей термін також необхідно закріпити у зазначеному законі та трактувати систему продовольчої безпеки України як форму взаємодії відповідних суб'єктів і сил безпеки (державних та недержавних інституцій), які забезпечують власною діяльністю чи ресурсами продовольчу безпеку на макро- та мікрорівнях.

Визначення сутності понять «суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки країни», «сили забезпечення продовольчої безпеки країни» та

закріплення за ними основних функцій у майбутньому законі має визначальне значення. У такому випадку вони повинні виконувати норми закону, що суттєво змінить реальний стан з продовольчим забезпеченням та забезпеченням продовольчої безпеки країни.

Суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки країни – це фізичні та юридичні особи, яким офіційно делеговані відповідні функції і повноваження законодавчого й управлінського характеру у сфері продовольчої безпеки країни, тобто які формують її політику та організують виконання шляхом створення відповідних безпекових механізмів.

Суб'єктами забезпечення продовольчої безпеки є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, підприємства, громадяни України, об'єднання громадян.

1) Президент України забезпечує продовольчу безпеку країни у межах законодавства України;

2) Верховна Рада України визначає засади державної політики у сфері продовольчої безпеки України, формує законодавчу базу у цій сфері;

3) Кабінет Міністрів України забезпечує проведення державної політики продовольчої безпеки;

4) Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері продовольчої безпеки.

5) Центральні органи виконавчої влади здійснюють такі функції:

5.1. Центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики та продовольства:

– здійснює заходи, спрямовані на захист інтересів вітчизняних виробників продовольства на зовнішньому ринку, їх захист від недобросовісної конкуренції, дискримінаційних умов діяльності, а також на

ефективне застосування антидемпінгового законодавства та розвиток внутрішнього продовольчого ринку;

– забезпечує контроль за використанням та охороною земель усіх категорій незалежно від форми власності, за безпечністю та якістю сільськогосподарської продукції;

– координує роботу з відновлення продуктивної цінності земель сільськогосподарського призначення, розробляє і сприяє впровадженню ґрунтозахисних технологій та відновленню родючості ґрунтів;

– здійснює розрахунки прогнозних та фактичних потреб України в основних групах продовольства.

5.2. Центральний орган виконавчої влади з питань економічного розвитку і торгівлі:

– забезпечує формування державної політики щодо створення, розміщення, зберігання, поповнення та використання запасів продовольчих ресурсів у складі державного матеріального резерву і здійснює контроль за її реалізацією;

– забезпечує формування державної політики у сфері захисту прав споживачів продовольства та здійснює контроль за її реалізацією;

– організовує розроблення проектів нормативно-правових актів з питань захисту прав та інтересів споживачів, реклами, стандартизації, метрології, сертифікації, оцінки відповідності, управління якістю харчових продуктів та погоджує їх.

5.3. Центральний орган виконавчої влади з питань охорони здоров'я:

– визначає раціональні норми споживання харчових продуктів для основних соціальних і демографічних груп населення з огляду на регіональні традиції та звички, екологічну ситуацію тощо;

– затверджує параметри безпеки харчових продуктів, їх мінімальні специфікації якості, інші санітарні заходи з безпеки та якості харчових продуктів і харчування населення, вимоги санітарного законодавства щодо об'єктів з виробництва та обігу харчових продуктів, допоміжних засобів і матеріалів, що застосовуються в харчовій промисловості.

5.4. Центральний орган виконавчої влади з питань соціальної політики:

– розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції щодо надання державної адресної соціальної допомоги соціально вразливим верствам населення;

– проводить координаційно-аналітичну роботу щодо подолання бідності та здійснює моніторинг показників бідності.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують реалізацію державної політики продовольчої безпеки на відповідній території; підприємства, які беруть участь у забезпеченні країни основними групами продовольства, організують протидію загрозам власній діяльності, спрямовану на продовольче забезпечення, у межах можливостей та повноважень; громадяни України, об'єднання громадян вносять до відповідних органів виконавчої влади пропозиції щодо питань, пов'язаних з фізичною доступністю основних груп продовольчих товарів на регіональному ринку, та захисту прав на придбання якісного й безпечного для споживання продовольства через механізми захисту прав споживача.

Сили безпеки – це фізичні або юридичні особи, які безпосередньо беруть участь у протидії загрозам або відновленні процесів, ліквідації наслідків дії загрози [212].

Силами забезпечення продовольчої безпеки є:

1) сили (прокуратура, суд, поліція, Служба безпеки України, антикорупційне бюро, Державна інспекція сільського господарства України, інспекція рибного господарства, Державна служба України з питань

безпеці харчових продуктів та захисту споживачів та інші), які протидіють загрозам, що мають ознаки провини та злочину;

2) сили (страхові компанії, банки та інші), які беруть участь у відновленні діяльності, відшкодуванні втрат унаслідок дії загроз у сфері продовольчого забезпечення.

Діяльність суб'єктів та сил щодо забезпечення продовольчої безпеки України має базуватися на певних принципах. Це базові орієнтири, яких повинні дотримуватися суб'єкти й сили безпеки у безпековій діяльності, котрі є своєрідним компасом, за яким слід звіряти рішення [212].

Таких принципів у розділі 3.2 наведено багато. Їх умовно можна поділити на дві групи: загальносистемні та спеціальні. Проте у законі варто закріпити лише спеціальні, які безпосередньо стосуються забезпечення продовольчої безпеки. У статті «Основні принципи забезпечення продовольчої безпеки» необхідно вказати: основними принципами забезпечення продовольчої безпеки є:

1. Принцип продовольчої незалежності держави.
2. Принцип достатності і стабільності запасів продовольства.
3. Принцип достатності й фізичної доступності якісних і безпечних харчових продуктів для всіх категорій населення.
4. Принцип своєчасності та адекватності заходів щодо протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам.
5. Принцип взаємодії суб'єктів і сил забезпечення продовольчої безпеки.

Таким чином, основними складовими майбутнього проекту закону «Про продовольчу безпеку України» мають бути:

1. Основні терміни та їх значення.
2. Загрози продовольчій системі та продовольчій безпеці.
3. Об'єкти продовольчої безпеки.
4. Завдання та принципи продовольчої безпеки.
5. Державна політика у сфері забезпечення продовольчої безпеки.

6. Суб'єкти й сили продовольчої безпеки, їх функції та повноваження.

7. Індикатори продовольчої безпеки України.

До запропонованої структури майбутнього проекту закону «Про продовольчу безпеку України» можуть бути додані й інші складові, за умови, що їх сутність не змінить безпекову логіку та зміст запропонованих, а навпаки посилить їх.

Висновки до третього розділу

У дисертаційній роботі обґрунтовано, що удосконалення системи національної продовольчої безпеки необхідно розпочинати з розробки відповідного концептуально-методичного підходу. Він передбачає, що забезпечення країни продовольством (виробництво, імпорт, логістика, обмін) має здійснюватися, у першу чергу, за основними групами продовольства, що входять до складу продовольчого кошика, а забезпечення продовольчої безпеки шляхом: 1) визначення у нормативно-правових документах переліку основних груп продовольства, які входять до складу продовольчого кошика та протидія загрозам їх фізичній доступності на продовольчому ринку, не нижче встановлених граничних значень на основі раціональних норм споживання; 2) створення державного продовольчого резерву та протидія загрозам його формуванню у межах визначених законодавством України; 3) забезпечення якості та безпечності харчових продуктів; 4) протидія (визначення, попередження, виявлення та ліквідація) загроз продовольчому забезпеченню, а у випадку їх реалізації, послаблення негативних наслідків від втрат, їх відшкодування та/або відновлення процесів забезпечення продовольства чи цілісності об'єкта безпеки. Перші дві складові забезпечення продовольчої безпеки відображають наявність сформованості у продовольчій системі

необхідних безпекових властивостей: самодостатності й стійкості та граничну межу, нижче якої неможна опускатися, забезпечуючи продовольством країну. Третя та четверта складові, це безпекова діяльність різних суб'єктів продовольчої безпеки, що супроводжує весь процес забезпечення продовольством країни. Запропоновано основні індикатори за допомогою яких можна визначати рівень національної продовольчої безпеки.

Розроблена у роботі теоретична модель системи національної продовольчої безпеки є органічною складовою продовольчої системи України, яка має містити відповідні механізми функціонування, які б передбачали всі необхідні види діяльності, методи та засоби протидії загрозам. Її необхідно сприймати не як організаційно оформлену інституцію, що має відповідно організаційну структуру та ієрархію управління, а як форму взаємодії відповідних суб'єктів безпеки (державних й недержавних інституцій які забезпечують власною діяльністю чи ресурсами продовольчу безпеку) на макро та мікрорівнях, а також відповідне ресурсне забезпечення на засадах системного підходу. Крім того, система продовольчої безпеки є самостійною, відособленою від аналогічних систем держави. Але її відособленість є відносною, тому що вона взаємопов'язана з іншими системами безпеки країни, та є складовою економічної безпеки України. Також варто враховувати й те, що забезпечення продовольством в країні здійснюється на чотирьох рівнях: країна, регіон, підприємство, особа. Відтак й система продовольчої безпеки має будуватися аналогічно.

Для удосконалення правових механізмів функціонування системи національної продовольчої безпеки розроблено науково-методичні рекомендації, щодо розробки закону України «Про продовольчу безпеку України». Запропоновано юридичну логіку та структуру, які зводиться до наступного: 1) сутність закону має впливати з основних вимог

конституційних норм з питань безпеки та норм закону України «Про основи національної безпеки України»; 2) майбутній закон України «Про продовольчу безпеку України» має бути базовим та визначальним для інших законів, які складають правове регулювання продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки. 3) основними складовими зазначеного законопроекту мають бути: основні терміни та їх значення; загрози продовольчій системі та продовольчій безпеці; об'єкти продовольчої безпеки; завдання та принципи продовольчої безпеки; державна політика у сфері забезпечення продовольчої безпеки; суб'єкти й сили продовольчої безпеки, їх функції та повноваження; індикатори продовольчої безпеки України.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях [82, 90, 94].

ВИСНОВКИ

Дисертаційна робота є завершеним науковим дослідженням, у якому вирішено наукове завдання щодо розроблення теоретико-методичних засад формування системи національної продовольчої безпеки України. На основі дослідження у роботі сформульовано висновки й пропозиції, що мають теоретичне й практичне значення:

1. Шляхом аналізу наукових джерел встановлено, що існують різні підходи до розгляду сутності основних категорій у сфері продовольчої безпеки. Відтак у зазначеній сфері запропоновано використовувати категоріальний апарат, який складається з таких категорій: «продовольча система», «продовольча безпека», «система продовольчої безпеки», «забезпечення продовольчої безпеки», «загрози продовольчій безпеці», «індикатори продовольчої безпеки». Їх зміст розкрито з точки зору безпекознавства. У наукових дослідженнях та на практиці це забезпечує цілісний підхід до розробки нормативно-правової, методичної та організаційної складової забезпечення продовольчої безпеки країни.

2. Загрози за своєю природою мають руйнівний вплив, для зменшення або ліквідації якого необхідно доповнити діючу класифікацію загроз такими, що обґрунтовані у роботі, а саме: загрозами продовольчому забезпеченню, продовольчій безпеці та системними загрозами. Це дозволяє чітко виокремлювати загрози у три великі групи, що у практиці забезпечення продовольчої безпеки дає можливість цілеспрямовано формувати безпекові заходи та відповідні ресурси для їх реалізації.

3. У сучасній зарубіжній науці та практиці широко застосовують поняття «продовольча система». У зв'язку з євроінтеграційними процесами варто було б зазначений термін ввести у науковий обіг і в Україні. Розглядати продовольчу систему держави необхідно як цілісний організм з достатньо складною функціональною структурою та зв'язками з іншими підсистемами, що функціонує завдяки реалізації функцій розвитку, безпеки й управління. У результаті їх взаємодії

формуються умови й механізми для забезпечення країни продовольством. Перспективи цього забезпечення залежать від впровадження аграрних кластерів та забезпечення продовольчої безпеки, рівень якої певною мірою пов'язаний з ефективністю функціонування підсистеми продовольчої безпеки.

4. Для підвищення об'єктивності та якості оцінювання стану продовольчої безпеки й визначення її рівня відповідним суб'єктам пропонується застосовувати удосконалену в роботі методику, що передбачає наявність індикаторів продовольчої безпеки, бальної шкали оцінювання від 0 до 1, якісних і кількісних критеріїв та порядку оцінювання. Її застосування дозволило визначати рівні продовольчої безпеки за окремою групою продовольства та у цілому, а також відслідковувати ці процеси у динаміці й визначати їх тренд. Зокрема, за останні шість років коефіцієнти безпеки з таких видів продуктів, як риба та плоди знаходяться на небезпечному рівні (0,216; 0,296); на критичному – м'ясо та м'ясопродукти, молоко та олія (0,564; 0,544; 0,641); на оптимальному – хліб і хлібопродукти, яйця, овочі, картопля та цукор (0,979; 0,950; 0,985; 1,106; 0,937). Загалом рівень продовольчої безпеки за кожний рік (з 2010 р. до 2015 р.) був критичним (0,66; 0,70; 0,69; 0,69; 0,69; 0,68).

5. Стан продовольчої безпеки, окрім продовольчого забезпечення, значною мірою залежить і від ефективності системи продовольчої безпеки. Для визначення її рівня пропонуємо застосовувати розроблену в цій праці методику, до складу якої входять параметри оцінки; кількісні та якісні критерії оцінювання; бальна шкала та рівні, а також порядок оцінювання. Користуючись цією методикою, ми визначили рівень ефективності попередження, виявлення, ліквідації, а у випадку реалізації загроз – відновлення процесів, відшкодування завданих збитків продовольчій системі України. Загальний коефіцієнт ефективності системи продовольчої безпеки становить 0,76, що відповідає достатньому рівню.

6. Суб'єктам продовольчої безпеки для більш об'єктивного відбору реальних загроз продовольчому забезпеченню з числа різних факторів було б доцільно використовувати запропоновану у роботі експертну методику, за якою

оцінюється лише один параметр – «здатність дестабілізуючого фактора завдати шкоди». Вона передбачає наявність переліку чинників, їх негативних наслідків впливу, шкали оцінювання, що базується на якісних і кількісних критеріях, порядок оцінювання, формулу розрахунку та умови віднесення того чи іншого фактора до загроз. Це дає можливість ідентифікувати загрози та впорядкувати їх за рейтингом.

7. Для удосконалення процесу організації системи забезпечення продовольчої безпеки країни їй суб'єктам необхідно керуватися розробленим та обґрунтованим у роботі концептуально-методичним підходом, згідно з яким забезпечення продовольчої безпеки – це одна з функцій продовольчої системи, яка має реалізовуватися шляхом визначення основних груп продовольства, формування й використання державного продовольчого резерву, а також протидії загрозам продовольчій безпеці та загрозам, що виникають на кожному етапі продовольчого забезпечення.

8. Функціонування системи продовольчої безпеки країни необхідно розглядати як форму взаємодії відповідних суб'єктів, яка охоплює інформаційно-оперативні, попереджувально-профілактичні та ліквідаційно-відновлювальні механізми. Вони реалізуються суб'єктами продовольчої безпеки у межах видових функцій та режимів шляхом застосування відповідних методів та засобів. Зазначену діяльність варто здійснювати цілеспрямовано на виконання завдань, пов'язаних зі збором й аналізом інформації про загрози, профілактикою, попередженням та ліквідацією їх, а також із відновленням цілісності продовольчих об'єктів чи компенсацією збитків, що були завдані внаслідок реалізованих загроз чи небезпек.

9. Суб'єктам законодавчої ініціативи пропонуємо застосувати на практиці обґрунтовані у роботі науково-практичні рекомендації щодо розробки проекту закону «Про продовольчу безпеку України». Вони логічно відображають сутність продовольчої безпеки та процес її забезпечення, а також зв'язок із діючою нормативно-правовою базою, що дозволить системно викласти основні майбутні норми до зазначеного проекту закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. И. Экономическая безопасность России / Л. И. Абалкин // Вестник РАНМ, 1997. – 417 с.
2. Агропромисловий комплекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://we.org.ua/ekonomika/agropromyslovyj-kompleks-ukrayiny/>
3. Айвазян С. А. Прикладная статистика и основы эконометрии / С. А. Айвазян, В. С. Мхитарян. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 437 с.
4. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корнієнко та ін. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. – Х.: Нац. ун-т «Юридична академія України ім. Я. Мудрого», 2013. – 326 с.
5. Аристотель. Политика / Аристотель. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 611 с.
6. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm.
7. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm.
8. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm.
9. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2015 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm.
10. Барановський О. І. Фінансова безпека України (методологія оцінки та механізм забезпечення): монографія / О. І. Барановський. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

11. Береговий В. К. Посилення ролі села у формуванні продовольчої безпеки України / В. К. Береговий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/12734/1/11bvk.pdf>.
12. Белоусова І. А. Модернізація системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності в процесі управління витратами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 21.04.02 «Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності» / І. А. Белоусова. – Київ, 2010. – 38 с.
13. Белоусова І. А. Управлінський облік – інформаційна складова системи економічної безпеки підприємства: монографія / І. А. Белоусова. – К.: Дорадо-Друк, 2010. – 432 с.
14. Бойко В. В. Формування системи безпеки як складової сталого економічного розвитку / В. В. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_105/21.pdf.
15. Богданович В. Ю. Системний підхід до дослідження проблем національної безпеки держави / В. Ю. Богданович // Вісник НАДУ. – 2006. – № 1. – С. 90–98.
16. Богданович О. А. Актуальність питання продовольчої безпеки / О. А. Богданович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_127/10.pdf.
17. Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки : національний та міжнародний аспекти: монографія / О. С. Бодрук. – К.: НІПМБ, 2002. – 300 с.
18. Большая Советская Энциклопедия (цитаты) / Сайт Наука и образование: школьникам, студентам, научным работникам. Новости науки и техники. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oval.ru/enc/66129.html>.
19. Бродель Фернан. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. / пер. с фр. Л. Е. Куббеля; вступ. ст. и ред. Ю. Н. Афанасьева. – 2-е изд. – М.: Весь мир, 2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/knigi/brodel/brodel.pdf>.

20. Вареник Н. Не собі, а людям / Н. Вареник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/business/ne-sobi-a-lyudyamukrayini-sudilosya-stati-naubilshim-yevropeyskim-virobnikomorganichnoyi-produkciyi.html>.
21. Васильчак С. В. Розвиток аграрної економіки як основа продовольчої безпеки країни / С. В. Васильчак, О. Р. Жидяк // Економічна безпека і проблеми господарсько-політичної трансформації соціально-економічних систем. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 407 с.
22. Варченко О. До питання поєднання державного і ринкового регулювання продовольчої безпеки / О. Варченко // Економіка України. – 2004. – № 7. – С. 53–59.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
24. Витрати і ресурси до домогосподарств України у I кварталі 2012 року: Статистичний бюлетень / за ред. І. І. Осипова; Державна служба статистики України. – К., 2012. – 145 с.
25. Власов В. І. Глобальна продовольча проблема / В. І. Власов. – К.: Ін-т аграрної економіки, 2001. – 506 с.
26. Волкова В. Н. Теория систем / В. Н. Волкова. – М.: Высшая школа, 2006. – 511 с.
27. Гаврилко П. П. Пріоритети збереження трудового потенціалу сільських територій / П. П. Гаврилко // Ефективна економіка. – 2012. – № 5 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1149>
28. Гарнаженко Ю. А. Аналіз імпорту рибо- та морепродуктів в Україну / Ю. А. Гарнаженко // Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького. – 2014. – Том 16. – № 2(59). – Ч. 3. – С. 275–279.
29. Гойчук О. І. Агропромислова стратегія США / О. І. Гойчук // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С. 133–137.

30. Гойчук О. І. Критерії продовольчої безпеки / О. І. Гойчук // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2004. – № 1. – С. 42–44.
31. Гойчук О. І. Продовольча безпека: монографія / О. І. Гойчук. – Житомир: Полісся, 2004. – 348 с.
32. Гончаренко О. Громадянський контроль і система національної безпеки / О. Гончаренко, Е. Лисицин // Національна безпека України. – 2003. – № 1. – С. 39–46.
33. Горбань О. М. Основні теорії систем та системного аналізу / О. М. Горбань, В. Є. Бахрушин. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2004. – 204 с.
34. Горбулін В. П. Засади національної безпеки України : підручник / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.
35. Губський Б. В. Економічна безпека: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К., 2001. – 122 с.
36. Гумеро Р. К разработке методолого-теоретических проблем исследования продовольственной безопасности России / Р. Гумеро // Российский экономический журнал. – 2003. – № 2. – С. 9–26.
37. Дарнопих Г. Ю. Економічна безпека держави в умовах трансформаційної економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / Г. Ю. Дарнопих. – Х.: Харк. держ. ун-т, 1999. – 22 с.
38. Деякі питання продовольчої безпеки: Постанова КМУ від 05.12.2007 № 1379-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
39. Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс / О. П. Дзьобань. – Х.: Майдан, 2007. – 284 с.
40. Економетрія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Л. Лещинський, В. В. Рязанцева, О. О. Юнькова. – К.: МАУП, 2003. – 208 с.
41. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.

42. Економічна безпека: навчальний посібник / [О. Є. Користін, О. І. Барановський, Л. В. Герасименко]. – КНУВС, 2008. – 400 с.
43. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: монографія / Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко. – К.: Лібра, 2003. – 280 с.
44. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/rozdil/rozd11.htm>.
45. Завора Т. М. Методичні основи оцінювання ризиків у контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства / Т. М. Завора, А. Г. Лебедин // Економіка і регіон: науковий вісник. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – № 1. – С. 118–121.
46. Збарський В. К. Вклад малих форм господарювання у забезпечення зайнятості сільського населення та продовольчої безпеки України / В. К. Збарський // Вісн.НУБіП України. – 2012. . – Вип. 2. – С. 56–64.
47. Збарський В. К. Особисті селянські господарства у формуванні продовольчої безпеки України / В. К. Збарський // Економіка АПК. – 2012. – № 2. – С. 22–27.
48. Збарський В. К. Розвиток овочепродуктового підкомплексу України: монографія / В. К. Збарський, М. П. Талавиря; за ред. професора В. К. Збарського. – К.: НУБіП України, 2016. – 340 с.
49. Зеленська О. О. Система продовольчої безпеки: сутність та ієрархічні рівні / О. О. Зеленська // Вісник ЖДТУ. Сер.: Економічні науки. – 2012. – Вип. 1. – С. 108–112.
50. Зубок М. І. Охорона та охоронна діяльність: навчально-методич. Посібник / М. І. Зубок. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. – 172 с.
51. Ильина З. М. Продовольственная безопасность: теория, методология, практика / З. М. Ильина. – Минск: Ин-т экономики НАН Беларуси, 2007. – 230 с.

52. Іванова Н. Є. Система індикаторів продовольчої безпеки України: огляд та аналіз / Н. Є. Іванова, О. В. Балуєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=641>.
53. Іщук Я. В. Статистичне забезпечення продовольчої безпеки / Я. В. Іщук // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Вип. 19. – С. 148–152.
54. Камлик М. І. Економічна безпека підприємницької діяльності: економіко-правовий аспект: навч. посібник / М. І. Камлик. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.
55. Караван Ю. Перспективи розвитку відновлюваної енергетики в Україні / Ю. Караван // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oldconf.neasmo.org.ua/node/2480>.
56. Кашенко О. Л. Екологічна складова національної продовольчої безпеки – нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у ХХІ столітті / О. Л. Кашенко. – К.: ІАЕ, 2001. – С. 221–223.
57. Кирилюк Є. М. Сучасний стан і шляхи гарантування продовольчої безпеки України / Є. М. Кирилюк // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Економічні науки. – 2009. – Вип. 153. – С. 49–58.
58. Кириченко О. А. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання: монографія / О. А. Кириченко, В. С. Сідак та ін. – К.: УЕП «КРОК», 2008. – 401 с.
59. Кікінчук В. В. Способи вчинення злочинів, пов'язаних з використанням бюджетних коштів в агропромисловому комплексі / В. В. Кікінчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 3. – С. 317–326.
60. Класифікація систем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studme.com.ua/1842112011173/ekonomika/klassifikatsiya_sistem.htm.
61. Кобелев Н. Б. Практика применения экономико-математических методов и моделей / Н. Б. Кобелев. – М.: Финстатинформ, 2000. – 211 с.

62. Козак К. Б. Забезпечення продовольчої безпеки як основи життєзабезпечення й підвищення якості життя населення / К. Б. Козак // Економіка харчової промисловості. – 2014. – № 3(23). – С. 37–42.
63. Колос Б. О. Управління державою III тисячоліття, або Стратегія і тактика побудови Української національної держави / Б. О. Колос. – Львів: Ініціатива, 2004. – 976 с.
64. Комарницька О. П. Питання продовольства. Історичний аспект / О. П. Комарницька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/komarnitskaja.pdf.
65. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
66. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
67. Копитко М. І. Аналіз ключових понять у сфері гарантування економічної безпеки промислових підприємств / М. І. Копитко // Економіка: реалії часу. – 2013. – № 5. – С. 12–18.
68. Копка П. М. Якісні та кількісні оцінки загроз національній безпеці України / П. М. Копка // Євроатлантична інтеграція. Бюлетень «Україна – НАТО». – 2005. – № 4. – С. 15.
69. Корбут А. В. Продовольственная безопасность населения России: состояние, тенденции, проблемы / А. В. Корбут // Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ. – 2002. – № 26 (182). – С. 4–17.
70. Коритник М. В. Формування продовольчої безпеки з позиції земельного аспекту / М. В. Коритник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/chem_biol/nvnau/2009_141/09kmv.pdf
71. Костюк Ж. С. Поняття ризику, небезпеки та загрози як базових категорій розкриття сутності економічної безпеки підприємства / Ж. С. Костюк // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2013. – Вип. 43. – С. 142–149.

72. Котвицька Н. М. Продовольча безпека як фактор сталого розвитку держави / Н. М. Котвицька // Економіка: проблеми теорії та практики (Дніпропетровськ). – 2008. – Вип. 237. – С. 1360–1369.
73. Кочетков О. В. Формування системи показників продовольчої безпеки країни / О. В. Кочетков, Р. В. Марков // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 43–44.
74. Кощій О. Продовольча безпека України / О. Кощій // Економіст. – 2004. – № 11. – С. 40–44.
75. Крат І. В. Продовольча безпека України: загрози та перспективи / І. В. Крат, В. І. Усик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irbis.kneu.kiev.ua.pdf>.
76. Кризовий менеджмент для керівників: пер. з англ. – К.: Всеувиито, Наук. думка, 2002. – 566 с.
77. Крупа О. М. Ключові аспекти формування продовольчої безпеки України / О. М. Крупа // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. – 2014. – Вип. 150. – С. 179–187.
78. Крупа О. М. Оцінка стану продовольчої безпеки в Україні / О. М. Крупа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2146>.
79. Кузьменко А. Рівень розвиненості системи недержавного забезпечення національної безпеки – чинник стійкого розвитку суспільства / А. Кузьменко // Юридичний журнал. – 2007. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php>.
80. Курляк М. Д. Актуальні проблеми формування регуляторної політики в аграрному секторі економіки України / М. Д. Курляк, П. М. Музика, О. С. Саламін // Перспективи розвитку національної економіки в умовах посилення глобалізаційних процесів: тези наук.-практ. конф. (Львів, 15 травня 2015 р.). – Львів: СПОЛОМ, 2015. – С. 158–160.

81. Курляк М. Д. Дослідження категорії «національна продовольча безпека» / М. Д. Курляк, С. І. Мельник // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2015. – Вип. 1. – С. 127–136.
82. Курляк М. Д. Концептуально-методичний підхід до вдосконалення системи продовольчої безпеки / М. Д. Курляк // Ефективна економіка. – 2016. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua>.
83. Курляк М. Д. Научно-методичный подходы к оценке уровня национальной продовольственной безопасности Украины / М. Д. Курляк // Проблемы современной науки: сборник научных трудов. – Выпуск 19. – Ставрополь: Логос, 2015. – С. 125–134.
84. Курляк М. Д. Організаційно-правові форми продовольчої безпеки України в умовах глобальних викликів / М. Д. Курляк, І. М. Куліш // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія «Економічні науки». – 2014. – Том 16. – Ч. 5. – Вип. 3(60). – С. 91–96.
85. Курляк М. Д. Оцінка стану національної продовольчої безпеки України в контексті євроінтеграційних процесів / М. Д. Курляк, Р. А. Кучер // Вчені записки Університету «КРОК»; Ун-т економіки та права «КРОК». – 2015. – Вип. 42. – С. 44–51.
86. Курляк М. Д. Підходи до визначення рівня національної продовольчої безпеки / М. Д. Курляк // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: звітна наук. конф. ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (Львів, 16 жовтня 2015 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – С. 139–144.
87. Курляк М. Д. Продовольча безпека громадян України у системі національної економічної безпеки / М. Д. Курляк, Т. П. Музика // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної

- медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія «Економічні науки». – 2013. – Том 15. – Ч. 5. – Вип. 1(55). – С. 120–125.
88. Курляк М. Д. Продовольча безпека: сутність та методика оцінки / М. Д. Курляк // Економічна безпека держави та суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали Всеукр. наук.-прак. інтернет-конф. (Львів, 15–16 травня 2015 р.). – Львів: Укр. акад. друкарства, 2015. – С. 79–81.
89. Курляк М. Д. Продовольча безпека та її місце в системі національної безпеки держави / М. Д. Курляк // Інформаційна та економічна безпека (INFECO-2015): матеріали Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (Харків, 21–22 травня 2015 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khibs.edu.ua/images/userfiles/file/infeco2015.rar/>
90. Курляк М. Д. Продовольча безпека України в умовах Європейської інтеграції / М. Д. Курляк, П. М. Музика // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія «Економічні науки». – 2013. – Том 15. – Вип. 2(56). – С. 226–239.
91. Курляк М. Д. Продовольчий ринок країни та його вплив на продовольчу безпеку держави / М. Д. Курляк // Інноваційний розвиток і транскордонна безпека: економічні, екологічні, правові та соціокультурні аспекти: IV Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (Чернігів, 21 грудня 2015 р.). – Чернігів, 2015. – С. 92–94.
92. Курляк М. Д. Сутність та фактори продовольчої безпеки держави / М. Д. Курляк, С. І. Мельник // Перспективи управлінської діяльності суб'єктів господарювання в контексті економічної безпеки: тези доповідей учасників III Міжнарод. наук.-практ. конф. (Черкаси, 27–28 березня 2015 р.). – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2015. – С. 312–313.
93. Курляк М. Д. Сучасний стан національної продовольчої безпеки / М. Д. Курляк // Економічна безпека держави та суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення:

матеріали Всеукр. наук.-прак. інтернет-конф. (Львів, 22 квітня 2016 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – С. 146–150.

94. Курляк М. Д. Формування системи економічної безпеки підприємств агропромислового комплексу / М. Д. Курляк, В. І. Франчук // Розвиток сільських територій, організаційно-правові форми в сільському господарстві: зб. наук. праць економістів-аграрників / за заг. ред. д-ра екон.наук, проф. Музики П. М. – Львів: Сполом, 2013. – С. 412–425.
95. Курляк М. Д. Характеристика продовольчого ринку країни та його вплив на продовольчу безпеку / М. Д. Курляк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2015. – Вип. 2. – С. 70–84.
96. Кушнір І. В. Тенденції аграрного виробництва країн – основних виробників сільськогосподарської продукції / І. В. Кушнір // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С. 124–129.
97. Лайко П. Безпека харчування – запорука здоров'я / П. Лайко, М. Бабієнко, Є. Бузовський // Економіка АПК. – 2004. – № 10. – С. 37–46.
98. Лойко В. В. Загрози економічній безпеці промислового підприємства: сутність та класифікація / В. В. Лойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4372>.
99. Лойко В. В. Систематизація загроз регіональній економічній безпеці за допомогою експертної системи / В. В. Лойко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013. – Вип. 2. – С. 27–29.
100. Логістика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
101. Лучик С. Д. Оцінка продовольчої безпеки як складової економічної безпеки країни / С. Д. Лучик, М. В. Лучик // Проблеми економіки. – 2014. – № 2. – С. 56–61.
102. Манзій І. Б. Продовольча безпека: структура, принципи, реальні загрози / І. Б. Манзій // Вісник СНАУ. – 2008. – Випуск 8/1. – С. 27–31.

103. Маркіна І. А. Загрози і небезпеки в діяльності підприємств туристичної сфери / І. А. Маркіна, В. М. Маховка // Проблеми економіки. – 2015. – № 3. – С. 135–142.
104. Мельник О. О. Система загроз економічної безпеки підприємства / О. О. Мельник // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – 2011. – № 25. – С. 97–103.
105. Мельник С. В., Ретівцев І. В. Проблеми зайнятості сільського населення України / за ред. Ю. В. Косинської. – Луганськ: ДУ НДІ СТВ, 2011. – 64 с., С. 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lir.lg.ua/docs/zanjatost_sela_2011.rar.
106. Мета, завдання та функції логістики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text>.
107. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки України, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1379 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
108. Минаев Г. А. Безопасность – менеджмент организации / Г. А. Минаев // «Bestofsecurity». – 2008. – № 4(26). – С. 25.
109. Мігус І. П. Необхідність розмежування понять «загроза» та «ризик» при діагностиці економічної безпеки суб'єктів господарювання / І. П. Мігус, С. М. Лаптев [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://Avwww.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=l&iid=821>.
110. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Звіт про стан продовольчої безпеки Україні у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/>
111. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Звіт про стан продовольчої безпеки Україні у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>

112. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
113. Мішина І. Г. Продовольча безпека: сутність та напрямки забезпечення в умовах кризи / І. Г. Мішина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Tiru/2009_27/11.pdf.
114. Мойсеєнко І. П. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства: навч. посібник / І. П. Мойсеєнко, О. М. Марченко. – Львів, 2011. – 380 с.
115. Моніторинг ситуації у соціальній сфері в Україні за червень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=206:-2012-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24.
116. Національна доктрина продовольчої безпеки України / П. Т. Саблук, С. М. Калетнік, С. М. Кваша, В. І. Власов [та ін.] // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С. 3–11.
117. Немченко В. В. Продовольча безпека України / В. В. Немченко // Збірник наукових праць ВНАУ. Серія економічна. – 2012. – Том 2. Вип. 4(70). – С. 179–183.
118. Немцов В. Д. Стратегічний менеджмент: навч. посібник / В. Д. Немцов, Л. Є. Довгань. – К., 2002. – 560 с.
119. Новая философская энциклопедия / Сайт Института философии РАН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/2736.html>.
120. Новіков А. О. Взаємозв'язок понять ризику, небезпеки і загрози у контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки / А. О. Новіков // International scientific journal. – 2015. – № 8. – С. 136–138.
121. Одінцов О. М. Формування інноваційно-інвестиційного механізму агропромислових кластерів / О. М. Одінцов // Інвестиції: практика та досвід. – 2012. – № 12. – С. 11–14.

122. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні: аналіт. доп. / В. М. Русан, О. В. Собкевич, А. Д. Юрченко. – К.: НІСД, 2012. – 88 с.
123. Органік в Україні. Федерація органічного руху в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29.
124. Онегіна В. М. Сучасні загрози продовольчій безпеці в Україні та державне регулювання / В. М. Онегіна // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. – 2014. – Вип. 149. – С. 47–56.
125. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
126. Пасхавер Б. Цінова конкурентність аграрного сектору / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2007. – № 1. – С. 78–87.
127. Пасхавер Б. Продовольчі аспекти подолання бідності / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2004. – № 10. – С. 71–77.
128. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ /Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М.: Высшая школа, 1989. – 360 с.
129. Пілько А. Д. Формування механізму управління продовольчою безпекою регіону / А. Д. Пілько // Бізнесінформ. – 2015. – Вип. 2. – С. 87–91.
130. Попова О. Л. Соціальні та екологічні параметри діяльності сільськогосподарських підприємств: диференціація за економічними класами / О. Л. Попова, Л. Л. Панкратова, М. Г. Бетлій // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 4 – С. 110–125.
131. Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М.: Вильямс, 2006. – 608 с.
132. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України “Про Концепцію реформування земельних відносин” від 24.06.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8724&skl=7

133. Продовольча безпека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/rozdil/rozd11.htm>
134. Проект Закону України «Про продовольчу безпеку України», зареєстрований у Верховній Раді України 24.10.2012 за № 11378 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pi3/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=11378&skl=7.
135. Програма розвитку АПК України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uagra.com.ua>.
136. Продовольча безпека країни: стан та перспективи зміцнення: монографія / керівник авт. кол. проф. Р. І. Тринько. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 304 с.
137. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 24.06.2004 р. № 1877-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
138. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME07222.html.
139. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.kmu.gov.ua>.
140. Про державний матеріальний резерв: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 24.01.1997 р. № 51/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
141. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 24.06.2004 р. № 1877-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
142. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів:

Закон України // Відомості Верховної Ради України від 31.05.2007 р. № 1103-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

143. Про дитяче харчування: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 14.09.2006 р. № 142-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
144. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 24.02.1994 р. № 4004-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
145. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 06.04.2000 р. № 1645-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
146. Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 22.12.1998 р. № 330-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
147. Про захист прав споживачів: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 12.05.1991 р. № 1023-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
148. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 04.07.2002 р. № 37-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
149. Про молоко та молочні продукти: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 24.06.2004 р. № 1870-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
150. Про основи національної безпеки України: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

151. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
152. Про прожитковий мінімум: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 15.07.1999 р. № 966-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
153. Про публічні закупівлі: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 25.12.2015 р. № 922-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
154. Проскура В. Ф. Формування моніторингу продовольчої безпеки регіону / В. Ф. Проскура // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2015. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 63–67.
155. Про стандартизацію: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 05.06.2014 р. № 1315-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
156. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
157. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження КМУ від 17.10.2013 № 806-р.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua>.
158. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження КМУ від 30.12.2015 № 1437-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua>.
159. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 15.01.2015 р. № 124-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

160. Пухтаєвич Г. О. Продовольчий ринок України та його роль у продовольчій безпеці / Г. О. Пухтаєвич, К. І. Постоєнко // Економіка: теорія та практика. – 2014. – № 2. – С. 57–70.
161. Пушак Я. Я. Управління системою продовольчої безпеки: регіональний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.00.05. «Розвиток продуктивних сил та регіональна економіка» / Я. Я. Пушак. – Херсон, 2012. – 411 с.
162. Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур: монографія / Н. Й. Реверчук. – Львів: ЛБІ НБУ, 2004. – 195 с.
163. Резникова О. С. Продовольственная безопасность в условиях мировой глобализации экономики: монографія / О. С. Резникова. – Симферополь: ИТ «Ариал», 2011. – 378 с.
164. Резникова О. С. Продовольча безпека в умовах глобалізації економіки: теорія, методологія, практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О. С. Резникова. – Київ, 2012. – 52 с.
165. Резникова О. С. Удосконалення механізму забезпечення продовольчої безпеки в Україні / О. С. Резникова // Економіка АПК. – 2010. – № 5. – С. 35–38.
166. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України: аналітична доповідь. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. – 39 с.
167. Рудніченко Є. М. Загроза, ризик, небезпека: сутність та взаємозв'язок із системою економічної безпеки підприємства / Є. М. Рудніченко // Економіка. Менеджмент. Підприємництво. – 2013. – № 25(1). – С. 188–195.
168. Руликівський В. П. Роль та місце продовольчої безпеки в системі забезпечення національної безпеки України / В. П. Руликівський // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua>.

169. Румик І. І. Індикатори продовольчої безпеки / І. І. Румик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library.krok.edu.ua/media/library/.../rumyk-0001.doc>.
170. Руммо В. В. Зовнішні та внутрішні загрози продовольчої безпеки / В. В. Руммо, М. В. Рожнатова // Економіка харчової промисловості. – 2016. – Вип. 2. – Том 8. – С. 21–26.
171. Русан В. М. Сучасний стан і загрози продовольчій безпеці України / В. М. Русан [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/files/2015/prodovolcha_bezpeka.pdf.
172. Саблук П. Т. та ін. Глобалізація і продовольство: монографія / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – С. 145.
173. Саблук П. Т. Продовольча безпека України / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Власов // Економіка АПК. – 2009. – № 10. – С. 3–7.
174. Сагатовский В. Н. Основы систематизации всеобщих категорий / В. Н. Сагатовский. – Томск, 1973. – 719 с.
175. Семенютіна Т. В. Економічні ризики, небезпеки, загрози: сутність та взаємозв'язок / Т. В. Семенютіна // Економічний простір. – 2012. – № 68. – С. 106–113.
176. Сенчагов В. Экономическая безопасность: состояние экономики, фондового рынка и банковской системы / В. Сенчагов // Вопросы экономики. – 1996. - №6. – С. 144-153.
177. Сидорук Б. О. Економіко-екологічна оцінка енергетичного потенціалу сільськогосподарських культур / Б. О. Сидорук, А. П. Сава // Агро Еліта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: agroprod.biz/2015/02/01/ekonomiko-ekolohichna-otsinka-enerhetychnoho-potentsialu-silskohospodarskyh-kultur
178. Система [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

179. Система економічної безпеки держави / за заг. ред. А. І. Сухорукова; Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. РНБО України. – К.: Стилос, 2009. – 685 с.
180. Система економічної безпеки держави/ за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. А. І. Сухорукова / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. РНБО України. – К.: Стилос, 2010. – С. 366–394.
181. Сичевський М. П. Організаційно-економічна сутність категорії «продовольча система» / М. П. Сичевський, Л. В. Дейнеко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>.
182. Сільське господарство України за 2012 рік: [зб. стат.] / Держкомстат України. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 392 с.
183. Сільське господарство України за 2013 рік: [зб. стат.] / Держкомстат України. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 390 с.
184. Сіташ С. Д. Показники оцінки та критерії продовольчої безпеки регіону / С. Д. Сіташ // Інноваційна економіка. – 2012. – Вип. 2. – С. 321–323.
185. Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А. П. Смелянцев // Харківський військовий ун-т. – Х., 2001. – 18 с.
186. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році. – Державний комітет статистики України, 2011. – С. 14.
187. Спиноза Б. Избранные произведения: в 2 т. / Б. Спиноза. – М.: Мысль, 1957. – Т. 2. – 435 с.
188. Степанюк Р. Л. Перспективи формування методик розслідування злочинів, пов'язаних із розпорядженням бюджетними коштами в агропромисловому комплексі / Р. Л. Степанюк // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2013. – Вип. 3(62). – С. 138–146.
189. Суханова Н. В. Ризики, загрози та небезпеки в управлінні діяльністю підприємств в кризових умовах: спільні риси та відмінності /

- Н. В. Суханова // Ефективна економіка. – 2011. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_79.
190. Сухоруков А. І. Теоретико-методологічний підхід до інтегральної оцінки та регулювання економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков, Ю. М. Харазішвілі // Банківська справа. – 2011. – № 4. – С. 13–32.
191. Сухоруков А. І. Національна економічна безпека: навч. посібник / А. І. Сухоруков, С. З. Мошенський, О. М. Петрук. – Житомир: ПП «Рута», 2010. – 384 с.
192. Сухоруков А. І. Щодо методології комплексного оцінювання складників економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков, Ю. М. Харазішвілі // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 3(28). – С. 5–15.
193. Тернавська Т. В. Генеза поняття «система»: історичний огляд / Т. В. Тернавська // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2011. – № 6(47). – С. 129–139.
194. Тернавська І. Б. Класифікація загроз продовольчої безпеки / І. Б. Тернавська, Л. А. Пархоменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.udau.edu.ua.
195. Тимків Я. І. Особливості та класифікація сучасних загроз національній та міжнародній безпеці / Я. І. Тимків // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – 2006. – № 11(31). – С. 176–183.
196. Тимошенко О. В. Методичні підходи до оцінювання рівня економічної безпеки держави / О. В. Тимошенко // Бізнесінформ. – 2014. – № 6. – С. 32–37.
197. Тіщенко М. Г. Проблеми забезпечення продовольчої безпеки України / М. Г. Тіщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2208>.
198. Ткачук Г. Ю. Загрози та небезпеки діяльності підприємства: підходи до визначення та уточнення їхньої суті / Г. Ю. Ткачук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rep.polessu.by/bitstream/112/8121/1/3.pdf>.

199. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=37673>.
200. Толковый словарь / Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ozhegov-shvedova.ru/19-741515/СИСТЕМА>.
201. Тринько Р. І. Продовольча безпека: аналітична діагностика: монографія / Р. І. Тринько. – Львів, 2010. – 168 с.
202. Тринько Р. І. Соціально-економічна сутність та основні шляхи реалізації продовольчої безпеки в Україні / Р. І. Тринько // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія економічна. – 2006. – № 1. – С. 246–260.
203. Україна є важливою аграрною країною світу, яка має великий потенціал у виробництві та споживанні органічних продуктів харчування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnik-press.com.ua/?p=9087>.
204. Управління фінансово-економічною безпекою: навч. посібник / [Кириченко О. А., Лаптев С. М., Пригунов П. Я., Захаров О. І. та ін.]; за ред. В. С. Сідака. – К.: Дорадо-Друк, 2010. – 480 с.
205. УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія / [Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович]. – К.: Ірина, 1999. – 1551 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/29/53409/20574.html>.
206. Флейчук М. І. Соціальна компонента економічної безпеки України: монографія / М. В. Вінчук, Я. А. Гончарук, М. І. Флейчук. – Львів: Ліга-Прес, – 2016. – 168 с.
207. Флейчук М. І. Структурно-інституціональні трансформації та економічна безпека держави: монографія / А. І. Мокій, М. І. Флейчук; за заг. ред. член-кореспондента НАН України О. С. Власюка. – Львів: Априорі, 2013 – 835 с.
208. Франчук В. І. Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності: підручник / В. І. Франчук. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 236 с.

209. Франчук В. І. Загрози корпоративній безпеці як об'єкт дослідження / В. І. Франчук // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 9(99). – С. 148–154.
210. Франчук В. І. Особливості організації системи економічної безпеки вітчизняних акціонерних товариств в умовах трансформаційної економіки: монографія / В. І. Франчук. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 440 с.
211. Франчук В. І. Теорія безпеки соціальних систем: підручник / В. І. Франчук. – Львів: ЛьВДУВС, 2016. – 216 с.
212. Франчук В. І. Теоретико-методологічні засади економічної безпеки акціонерних товариств: монографія / В. І. Франчук. – Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. – 400 с.
213. Хайлова Т. В. Формування державного механізму економічною безпекою підприємництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 25.00.02. «Механізми державного управління» / Т. В. Хайлова. – Донецьк, 2004. – 18 с.
214. Харазішвілі Ю. М. Визначення стратегічних орієнтирів рівня економічної безпеки України / Ю. М. Харазішвілі, Є. В. Дронь, Д. О. Махортих [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/energobezp-7ca89.pdf>.
215. Харченко Л. С. Інформаційна безпека України : глосарій / Л. С. Харченко, В. А. Ліпкан, О. В. Логінов; за заг. ред. Р. А. Калюжного. – К. : Текст, 2004. – 136 с.
216. Хорунжий М. Й. Продовольча безпека: соціально-економічна суть, стан і показники / М. Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2003. – № 6. – С. 9–16.
217. Хорунжий М. Й. Розробка аграрно-продовольчої доктрини України – імператив часу / М. Й. Хорунжий // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 214–220.

218. Цікановська Н. А. Інтерпретація понять «виклик», «небезпека», «загроза» та «ризик» у теорії фінансової безпеки / Н. А. Цікановська // Фінансовий простір. – 2013. – № 3. – С. 110–114.
219. Ціхановська В. М. Сучасний стан продовольчої безпеки в контексті економічних перетворень в країні / В. М. Ціхановська // Економіка та управління АПК. – 2012. – Вип. 9. – С. 71–75.
220. Черняк Ю. И. Системный анализ в управлении экономикой / Ю. И. Черняк. – М., 1975. – 193 с.
221. Черняк Ю. И. Анализ и синтез систем в экономике / Ю. И. Черняк. — М.: Экономика, 1970. – 151 с.
222. Что такое система? Значение и толкование слова sistema, определение термина / Толковый словарь Ушакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.onlinedics.ru/slovar/ushakov/s/sistema.html>.
223. Шлыков В. В. Комплексное забезпечення економічної безпеки підприємства. – СПб: Алетейя, 1999. – 315 с.
224. Юрків Н. Я. Забезпечення продовольчої безпеки України як чинник ефективного розвитку реального сектору економіки / Н. Я. Юрків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.impo.ubs.gov.ua/files/680_files_1/Yurkiv_zabezpech_prodbezpeku.pdf.
225. Ярочкин В. И. Корпоративная разведка / В. И. Ярочкин, Я. В. Бузанова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ось -89, 2005. – 304 с.
226. Экономические проблемы оптимизации природоохранной деятельности: сб. статей / под ред. А. А. Гусева, Г. А. Моткина. – М.: ЦЗМИ АН СССР, 1983. – 172 с.
227. Irshad H. Clusters. A key to Rural Prosperity / H. Irshad // Rural Development Division. – Alberta, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www1.agric.gov.ab.ca/\\$department/deptdocs.nsf/all/csi12897/\\$FILE/Clusters-%20A-key-to-Rural-Prosperity.pdf](http://www1.agric.gov.ab.ca/$department/deptdocs.nsf/all/csi12897/$FILE/Clusters-%20A-key-to-Rural-Prosperity.pdf).

228. Fleychuk M. System transformations of the national economy: challenges and expectations: Collective monograph / Ed. By O. Vlasyuk. – University of Economy Publishing House, Bydgoszcz, Poland, 2016. – Vol. 1. – 242 p.
229. Growth continues: Global organic market at 72 billion US Dollars with 43 million hectares of organic agricultural land worldwide. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fibl.org/en/media/media-archive/media-release/article/>
230. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. – Eleventh edition. – Merriam-Webster, 2003. – 1664 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.merriamwebster.com/dictionary/system>.
231. Webster's Revised Unabridged Dictionary // Сайт The ARTFL Project. – Chicago: The University of Chicago, 1913. – P. 1465. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://machaut.uchicago.edu/?resource=Webster%27s&word=system&use 1913=on](http://machaut.uchicago.edu/?resource=Webster%27s&word=system&use%201913=on).
232. Zięba R. Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego / R. Zięba. – Warszawa: SCHOLAR, 2004. – 461 s.

Експертний лист оцінки ефективності функціонування системи продовольчої безпеки країни

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Посада _____

Науковий ступінь (якщо є) _____

Алгоритм оцінювання: уважно прочитайте питання і дайте відповідь, проставивши відмітку напроти нього у правій колонці, обравши одну з трьох.

Перелік питань для експертної оцінки ефективності системи продовольчої безпеки країни

№ з/п	Механізми	Бальна шкала від 0 до 1	Якісні критерії оцінювання	Кількісна оцінка
1	Інформаційно-оперативні	Недостатній (0–0,40)	Інформація про загрози продовольчому забезпеченню та продовольчій безпеці не надається або надається невчасно і недостатня за обсягом і за достовірністю; протиправні дії не документуються або документуються неякісно	0,73
		Критичний (0,41–0,70)	Інформація про загрози продовольчому забезпеченню та продовольчій безпеці в більшості випадків надається достовірна і в необхідному обсязі, але часто невчасно; протиправні дії юридичних і фізичних осіб документуються в більшості випадків невчасно і неякісно	
		Достатній (0,71–0,90)	Інформація про загрози продовольчому забезпеченню та продовольчій безпеці надається достовірна і в необхідному обсязі чи переважно достовірна і в необхідному обсязі, але інколи невчасно; протиправні дії юридичних і фізичних осіб документуються вчасно, але не завжди якісно	

		Оптимальний (0,91–1)	Інформація про загрози продовольчому забезпеченню та продовольчій безпеці надається в повному обсязі, достовірна та вчасно; протиправні дії юридичних і фізичних осіб документуються якісно і вчасно	
2	Попереджувально-профілактичні	Недостатній (0–0,40)	Нормативно-правові документи з питань продовольчої безпеки не розроблені й не запроваджені або розроблені і запроваджені на рівні, що дозволяє створити мінімальні умови для протидії тільки деяким загрозам	0,79
		Критичний (0,41–0,70)	Більшість необхідних нормативно-правових документів з питань продовольчої безпеки розроблені і запроваджені, або розроблено більшість, а запроваджено мінімум з необхідних, що дозволяє створити умови для протидії основним загрозам	
		Достатній (0,71–0,90)	Основні нормативно-правові документи з питань продовольчої безпеки розроблені і запроваджені, або розроблені всі необхідні, а запроваджені тільки основні з них, що дозволяє створити умови для протидії більшості загроз	
		Оптимальний (0,91–1)	Всі необхідні нормативно-правові документи з питань продовольчої безпеки розроблені і запроваджені, що дозволяє протидіяти всім загрозам	
3	Ліквідаційно-відновлювальні	Недостатній (0–0,40)	Загроз продовольчому забезпеченню та продовольчій безпеці не ліквідовуються або в незначній мірі мінімізується їх вплив; втрати дуже значні і відшкодувати їх майже неможливо або складно	0,76
		Критичний (0,41–0,70)	Вплив загроз продовольчій безпеці послаблюється, втрати від них є значними, які відшкодовуються	
		Достатній (0,71–0,90)	Вплив загроз продовольчій безпеці послаблюється і зводиться до незначних втрат, які відшкодовуються	
		Оптимальний (0,91–1)	Дія загроз продовольчій безпеці припиняється повністю, втрат немає	

Дата експертної оцінки _____ 20 р. _____

підпис

Оцінка складових механізмів системи забезпечення продовольчої безпеки

№	Складові механізми	Основний зміст	Кількісна оцінка
1	Правова складова	наявність ЗУ «Про продовольчу безпеку» та у відповідних нормативно-правових актах України правової складової, яка б забезпечувала реалізацію механізмів системи продовольчої безпеки: правове регламентування та регулювання проведення моніторингу продовольчої безпеки, збору інформації про загрози, зокрема й про правопорушення та злочини у продовольчій сфері, їх документування; встановлення індикаторів, стандартів та інших норм продовольчої безпеки у відповідних Законах та підзаконних актах, які застосовувалися б як правовий засіб попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх реалізації – відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат	0,69
2	Організаційна складова	наявність відповідних структур у продовольчій системі, визначення їх функцій, повноважень, відповідальності та координаційних зв'язків для проведення моніторингу продовольчої безпеки, збору інформації про загрози, зокрема й про правопорушення та злочини у продовольчій сфері, їх документування; визначення стану індикаторів, запровадження стандартів та реалізації інших норм продовольчої безпеки для попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх реалізації – відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат	0,86
3	Кадрова складова	наявність відповідних фахівців у продовольчій системі, які мають відповідні навички проведення моніторингу продовольчої безпеки, збору інформації про загрози, зокрема й про правопорушення та злочини у продовольчій сфері, їх документування; визначення стану індикаторів, запровадження стандартів та реалізації інших норм продовольчої безпеки для попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх реалізації – відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат	0,85
4	Економічна складова	наявність відповідних фінансових ресурсів у продовольчій системі, які мають використовуватися для забезпечення проведення моніторингу продовольчої безпеки, збору інформації про загрози, зокрема й про	0,71

		правопорушення та злочини у продовольчій сфері, їх документування; визначення стану індикаторів, запровадження стандартів та реалізації інших норм продовольчої безпеки для попередження й поширення загроз, ліквідації, а у випадку їх реалізації – відновлення діяльності, цілісності продовольчих об'єктів та відшкодування суб'єктам продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки втрат	
--	--	---	--

Дата експертної оцінки _____ 20 р. _____

підпис

Експертний лист діагностики загроз продовольчій безпеці України

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Посада _____

Науковий ступінь (якщо є) _____

Алгоритм оцінювання: уважно прочитайте зміст кожного фактора та його можливого негативного впливу й оцініть відповідним балом, користуючись якісними критеріями та бальною шкалою:

- 1) не наносить шкоди – 0 балів;
- 2) важко визначитися – 0,5 балів;
- 3) наносить шкоду – 1 бал.

Таблиця В1

Перелік питань для діагностики загроз продовольчій безпеці України та їх результати

№	Зміст фактора	Можливі негативні наслідки	Оцінка
1	Загрози у сфері виробництва		
1.1	значний рівень деградації сільськогосподарських земель	зменшує обсяги виробництва та пропозиції на продовольчому ринку, збільшує собівартість продукції	0,62
1.2	низький рівень використання потенціалу меліорованих земель	знижує обсяг виробництва	0,71
1.3	невикористання агротехнологій (сівозмін, добрив, обробітку ґрунту, систем захисту рослин та багаторічних насаджень), які не забезпечують отримання екологічно безпечних та економічно ефективних результатів сільськогосподарської діяльності	виснаження ґрунту, зменшення родючості в довгостроковій перспективі	0,61
1.4	низький рівень забезпечення сучасною сільськогосподарською технікою	зменшення виробництва рослинницької продукції; втрати сировини та продукції, надмірні витрати на її обслуговування тощо	0,84
1.5	висока вартість капіталу в трудомістких галузях сільського господарства, зокрема в овочівництві, садівництві, виноградарстві, хмелярстві, тваринництві, органічному виробництві	зниження інвестиційної привабливості; збільшення собівартості продукції, що призводить до підвищення ціни на ринку	0,69
1.6	зниження конкурентоспроможності вітчизняних племінних (генетичних) ресурсів	зменшення виробництва тваринницької продукції, зниження експорту	0,66

1.7	високий рівень зношеності основних засобів	недовикористання природних ресурсів; зниження рівня якості та безпеки продукції; суттєве зниження продуктивності праці та значні капіталовкладення у випадку їх заміни на нові	0,79
1.8	відсутність державної підтримки системи селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу	занепад продуктивного тваринництва та птахівництва	0,64
1.9	непомірна частка енергоресурсів у структурі сільськогосподарського виробництва	ріст собівартості продукції	0,62
1.10	втрата значної частини основних фондів сільськогосподарських підприємств різної форми власності	низький рівень технології, неефективне використання природних ресурсів	0,78
1.11	значні втрати врожайності внаслідок стихійних явищ (в окремих господарствах можуть сягати 50 відсотків, а при поєднанні кількох несприятливих факторів – до 70 відсотків)	отримання підприємствами-виробниками фінансових збитків, зменшення обсягів виробництва та якості продукції	0,58
1.12	переважне використання застарілих технологій сільськогосподарського виробництва	виробництво малоконкурентної продукції, зниження продуктивності	0,83
1.13	відсутність системи контролю якості у сфері виробництва продовольчих товарів основних груп продовольства	виробництво продовольчої продукції низького рівня якості та безпеки	0,76
1.14	нестабільність та мала ефективність податкового регулювання сільськогосподарського виробництва	ризики підприємництва в довгостроковій перспективі	0,68
1.15	недостатність обсягів державної фінансової підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва	сповільнення розвитку галузей	0,63
2	<i>Загрози у сфері імпорту</i>		
2.1	залежність племінних (генетичних) ресурсів від їх імпорту	здорожчання продукції	0,62
2.2	висока залежність сільськогосподарського виробництва від імпортних паливно-енергетичних ресурсів	суттєве зростання собівартості, особливо в період польових робіт	0,71
2.3	значні коливання цін на основні групи продовольчих товарів на світовому ринку	зростання цін на внутрішньому продовольчому ринку	0,61
2.4	нестійкі торговельні відносини з країнами-імпортерами	можливість перебоїв із постачанням продовольчих товарів, зростання цін у зв'язку перевищенням попиту над пропозицією	0,73

2.5	значний рівень контрабанди основних груп продовольчих товарів	зниження попиту на продукти внутрішнього виробництва, унаслідок чого фінансові збитки у вітчизняного виробника; наявність на ринку та споживання продуктів низької якості, а подекуди небезпечних для життя	0,77
2.6	невідповідність митно-тарифного регулювання імпорту основних груп продовольчих товарів національним інтересам у сфері продовольчої безпеки	недобросовісна конкуренція з вітчизняними продуктами; занепад вітчизняного виробництва відповідних продовольчих товарів	0,69
2.7	відсутність системи контролю якості у сфері імпорту продовольчих товарів основних груп продовольства	наявність на ринку імпортного продовольства низького рівня якості, а подекуди небезпечних для здоров'я людини	0,72
2.8	імпортозалежність країни за окремим продуктом	високі ціни на імпортні продукти харчування та значно нижчий від норми рівень споживання людьми даного продукту	0,78
3	<i>Загрози у сфері логістики</i>		
3.1	втрати продукції внаслідок низького рівня забезпеченості спеціально обладнаними засобами транспортування відповідних основних груп продовольства	фінансові збитки для виробника чи посередника, зменшення обсягів продукції на ринку та її якості	0,78
3.2	втрати продукції внаслідок недосконалості інфраструктури зберігання (холодильники, сховища і т.д.)	фінансові збитки для виробника чи посередника, зменшення обсягів продукції на ринку та її якості	0,84
3.3	втрати продукції внаслідок порушення технологій зберігання відповідних основних груп продовольства	фінансові збитки для виробника чи посередника, зменшення обсягів продукції на ринку та її якості	0,63
3.4	низька транспортна доступність до віддалених регіонів для забезпечення основними групами продовольства	фінансові збитки для виробника чи продавця, зменшення обсягів продукції на ринку у відповідних регіонах та її якості	0,67
3.5	відсутність системи контролю якості у сфері товарообігу продовольчими товарами	постачання на ринок продуктів низького рівня якості та безпеки	0,69
4	<i>Загрози у сфері обміну (на ринку)</i>		
4.1	<i>Загрози у сфері формування та використання продовольчого держрезерву</i>		
4.1.1	прострочення постачальником поставки, недопоставки (неповне закладення) продовольства до	зниження рівня продовольчої безпеки; порушення закону	0,74

	державного резерву		
4.1.2	поставка (закладення) до державного резерву продовольства, не придатного для тривалого зберігання, або такого, що не відповідає умовам контракту (договору) щодо їх якості та асортименту	загрози продовольчій безпеці в довготривалій перспективі, імпортозалежність	0,72
4.1.3	оформлення безтоварних операцій із закладення продовольства до державного резерву	порушення закону; прямі збитки державі	0,71
4.1.4	несвоєчасне повернення до державного резерву позичених продовольчих товарів	зниження рівня продовольчого безпеки	0,69
4.1.5	незабезпечення збереження продовольства державного резерву, в тому числі самовільне відчуження	порушення закону, зниження рівня продовольчої безпеки	0,62
4.1.6	порушення правил і умов зберігання, несвоєчасне поповнення та заміна продовольства державного резерву	погіршення якості продовольства, його псування, нанесення державі фінансової шкоди	0,66
4.1.7	зберігання продовольства, що не відповідає затвердженій номенклатурі, діючим стандартам і технічним умовам	порушення закону, зниження рівня продовольчої безпеки	0,82
4.2	<i>Загрози у сфері торгівлі основними групами продовольчих товарів</i>		
4.2.1	торгівля неякісними та небезпечними для здоров'я і життя людей продовольчими товарами основної групи продовольства	погіршення стану здоров'я людей, втрата працездатності та життя	0,75
4.2.2	збої у постачанні на ринок тих чи інших продовольчих товарів основних груп продовольства	зменшення обсягів споживання основних продуктів та зростання цін	0,60
4.2.3	висока ціна на внутрішньому ринку на більшість продовольчих товарів основних груп продовольства	зменшення обсягів споживання основних продуктів	0,74
4.2.4	низька купівельна спроможність більшості громадян України	зменшення обсягів споживання основних продуктів; орієнтація покупця на дешеву продовольчу продукцію	0,86
4.2.5	відсутність державної політики щодо адресної підтримки малозабезпечених категорій населення для придбання ними основних груп продовольства	погіршення демографічної ситуації; зменшення обсягів споживання основних продуктів	0,67
4.2.6	відсутність системи контролю якості у сфері торгівлі продовольчими товарами основних груп продовольства	погіршення стану здоров'я населення; зниження рівня якості й безпеки продовольчих товарів та збільшення їх кількості на продовольчому ринку;	0,63

4.2.7	незбалансоване споживання продуктів харчування населенням	споживання продуктів з низькою харчовою цінністю, що сприяє загостренню відповідних хвороб, зниженню імунної системи та продуктивності праці й загалом погіршення якості життя людини	0,71
4.2.8	низький рівень споживання продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення	неповноцінне харчування, порушення балансу в структурі норм раціонального харчування	0,87
4.2.9	висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування в структурі їх загальних витрат	занепад галузей, які виробляють продукцію вторинних потреб	0,88
4.2.10	зниження ємності внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування	занепад галузей; банкрутство операторів ринку, зменшення обсягів споживання даного продукту	0,75
5	Системні загрози		
5.1	відсутність закону «Про продовольчу безпеку України»	відсутність показників граничного забезпечення продовольчого запасу за окремими групами; відсутність моніторингу	0,82
5.2	недосконалість нормативно-правового забезпечення розвитку та безпеки продовольчого сектора економіки країни	незабезпечення повною мірою прав споживачів	0,79
5.3	відсутність комплексних державних, регіональних і місцевих програм використання та охорони земель	виснаження земельних ресурсів монокультурами; орієнтація виключно на прибуток, порушення технологій	0,68
5.4	відсутність реальних механізмів страхування сільськогосподарських ризиків	Покривання втрат власними можливостями виробників, зниження рівня фінансової безпеки	0,72
5.5	відсутність спеціалізованої фінансово-кредитної інфраструктури, орієнтованої на обслуговування сільськогосподарського виробництва	відсутність можливості для технологічного та екологічного розвитку; висока собівартість продовольчих товарів унаслідок відсутності дешевих кредитів	0,66
5.6	несприятливі інвестиційні умови для розвитку ринку продовольчих товарів	занепад галузей (органічне рослинництво), занепад інфраструктури, імпортозалежність	0,78
5.7	недобросовісна конкуренція	створення перешкод розвитку продовольчої системи та умов для торгових «війн» І нечесних відносин у підприємницькій діяльності в продовольчій сфері	0,77

5.8	корупція	деформація суспільних відносин; гальмування розвитку продовольчої системи та зниження ефективності системи продовольчої безпеки	0,82
5.9	тіньова економіка	«обезкровлення» бюджетів суб'єктів продовольчої системи; створення живильного середовища для поширення злочинності у продовольчій сфері	0,81
5.10	економічна злочинність	завдання економічних збитків продовольчій системі, зниження рівня продовольчої безпеки країни	0,77

Дата експертної оцінки _____ 20 р. _____

підпис

Експертний лист оцінки теоретичної моделі системи продовольчої безпеки країни

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Посада _____

Науковий ступінь (якщо є) _____

Алгоритм оцінювання: уважно прочитайте питання і дайте відповідь, проставивши відмітку напроти нього у правій колонці, обравши одну з трьох.

Перелік питань для експертної оцінки теоретичної моделі системи продовольчої безпеки країни

№	Параметри оцінювання	Критерії оцінки		
		Так	Важко визначитися	Ні
	Мета та завдання забезпечення продовольчої безпеки			
1	Чи вважаєте Ви, що основною метою системи продовольчої безпеки країни є виключення або зведення до мінімуму можливих втрат (збитків) та сприяння у такий спосіб реалізації національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення			
2	Чи вважаєте Ви, що основними завданнями системи продовольчої безпеки країни є: 1) визначення у нормативно-правових документах переліку основних груп продовольства, які входять до складу продовольчого кошика, та протидія загрозам їх фізичній доступності на продовольчому ринку, не нижче встановлених граничних значень на основі раціональних норм споживання; 2) створення державного продовольчого резерву та протидія загрозам його формуванню у межах, визначених законодавством України; 3) забезпечення якості та безпечності харчових продуктів; 4) протидія (визначення, попередження, виявлення та ліквідація) загроз продовольчому забезпеченню, а у випадку їх реалізації – послаблення негативних наслідків від втрат, їх відшкодування та/або відновлення процесів забезпечення продовольства чи цілісності об'єкта безпеки			
	Основні суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки			
3	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що Президент України як суб'єкт безпеки забезпечує продовольчу безпеку згідно з законодавством України			

4	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що Верховна Рада України як суб'єкт забезпечення продовольчої безпеки визначає засади державної політики у сфері продовольчої безпеки України, формує законодавчу базу у цій сфері			
5	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що Кабінет Міністрів України як суб'єкт забезпечення продовольчої безпеки забезпечує проведення державної політики продовольчої безпеки			
6	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що Рада національної безпеки і оборони України як суб'єкт забезпечення продовольчої безпеки координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері продовольчої безпеки			
7	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що міністерства та інші центральні органи виконавчої влади України як суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки у межах своїх повноважень, передбачених законом, забезпечують виконання завдань у сфері продовольчої безпеки			
8	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування України як суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки забезпечують реалізацію державної політики продовольчої безпеки на відповідній території			
9	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що підприємства, які беруть участь у забезпеченні країни основними групами продовольства, як суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки організують протидію загрозам власній діяльності, спрямованій на продовольче забезпечення, у межах можливостей та повноважень			
10	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що громадяни України, об'єднання громадян України як суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки вносять до відповідних органів виконавчої влади пропозиції щодо питань, пов'язаних із фізичною доступністю основних груп продовольчих товарів на регіональному ринку та захистом прав на придбання якісного й безпечного для споживання продовольства через механізми захисту прав споживача			
	Сили забезпечення продовольчої безпеки			
11	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що прокуратура, суд, поліція, Служба безпеки України, антикорупційне бюро, Державна інспекція сільського господарства України, інспекція рибного господарства, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів та інші як сили забезпечення продовольчої безпеки безпосередньо беруть участь у протидії загрозам, що мають ознаки провини та злочину			
12	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що страхові компанії, банки та інші організації як сили забезпечення продовольчої безпеки безпосередньо беруть участь у відновленні діяльності, відшкодуванні втрат внаслідок дії загроз у сфері продовольчого забезпечення			
	Основні об'єкти забезпечення продовольчої безпеки			
13	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що до об'єктів продовольчої безпеки відносять усе те, що має бути під захистом держави у			

	сфері продовольчого забезпечення, від чого залежить забезпеченість продовольчої безпеки, а саме: національні інтереси у сфері продовольчої безпеки та природні й конституційні права людини на придбання та споживання безпечних і якісних продуктів харчування			
	Механізми системи забезпечення продовольчої безпеки			
14	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що інформаційно-оперативні механізми системи продовольчої безпеки забезпечують збір та аналіз інформації про загрози та документування протиправних дій у відповідному часі та просторі			
15	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що попереджувально-профілактичні механізми системи продовольчої безпеки забезпечують розробку та дотримання законів, підзаконних актів з питань безпеки, а також нормативів безпеки та інших управлінських рішень			
16	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що ліквідаційно-відновлювальні механізми системи продовольчої безпеки забезпечують створення відповідних умов та можливостей для ліквідації (припинення) загроз та відновлення після заданих збитків цілісності продовольчої системи тощо			
	Видові функції забезпечення продовольчої безпеки на національному рівні			
17	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що сертифікація як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє зменшенню економічних втрат у продовольчій системі шляхом підтвердження якості продовольчих товарів			
18	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що стандартизація як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє підвищенню ступеня відповідності продовольчих товарів їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі та сприянню науково-технічному співробітництву			
19	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що квотування як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє регулюванню обсягів виробництва окремих видів продовольчих товарів, а також регламентації зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з імпортом продовольства, та на цій основі захисту внутрішнього ринку основних груп продовольчих товарів			
20	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що судовий захист як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє захисту національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення, відшкодування збитків та відновлення цілісності об'єктів, процесів, державних прав			
21	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що оперативно-розшукова діяльність як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє попередженню та припиненню загроз продовольчому забезпеченню, зокрема й забезпеченню продовольчої безпеки спеціальними методами розшукової діяльності, які мають право застосовувати винятково уповноважені державні органи			

22	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що антикорупційна діяльність як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє попередженню та припиненню загроз продовольчому забезпеченню, зокрема й забезпеченню продовольчої безпеки шляхом протидії корупційним злочинам			
23	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що митно-тарифне регулювання як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє захисту національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення, зокрема й забезпечення продовольчої безпеки шляхом встановлення та зміни відповідних норм мита та тарифів на основні групи продовольства			
24	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що моніторинг продовольчої безпеки як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє виявленню кількісних і якісних змін на ринку основних груп продовольства, забезпеченості державного резерву продовольства та визначення на основі індикаторів рівня продовольчої безпеки країни			
25	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що державний нагляд у сфері забезпечення продовольчої безпеки як видова функція забезпечення продовольчої безпеки держави сприяє виявленню та усунуванню фактів недотримання законодавства у сфері продовольчої безпеки країни			
	Видові функції забезпечення продовольчої безпеки на рівні суб'єкта господарювання			
26	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що охоронна діяльність як видова функція забезпечення безпеки на рівні підприємства сприяє обмеженому доступу до об'єктів (вантажів), захисту їх території, споруд (приміщень, виробничих та складських ділянок) та персоналу (фізичних осіб) від протиправних посягань			
27	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що аналітично-пошукова діяльність як видова функція забезпечення безпеки на рівні підприємства сприяє виявленню загроз внутрішнього і зовнішнього походження стратегічним підприємствам, а також тенденцій розвитку ринку, економіки, конкуренції тощо, які можуть стати на перешкоді або створити умови для їх досягнення, використовуючи легальні джерела інформації та методи її збору			
28	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що приватна детективна діяльність як видова функція забезпечення безпеки на рівні підприємства сприяє виявленню і встановлення фактів зовнішніх та внутрішніх загроз протиправного характеру, спрямованих на об'єкти безпеки, та запобіганню й припиненню їх дії законними методами, використовуючи відповідні засоби та організаційно-правові механізми			
29	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що технічний захист інформації з обмеженим доступом як видова функція забезпечення безпеки на рівні підприємства сприяє захисту інформації з обмеженим доступом з використанням технічних засобів			
30	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що юридичний захист як видова функція забезпечення безпеки на рівні підприємства сприяє захисту корпоративних інтересів шляхом протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам протиправного характеру			

31	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що страхування як видова функція забезпечення безпеки на рівні підприємства сприяє пом'якшенню і мінімізації збитків та відшкодуванню збитків, яких зазнало підприємство			
32	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що охорона праці як видова функція забезпечення безпеки на рівні підприємства сприяє зменшенню збитків для підприємства внаслідок збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності			
	Методи забезпечення продовольчої безпеки			
33	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що адміністративно-організаційні методи забезпечення продовольчої безпеки дозволяють впорядкувати діяльність, пов'язану із забезпеченням продовольчої безпеки, як логічно структуровану та створити відповідний організаційний механізм			
34	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що інформаційно-аналітичні методи забезпечення продовольчої безпеки дозволяють проводити збір, обробку й аналіз інформації про загрози чи небезпеки, а також визначати рівень продовольчої безпеки країни			
35	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що економічні методи забезпечення продовольчої безпеки дозволяють припинити дії загроз чи небезпек, а у випадку їх реалізації – ліквідувати їх наслідки й сприяти відновленню втрат			
36	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що правові методи забезпечення продовольчої безпеки дозволяють формувати нормативно-правові документи, які регламентують питання продовольчої безпеки країни, юридичний й судовий захист національних, корпоративних та особистих інтересів у сфері забезпечення продовольчої безпеки			
37	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що технічні методи забезпечення продовольчої безпеки забезпечують захист засобів обчислення інформації, телекомунікаційних мереж та технологій виробництва			
38	Чи погоджуєтеся Ви з тим, що соціально-психологічні методи забезпечення продовольчої безпеки забезпечують психологічний вплив на потенційних чи конкретних осіб (джерела) з метою отримання інформації про можливі загрози, їх попередження чи припинення			
	Засоби забезпечення продовольчої безпеки			
39	Чи згодні Ви з тим, що технічні засоби забезпечення продовольчої безпеки дозволяють використовувати технічні можливості чи властивості для протидії загрозам продовольчій безпеці			
40	Чи згодні Ви з тим, що технологічні засоби забезпечення продовольчої безпеки можуть унеможливити копіювання чи підробку продовольчих товарів			
41	Чи згодні Ви з тим, що економічні засоби забезпечення продовольчої безпеки дозволяють усунути перешкоди в забезпеченні конкурентоспроможності продовольчої системи та формуванні мотивації в агентурних джерел для отримання інформації про загрози продовольчій безпеці країни			

42	Чи згодні Ви з тим, що правові засоби забезпечення продовольчої безпеки дозволяють формувати правові механізми забезпечення продовольчої безпеки країни у вигляді законів та нормативно-правових документів			
43	Чи згодні Ви з тим, що інформаційні засоби забезпечення продовольчої безпеки виконують роль джерела інформації про загрози та є засобами комунікаційного зв'язку для забезпечення продовольчої безпеки країни			
44	Чи згодні Ви з тим, що фізичні засоби забезпечення продовольчої безпеки дозволяють фізично охороняти об'єкти, а також застосовувати фізичну силу під час затримання правопорушників			
45	Чи згодні Ви з тим, що організаційно-управлінські засоби забезпечення продовольчої безпеки дозволяють формувати відповідні структури, процедури, режими, що обмежують або виключають можливість завдання шкоди продовольчій системі країни			
46	Чи згодні Ви з тим, що службові тварини як засоби забезпечення продовольчої безпеки дозволяють фізично охороняти об'єкти продовольчої безпеки та допомагають у розшуку певних предметів й осіб			
	Принципи функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки			
47	Чи згодні Ви з тим, що принцип правомірності забезпечення продовольчої безпеки дозволяє суб'єктам безпеки реалізовувати функцію забезпечення продовольчої безпеки, виходячи з верховенства права, тобто застосовуючи правові методи та засоби			
48	Чи згодні Ви з тим, що принцип системності забезпечення продовольчої безпеки передбачає включення усіх елементів, які в сукупності становитимуть систему забезпечення продовольчої безпеки та дозволятимуть протидіяти загрозам і забезпечувати цілісність процесів та об'єктів безпеки			
49	Чи згодні Ви з тим, що принцип гнучкості забезпечення продовольчої безпеки орієнтує суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки на діяльність залежно від характеру і рівня розвитку загрози чи небезпеки			
50	Чи згодні Ви з тим, що принцип спеціалізації забезпечення продовольчої безпеки передбачає залучення до протидії загрозам підготовлених фахівців з конкретного виду діяльності чи спеціалізованої структури у сфері безпеки			
51	Чи згодні Ви з тим, що принцип поєднання гласності й конфіденційності забезпечення продовольчої безпеки передбачає поєднання широкого висвітлення системи забезпечення продовольчої безпеки, яка своєчасно дозволяє виявляти потенційні, та реальні загрози. Разом з цим, окремі безпекові заходи мають бути конфіденційними, щоб попередити чи ліквідувати загрози			
52	Чи згодні Ви з тим, що принцип централізації в управлінні забезпеченням продовольчої безпеки передбачає виокремлення серед суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки відповідального за організацію й проведення політики продовольчої безпеки країни			

53	Чи згодні Ви з тим, що принцип своєчасності та адекватності забезпечення продовольчої безпеки вимагає від суб'єкта й сил забезпечення продовольчої безпеки діяти оперативно, щоб вчасно ліквідувати загрозу, застосовуючи такі сили і засоби та безпекові заходи, які були б достатніми, щоб мінімізувати зовнішню продовольчу залежність та витрати. Крім цього система безпеки продовольчої системи повинна мати механізми і можливості діяти на випередження розвитку загрози чи небезпеки, що дозволить уникнути збитків або звести їх до мінімуму			
54	Чи згодні Ви з тим, що принцип взаємодії забезпечення продовольчої безпеки спонукає всіх суб'єктів продовольчої безпеки до чітко скоординованої спільної діяльності задля протидії тим чи іншим загрозам			
55	Чи згодні Ви з тим, що принцип продовольчої незалежності держави передбачає наявність у нормативних документах обґрунтованої норми імпорту продовольства з огляду на вітчизняні можливості його виробництва			
56	Чи згодні Ви з тим, що принцип достатності і стабільності запасів продовольства передбачає встановлення граничних норм запасів продовольства, що гарантувало б у разі необхідності поповнення його нестачі на ринку та механізмів його постачання			
57	Чи згодні Ви з тим, що принцип достатності й фізичної доступності якісних і безпечних харчових продуктів для всіх категорій населення передбачає постійну наявність на продовольчому ринку за місцем проживання людини кожного продукту з основної групи товарів в обсязі не нижче граничного рівня			
Режими функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки				
58	Чи згодні Ви з тим, що повсякденний режим функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки передбачає виконання суб'єктами системи забезпечення продовольчої безпеки властивих їм безпекових функцій, зокрема й розробку відповідних типових планів дій на випадок реалізації тих чи інших загроз			
59	Чи згодні Ви з тим, що режим підвищеної готовності функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки передбачає уточнення типових планів дій з урахуванням виду загрози, її інтенсивності й масштабності та підвищення готовності сил безпеки, які можуть бути задіяні для припинення дії загрози			
60	Чи згодні Ви з тим, що режим надзвичайного стану функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки передбачає оперативне управління безпековою діяльністю оперативним штабом (кризовою групою) та залучення відповідних сил безпеки й підтримки для ліквідації загрози			

Дата експертної оцінки _____ 20 р. _____

Підпис

УКРАЇНА

**ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ**

пр. В. Чорновола 57, м. Львів, 79020, тел. (032) 255-50-62, факс (032) 252-85-69

29.11.2016 № 02-2541 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів науково-дослідної роботи «Формування системи національної продовольчої безпеки», виконаної у Львівському державному університеті внутрішніх справ

Департаментом агропромислового розвитку Львівської обласної державної адміністрації використано науково-дослідну роботу «Формування системи національної продовольчої безпеки», розроблену Курляком М.Д. – здобувачем кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ, для врахування при розробленні регіональних продовольчих балансів попиту та пропозиції основних видів продуктів харчування.

Директор

Н.С. Хмиз

ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА РЕГІОНАЛЬНА АГРОПРОМИСЛОВА БІРЖА
 УКРАЇНА, 79018, м. Львів, вул. Залізнична, 16
 Код ЄДРПОУ 23970563
 р/р 26009053816612 в ЗГРУ КБ «Приватбанк», МФО 325321
 Тел.: +3-0322-294-84-03; Тел./факс.: +3-0322-294-84-02; E-mail: zurab@zurab.lviv.ua
 Веб-сайт: zurab.lviv.ua

Вих. №237/11-16 від "23" листопада 2016 р.
 На № _____ від "___" _____ 200_ р.

ДОВІДКА
про впровадження результатів дослідження
Курилка Мар'яна Дмитровича

Результати дисертаційної роботи використовуються у практичній діяльності Західно - Української регіональної агропромислової біржі для удосконалення нормативних документів та управлінських механізмів у сфері біржового ринку з метою забезпечення продовольчої безпеки країни. Зокрема була використана теоретична модель системи продовольчої безпеки України.

На основі зазначених наукових матеріалів:

- 1) підготовлено пропозиції про внесення змін до Правил біржових торгів на Західно-Українській регіональній агропромисловій біржі щодо затвердження примірної форми біржової угоди (контрату) на купівлю-продаж зерна, які буде винесено на затвердження загальними зборами членів біржі;
- 2) пропозиції щодо проведення реєстрації на біржі зовнішньо - економічних контрактів на продукцію, що входить у перелік об'єктів державного цінового регулювання, надіслано до Союзу бірж України для лобювання на рівні Кабінету Міністрів України та профільних міністерств прийняття відповідних нормативно-правових актів, необхідних для забезпечення продовольчої безпеки країни.

Генеральний директор ЗУРАБ

I.M.Вуйцик

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Львівського державного університету

внутрішніх справ

кандидат юридичних наук, доцент

поліції

Р. І. Благута

2016

АКТ24.05. 2016

м. Львів

№ 21

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження Курляка Мар'яна Дмитровича «Формування системи національної продовольчої безпеки України» у освітній процес

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації наукової роботи, кандидата юридичних наук, майора поліції Павлик Л.В.;
- начальника навчально-методичного відділу, кандидата юридичних наук, доцента, полковника поліції Строцького Р.Є.;
- декана факультету №8, кандидата економічних наук, доцента Томаневич Л.М.;
- завідувача кафедри економіки та економічної безпеки факультету №8, доктора економічних наук, професора Пушака Я.Я.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 р. № 431 розглянула матеріали дисертаційної роботи Курляка М.Д. на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за темою «Формування системи національної продовольчої безпеки України».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Курляк М. Д. Продовольча безпека України в умовах Європейської інтеграції / М. Д. Курляк, П. М. Музика // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені

С. З. Гжицького. Серія «Економічні науки». – 2013. – Том 15. – Вип. 2 (56). – С. 226–239.

2. Курляк М. Д. Дослідження категорії «національна продовольча безпека» / М. Д. Курляк, С. І. Мельник // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2015. – Вип. 1. – С. 127–136.

3. Курляк М. Д. Научно-методичниии подходы к оценке уровня национальной продовольственной безопасности Украины / М. Д. Курляк // Проблемы современной науки: сборник научных трудов: выпуск 19. – Ставрополь: Логос, 2015. – С. 125–134.

4. Курляк М. Д. Дослідження категорії «національна продовольча безпека» / М. Д. Курляк, С. І. Мельник // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2015. – Вип. 1. – С. 127–136.

5. Курляк М. Д. Характеристика продовольчого ринку країни та його вплив на продовольчу безпеку / М. Д. Курляк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2015. – Вип. 2. – С. 70–84.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що у роботі висвітлено загальні аспекти формування системи національної продовольчої безпеки України та подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження у освітньому процесі, зокрема при проведенні лекційних та семінарських занять з навчальних дисциплін: «Соціально-економічна безпека», «Основи економічної безпеки», «Теорія безпеки соціальних систем», «Комплексне забезпечення економічної безпеки».

Члени комісії:

	Л.В. Павлик
	Р.Є. Строцький
	Л.М. Томаневич
	Я.Я. Пушак